

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

1049

ԹՈՒՂԻ ՄԱՐԿՈՍԻ ԱՂԱՔԷԳԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻ, ԱԶԳԻ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑՈՒ

ԱԶԳԱՅՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

ԱՌ

ՊԱՏՈՒԱԿԱՆԱՅ ՊԱՏՈՒԱԿԱՆ

ՏԵՐ ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՆԻՈՑ

ԵՒ

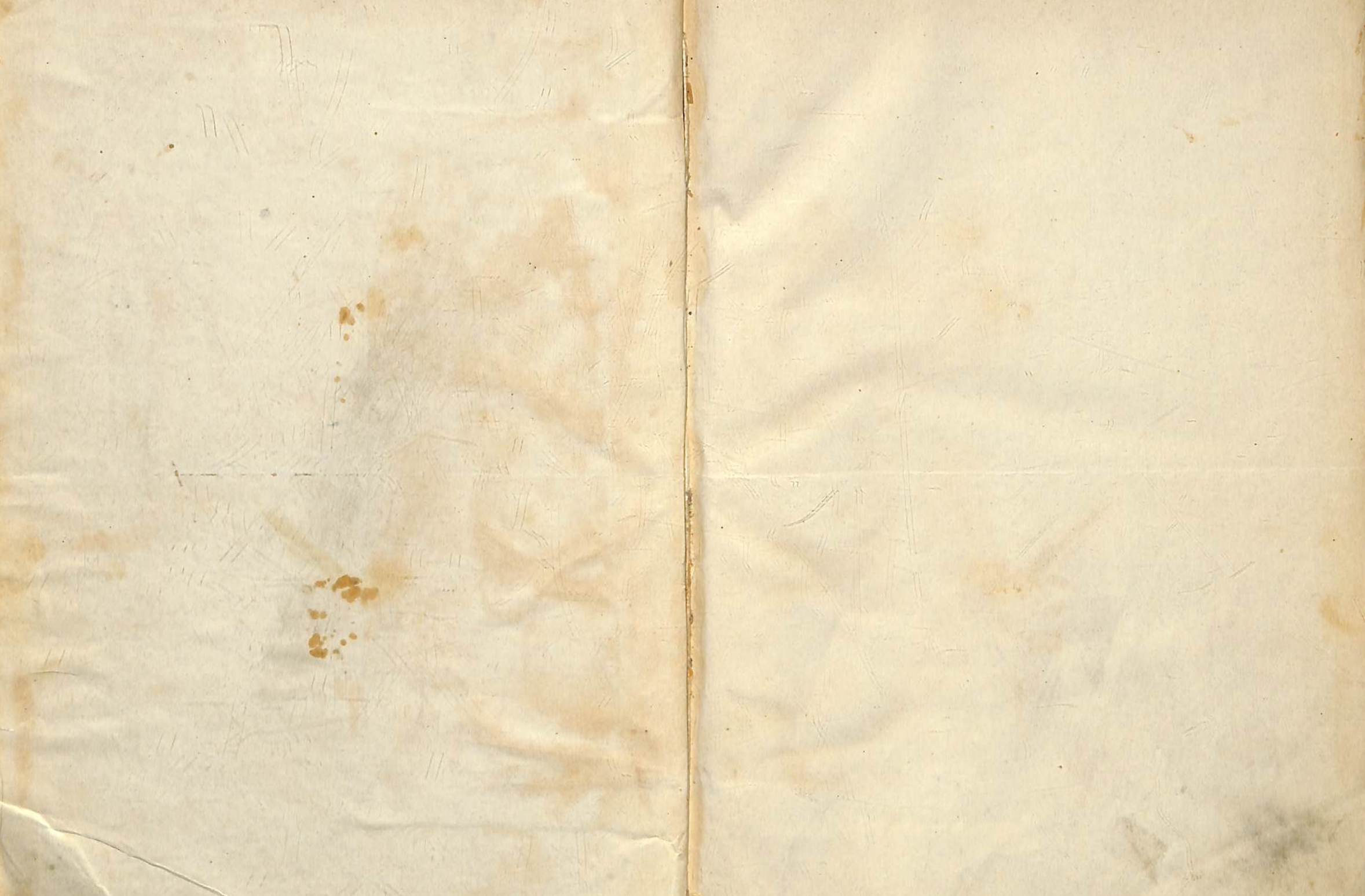
ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

Կ. ՊՕԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՄԵԱՆ

1878

ԹՈՒՂԹ ՄԱՐԿՈՍԻ ԱՂԱԲԷԳԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻ, ԱԶԳԻ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱԶԳԱՅՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

1049-ԱԶ

ԱՐԱՄԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ

Չափագրվար Եօզուել, Յակոբեան խան, քիւ 13.

ԹՈՒՂԹ ՄԱՐԿՈՍԻ ԱՂԱԲԷԳԵԱՆ

PA
27654

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻ, ԱԶԳԻ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑՈՒ

ԱԶԳԱՅՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ա.Ռ.

ՊԱՏՈՒԱԿԱՆԱՑ ՊԱՏՈՒԱԿԱՆ

ՏԵՐ ՆԵՐՍԷՍ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՆԻՈՑ

ԵՒ

ՊԱՏՐԻԱՐԲ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՄԵԱՆ

1878

Երիցս Պատուական

Մրբագան Հայր,

Այն հրամանն որ արիք ինձ կատարեցի մի ամսա
միջոցում, իմ փոքրիկ գրասանս օգնութեամբ եւ իմ
ամենանեղկակ ժամանակումս : Այսօր՝ Հայոց Աւիարհի,
Ազգի եւ Եկեղեցու ազգայնութեան պատմութիւնը մի
թղթում ամփոփեցի : Յուսամ որ՝ ապագայում Ձեր շնորհ-
արարութեամբ Հայոց Աւիարհի՝ Ազգի եւ Եկեղեցու
ամբողջ պատմական կեանքը հաստատուող գրեւորութեան
դակելու կարող լինիմ :

Մնամ խնդրելով

Ձեր գերազանց պատուականութեան ազօթքը

ինձ համար ապաւէն

Ձեր ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ԵՒ ԱՄԵՆԱՀՆԱԶԱՆԳ ԺՈՂՈՎՐԴԱՌԴԻՆ

ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱՔԷԳԵԱՆ

ԻԶՄԻՐԵՑԻ

Գանձիլի 1878, Յուլիս 12.

802-2013

ԹՈՒՂԹ ՄԱՐԿՈՍԻ ԱՂԱՔԻԳԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻ, ԱԶԳԻ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑՈՒ

ԱԶԳԱՅՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ա Ռ

ՊԱՏՈՒԱԿԱՆԱՑ ՊԱՏՈՒԱԿԱՆ

ՏԵՐ ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՆԻՈՑ

Ե Ի

ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

Ո՛չ Հայոց աշխարհ կայ՝ առանց Հայոց ազգի,

Ռ՛չ Հայոց Ազգ՝ առանց Հայոց աշխարհի :

Ուստի և այս մեր օրերում, կառավարութեանց ծառայող մի քանի բարձրաստիճան պաշտօնաւորաց ասմունքը թէ՛ Հայեր եւ Դեմոստ առանց Հայոց աշխարհի կամ թէ՛ Հայոց աշխարհ եւ Դեմոստ առանց Հայոց ազգի հիմնովին խախտւո՛ւ առանց իրողութեան մի ասմունք է, որոյ նմանները, պետական մարդիկ, քաղաքական կարգէն լինին՝ զինւորական կարգէն, շինում են ու սարքում ու իբրեւ բանավճռիւ (formule) հասարակաց են անում, միմիայն նրա համար որ դուր գան դրանք իրանց տէրանց ականջին։ Շատ անգամ թէ որ այդպիսի բանավճիռների վրայ միտք անենք և նրանք վեր ածենք, վեր հանենք մեզ ու մեզ (induction ou déduction faite) կը տեսնենք որ՝ դրանք հասարակաց ականջներին զարնելու յատկութենէն ուրիշ մի նշանակութիւն չունին։ Արդ ցոյց տանք և մենք այս տեղ գիտութեան և քննութեան փորձով թէ՛ ո՛չ Հայոց աշխարհ կայ, առանց Հայոց

աղգի և ոչ Հայոց աղգ՝ առանց Հայոց աշխարհի և թէ երկուսն էլ կան այսօր և այնպէս կան, ինչպէս որ կրնային լինել և պէտք էր որ լինէին:

Աչքի առջեւ եղող մի իրողութիւն լաւ ճանաչելու համար՝ նրա ամեն կողմերովը՝ ներսովը ու դրսովը՝ պէտք է որ շատ անգամ դրա պատմութեան խորերը դիմենք գտնելու համար թէ՛ ինչ արմատական իրողութիւնք պատճառ են դարել այդ աչքի առաջ եղող իրողութեան յառաջ գալուն: Այդ պատճառով այդ դրութիւն մեզ պիտի ստիպացնէ, ուղենք չուղենք դէպ ի պատմութիւն դիմել և ծանրն այն է՝ դէպ ի հին պատմութիւն: Այդ մասին, Սրբազան Տէր, ձեր երկայնամտութիւնն եմ խնդրում, որ մի փոքր երկարաբան պիտի լինիմ. բայց և այնպէս պիտի աշխատիմ ձեռքէս եկածին չափ կարճախօս լինել:

Ուրեմն սկսենք որ տեղացի որ պէտք է սկսել:

Մեր պատմութեան, Սրբազան Տէր, բնաւ ամենեւին քննութեան չառնուած այլեւայլ հանգամանքներէ ամենակարեւորն ու ամենագլխաւորն է՝ Հայոց աշխարհի բնական դիրքը և Հայոց աղգի ընկերական վիճակը: Եւ ինչ ունի մեր պատմութիւն փառաւորադոյն և պատուականադոյն հին ժամանակուայ աղգաց և աղանց վրայ: Ո՛րքան Եգիպտացիք դիտութեանց, Փիւնիկեցիք վաճառականութեան, Պարսիկք աշխարհակալութեան, Հելլենացիք զբաղանութեան, Հռոմէացիք պատերազմադիտութեան, Հրէայք կրօնադրութեան, Ստրեստանցիք քաղաքաշինութեան և ուրիշներն էլ իրանց բարեմասնութեամբ փառաւոր են եղել, պատուական են եղել: Հայք էլ իրանց աշխարհի բնական դիրքով, իրանց աղգի ընկերական կեանքով փառաւոր և պատուական են եղել: Այո՛, մինչդեռ միւս աղգ և աղինք իրանց այդ բարեմասնութիւնք ձեռք բերելու համար իրանց աշխարհ և աղգայնութիւն վրայ են տուել՝ Հայք և Հայոց աշխարհ ընդհակառակն, իրանց կրկնակի բարեմասնութեամբ, այսինքն Հայոց աշխարհ՝ իր բնական դրութեամբ զՀայոց աղգն է փրկել և Հայոց աղգ՝ իր ընկերական կեանք

քով՝ զՀայոց աշխարհն է փրկել և այդ փրկողութեան դործողութիւնն այնքան անգամ է կրկնուել, որքան անգամ որ մինը կամ միւսը կորստեան վտանգումն է գտնուել: Այսօր էլ, ես ասում եմ, Սրբազան Տէր, Հայոց աշխարհն որ կայ՝ Հայոց աղգին պիտի փրկէ, Հայոց աղգն էլ որ կայ՝ Հայոց աշխարհին պիտի փրկէ: Թէ ինչպէս, հերիք է որ դիտենայ այդ բան Հայոց աղգ:

Ով որ քիչումիչ հին աղգաց ու աղանց պատմութեան դրքեր աչքով է անցուցել, յուսամ որ մի սաստիկ աչքի զարնող իրողութիւն իր ուշադրութեան ներքեւ ընկած լինի: Այդ իրողութիւնն այն է, օրինակի համար, երբ Եգիպտացիք հաստատուում են իրանց երկրում, իրանց առաջին դործն է լինում քաղաք շինել, տաճար կանգնել, բուրդ հիմնել: Իրանց մի երեւելի թագաւորներէն մինը Մէնէս (3000) շինած ունի Մէմֆիս քաղաքը, Թուամօսիսէլ Կառնէ ապարանը, Ամենօփիս էլ Լաբոսը և միւսներն էլ իրանց կարգին: Ստրեստանցիք աշխարհում ներքով գտնուում մի զօրաւոր մարդ էլ Բաբելոն քաղաքն է շինել: Նինոս էլ Նինիւ քաղաքը այդ Նինուէն էլ, ըստ Սըր Լէյլըդի, ինչ հանգի քաղաք է եղել, ես այս տեղ ուղում եմ առաջ բերել:

« Երկար ժամանակ առասպելական չափազանցութիւնք համարուեցան նախնեաց հաստատութիւնքը Նինուէ քաղքի մեծութեան եւ չղապատի մասին: Բայց մեր օրերում եղած խուզարկութիւնքը, մանաւանդ Սըր Լէյլըդի յաջող գիւտերը ցոյց տուին շատ համոզական կերպով նախնեաց հաստատութեանց ճշմարտութիւնը: Լէյլըդի այնպէս է համարում իր կարծիքով թէ՛ Նեմֆիս, Կառնէ, Նինիւ, Խաթապէ եւ Բաբելոն աւերակները, որոնք մի զուգահեռադիւծ ձեւ են կազմում ամէնքը միասին, նոյն եւ միայն մի քաղքի մնացորդները լինին, եւ, ինչպէս որ այդ մնացորդների մէջ տեղ պարունակող անջրպետը բաւական ճշգրտեամբ պատասխանում է Դիոտոր Սիկիլիացու Նինուէի տուած ներքնակողմին եւ համաձայնում է Յոմբան Մարգարէի երեքօրեայ ճամբորդութեան հետ, ուստի եւ Լէյլըդի յօժարում է ընդունելու իբրեւ հաւատարմ, նախնեաց ասածները Նինուէի ընդարձակութեան մասին: Այդ չորս լեռնանման աւերակները, ըստ իր կարծեաց, ապարաններ են եղել ամէն մէկը մասնաւոր թաղերու սրբոտ կազմող, այլեւայլ ժամանակ շին-

ուած եւ այլեւայլ անուն կրող : Ամէն մէկ թաղ՝ ժամանակով թա-
գաւորական կացարան է եղել պարսպապատ ամրոցներով, եւ
բայց այդ կացարանէ, բովանդակում է եղել իր միջում որսատեղիք
եւ պարտէզներ, քաղքի մէջ տեղը մասնաւոր մարդկանց տներովն
է եղել բռնուած, որոնք այգեստանի, մրգաստանի եւ արտերի
միջումն են եղել : Ամենէն հին մասը Նինուէի, Զաք եւ Տէգրէ գե-
տերու խառնուրդումն է եղել, որ տեղ է այսօր եւ Նեմրուտ գիւղիկը :
Յետագայ թագաւորներ նոր նոր ապարաններ շինելով քաղաքը
ընդարձակել են, խորստապատ եւ Գուշունջուկ եղած ապարաններն
աննշտ ամենէն նորերն էին : մասնաւոր փոքրիկ տներն աղիւսով
շինուած շուտով աւերակ են դարել, որ նիւթով որ շինուած են
եղել այն նիւթը հողին հետ խառնուել հաւասարել է, այնպէս որ
բաւական ժամանակէ յետոյ՝ էլ ամենեւին նրանց նշմարն անգամ
չէ գտնուել : Բայց երկրագործը երկիրը փորէ թէ չէ՝ իր արօրովը,
որ հին բնակարանների նշմարները տեսնուում են եղել : Չէ կա-
րելի, ասում է Լէյլըրտ, նկատել իրբեւ չափազանցութիւն, այն մե-
ծութիւնը, որ տուած են եղել Նինուէին, իր ամենաբարձր զար-
գացման ժամանակ, թէոր արեւելեան քաղաքների որպիսութիւնը
նկատուելու լինի : Այդ քաղաքներն իրանց բնակիչներով եւրոպա-
կան քաղաքների նման նոյն համեմատութիւնը չունին : Կանանց
առանձնականութիւնը (ջուկ ասելով) մասնաւոր տներումն արդէն
չատ բնակարաններ էր պահանջում : Բայց այդ տներն էլ իրանց
մէջ էին պարունակում պարտէզներ, վարելահողեր : Դիտար Սիկի-
լիացի եւ Գուշուն-Գուրդ մեզ սորվացնում են թէ Բաբելոնի միջնա-
կողմը բաւական տեղ կայ եղել, պաշարման ժամանակ պէտք եղած
ցորենը մշակելու բնակչաց աննդեանը համար, առանց մրդաստանն
ու ծառաստանը հաշուելու : Յովնանի ասածէն, որ քաղաքում շատ
դաւար էր գտնուում, կարելի է հետեւացնել թէ բաւականին արօտ
եւ ճարակ է եղել գտնուում եւ դամբանները մեզ ցոյց են տալի որ
պարիսպների միջում բնակիչների մեծ մասը վրաններումն են եղել
բնակում, ըստ այն սովորութեան, որ մինչեւ այսօր կայ Բաղդատ,
Մուսուլ եւ միւս հարեւան քաղաքներում : Այդպիսի բնակատե-
ղիքը շատ ընդարձակ միջոց են պահանջում քան հիւղերն ու տնակ-
ները : Սպառն եւ Դամաս քաղաքներն իրանց փառաւորութեան
ժամանակ պարտէզներով եւ արուարձաններով գրեթէ հաւասարել
պէտք էին Նինուէին՝ ընդարձակութեան կողմէն :

Իսկ ուրիշ աշխարհաման երեւելի ճամբորդներ Բաբելոնի
այսօրուան վիճակի վրայ այնպիսի նկարագրութիւնք են
անում, որ մարդուս վրայ սոսկում են բերում կարգալիս :

Այսօր, այդ փառաւոր աշխարհը, ասում են, բոլորովին
երեսէ թողած խոպան մի երկիր է դարցած քանդիչ ու
աւերիչ թուրք տիրապետութեան ներքեւ «Նախնի աստուա-
ծոյ դրախտը» ասում են, աւաղակաց խշտիք է եղած, քաղ-
քի պարիսպներու մնացորդներէն, ջրանցքներու, ջրամբար-
ներու քարուքանդներէն, երեւում է եղել, որ աստիճան
հոյակապ քաղաք է եղել : Բաբելոնական տէրութիւն ընկել
է թէ չէ՝ իր փառաւոր շէնքերն էլ քարուքանդ են եղել,
բնակիչք հեռացնուէ վատթարելով են վատթարել ու ցաք
ու ցրիւ են եղել և հէնց Գրիստոսի թուականի Գ. դարումը
արդէն Բաբելոն վայրի դաղանների խուռ է եղել և գի-
շակեր թռչունների բոյն :

Նոյնպէս Փիւնիկեցիք Տէրոն ու Սէրոն են շինում.
Հելլենացիք Սիւն, Սպարտ, Թէբէ կայն : Հռովմայե-
ցիք Հռոմ : Հրէայք Երուսաղէմ : Իսկ մեր ազգական ազգ-
եւ աղինք, Մարք, Պարսիկք և Պարթեւք Եփրատ, Շու-
շան, Սասն (ըստ Յունաց Պէրսէպոլիս) և Տէգրէ և Պար-
սպա :

Մի նկատելու գլխաւոր բանն այն է, այդ ազգաց ու ա-
ղանց մէջ, որ արեւմտեանց ընկերականութիւնը սկսում է
քաղաքում, քաղաքաշինութիւնն ու ազգակազմութիւն մի
եւնոյն ժամանակում են սկսում և ոչ թէ մինը միւսնէ ա-
ռաջ բերում : վասնզի իրանց քաղաքացիութենէն և ազգա-
կազմութենէն առաջ մի պատրաստական կեանք երեւում չէ
իրանց մէջ քաղաքականն առաջ բերող, այլ քաղաքն է տալի
իրանց ազգայնութեան անուն և ոչ աշխարհը կամ երկիրը,
ինչպէս Աթենացիք, Թեբացիք, Սպարտացիք, Հռովմայե-
ցիք կայն : մինչդեռ արեւելեանցը՝ դեռ իրանց քաղաք-
ները չշինած, առում են, Մարք կամ Մարտիկ, որ հովիւ
ժողովուրդ ասել է և իրանց երկրի բերրիութեամբ զօրա-
նում են ու զարդանում և ապա կառուցանում են իրանց
եկրատան եօթնապարիսպ քաղաքը : Պարսիկք Նոյնպէս, որ
Փարսիստանցի էին կոչում, այսինքն Չիստանցի, իրանց
երկրում երկար ժամանակ ձիաւոր և աղեղնաւոր որսորդ
ժողովուրդ լինելուց յետոյ, բռնապետութիւն պատճառ է

շատ անգամ թշնամու դէմ դնելու պատերազմական ճառեր
էլ են ասում և կերտերն էլ գանձ ու ղէնք պահելու
տեղի: Կրօնն ասացի, հասարակաց սովորութիւնն էր և այդ
ձեղ տարօրինակ և անհաւատալի բան չթուայ, Սրբազան,
Այնքան ապացոյցք կան դրա մասին, որ եթէ երկար չլի-
նէին մէկ մէկ ձեր առաջ կը բերէի այս տեղ: Մի աւելի
գերազանց բանն էլ այն էր որ խղճի աղատութիւնն իր հա-
մանշանակութեամբ տիրում էր Հայոց աշխարհում: Նրա
համար էր որ կրօնը տիրող օրէնք չէր, ինչպէս միւս քաղա-
քաբնակ ազգաց մէջ: Երբ հետզհետէ խաղտիք, Տայք,
Գուգարք, Կորճայք և Ուտիք Հայոց հետ միացան, արդէն
իրանց ունեցած կրօնները պահեցին: Նոյնպէս Արամէն
յետոյ Փռլագայիք, Գամիրք, Կապադոկիացիք, որ յետոյ
Ա. Բ. Գ. Հայք կոչուեցան, իրանց կրօնն ու կեանքը պահե-
ցին: Խաղիւրք հիւսիսում, Մարք Կորդուաց, Ասորիք Աղձ-
նեաց աշխարհներում, Հրէայք Սպերում, Ճէնք (Չինացիք),
Ուրպէլեանք և Մամիկոնեանք՝ Գուգարաց աշխարհում,
Հնդիկ Տարօնում, Գնչուք, Բուլղարք Վանանդում, Ալանք
և Վիրք, Յոյնք դրանց ամէնքն էլ Հայոց աշխարհում մինչ ի
Քրիստոնէութեան ծաւալումն իրանց կրօն, իրանց բարբառ
և բարք աղատօրէն պահպանեցին: Տիգրան Երուանդեանի
ժամանակները բուն Արմէներէնը նրանց վրայ ներգործում է
և իրանցն էլ Արմէներէնի վրայ փոխադարձ, և անդդայօրէն
արմէնութիւնն կամ հայութիւնն է տիրում: Կարգ էր,
Սրբազան, այդ կենական և կրօնական դրութենէն վեր
ածել և Արմէնաց բարբառին վիճակն էլ, որն որ տիրող
տարերքն է լինում: Արարատայ, Վասպուրականի, Տուրու-
բերանի և Սիւնեաց աշխարհների բարբառները ինչպէս այն
ժամանակ՝ այսօրուայ նման տիրողներն են լինում և առում
են միջերկրեայ ոստանիկ լեզու: Իսկ միւս գաւառաց լեզու-
ները եղբրական: Ինչպէս լեզուն, Սրբազան, և Քրիստո-
նէութիւնն էլ այդ գաւառներում բուն դրաւ ծլեց աճեց և
ուճացաւ, որն որ այսօր էլ ձեր աչքովը տեսնում էք:

Արդ՝ Սրբազան Տէր, Յարեթեան և Սեմեան, գիտութե-
նական բառով, Հնդկագերմանական, արիական սերմն է

ցանկում այդ աշխարհում այն դրութեամբ, որ վերեւն ձեր
աչքի առաջ հանեցի, շատ շուտով այդ աշխարհի ակունքներէ
առատ առատ հունձ դուրս է տալի: Երկրով, օդով, ջրով
սնուած, զարգացած այդ մարդկային հունձը լինում է
երկրագործ, տուարած, տանուտէր: Այդպէս Հայոց երկիրը,
աշխարհներով, գաւառներով, աւաններով, գիւղերով, կեր-
տերով լիք, պրտէպրունդ շինւում շէնանում է և Եփրա-
տական աշխարհների վրայ ամենքէն բաղմոքնակը մարդա-
շատն ու հարուստն է լինում 25-30 դար շարունակ, ըստ
օտար պատմագրաց վկայութեամբ և գլխաւոր առարկայ
Պարսից, Հռովմայեցուց, Արաբաց, Թուրքաց, Թաթարաց և
Քրդաց արշաւանքներին ու ասպատակութեանց:

Սրբազան, Մովսէս Խորենացին յատուկ մի ողբ ունի շի-
նած, որու մէջ Արշակունեաց հարստութեան բարձմանը
վրայ ցու է յայտնում: Ինչպէս որ յայտնի է: Ես ընդհա-
կառակն ողբալով կողբամ Պարթեւաց Հայոց աշխարհի վրայ
տիրապետելուն ու նախարար և նախարարապետութիւն
հաստատուելուն: Եթէ ներելի լինէր ինձ, այս տեղ երկար
բարակ Վաղարշակայ Հայաստանում վերահաստատած ընկե-
րական կարգաւորութեան վրայ կը ճառէի և կառացուցանէի
ձեզ շատ յստակ կերպով, որ այդ կարգաւորութիւնք փո-
խանակ Հայոց աշխարհի և ազգի ընկերական կազմուածքը
ամրացնելու և պնդացնելու, ընդհակառակն Հայկազանց
կեանքը խաբխրեց, դարաւոր աշխարհային կռիւների պատ-
ճառ դարաւ, շարունակ հին կեանքը նոր կեանքի հետ
կռուի բռնուած: Արշակունի թագաւորները բնիկ նահա-
պետներին յետ քչեցին, նորեկ նահապետներին առաջ տա-
րին, Հայկազանց ձեռնէն ընտիր գաւառները խլեցին ու
տարազն նախարարների տուն: Բագրատունիք, Մուրա-
ցանք, Արծրունիք, Մամիկոնեանք և այլ դրանցալէսներ
ընտիր ընտիր գաւառների տէր եղան: Բազմակնութիւն
մտցուցին, իշխանութեան հետ ստրկութիւնը, հարճու-
թիւնն օրինաւորեցին, միութիւն հաստատելով իշխանու-
թեան և կրօնին մէջ տիրող օրէնք արին աննորոգամտու-
թիւնը: Առաջին կրօնական հայածանք կրողներն եղան

802-2013

Բաղրատունիք ու յետոյ բուն Հայկազունք, թէեւ Վաղարշակ՝ մի բռնատուն քաղաք չգտնելով Հայաստանում, վերհացաւ գնաց Մծբին բնակելու, բայց շուտով ինքն ու իր յաջորդները շինեցին Տիգրանակերտը, Երուանդաշատը, Արտաշատը, Վաղարշապատը, Արշակաւանը և այլն. որոնց ամէնքն էլ Զանդիկ կառավարութեան, այսինքն՝ բռնապետութեան կոթողներ էին, Պարթեւաց այդ պետական կառավարութիւնը, ընկերական կարգաւորութիւնը, կրօնական միակերպութիւնը բնաւ ամենեւին յարմարութիւն չունէին Հայոց աշխարհի ընկերական կեանքին նահապետական վարչութեան հետ։ Ահաւասիկ մի քանի իրողութիւնք եմ առաջ բերում իմ այդ նկատողութեան ապացոյց։

Առաջնոյ Արշակայ օրով կրօնական հալածանք սկսաւ, Բաղրատունիք կրօնի համար պաշտօնէ զրկուեցան, լեզուները կտրուեցան, ոմանք էլ սպանուեցան։ Աբգարի հայրը Արշամ, Աբգարի որդին Անանուհը, Աբգարի քրոջ որդին Սանատրուկը Տրդատայ հայր Խոսրովը, նոյն իսկ Տրդատը որքան արիւն թափեցին, յայտնի է. Թագէոս Բարդուղիմէոս առաքելը, Սանդուխտ կոյս, Ոսկեանք և Սուքիասեանք Արշակունեաց մոլեռանդութեան զոհ զնացին։ Պարթեւաց հետ միասին եկել էին Հայաստան շատ պարթեւազն մեծամեծներ, դրանք էլ Արշակունի կոչուեցան և ստացան իշխանանուն, իշխանութիւնք և կալուածներ. այդ բան Հայկազանց սրտին ցաւ եղաւ. վասնզի իրանք այդ իշխան իշխանապետաց ծառայ, ստրուկ և հպատակ էին լինում։

Ահա, Սրբազան, ձեզ մի օրինակ Տրդատայ մի արարմունքը։ Սլուկ նահապետն Տարօնոյ՝ գլուխ վերուց Տրդատայ դէմ, Տրդատ նրան դիւրութեամբ զսպել կարող չեղաւ. ուստի Մամիգոն ճէնազին խոստացաւ Սլուկի երկիրները տալ, եթէ նրան դաւով սպաննէ։ Մամիգոն գլուխ տարաւ Տրդատայ հրամանը և տէր եղաւ Սլուկեաց ընդարձակ երկրին։ Դրա նման մի ուրիշ բռնապետական օրէնք էլ ունէին Արշակունիք, որ ում որ կամենային նախարարական պատիւ և կալուած կարող էին տալ, հետեւաբար շատ վատազգի մարդիկ նախարարութեանց կարգն անցկացան,

մանաւանդ Արշակ Բ. ի ժամանակ։ Պարթեւաց այդպէս մի նախարարէն կալուած խլելով միւս նախարարին տալով՝ առաջ եկաւ նրանց միջում ամէն տեսակ մոլութիւնք, մատնութիւնք, նենգութիւնք, ստախոսութիւնք, երդմազանցութիւնք, քսութիւնք և հետեւաբար իրար հետ անհաշտ թշնամութիւնք և անմիաբանութիւնք։ Ամէն նախարար մեծ և փոքր՝ ունէր աւաններ, կերտեր, գիւղեր, նմանապէս՝ հարիւրաւոր, հազարաւոր ստրուկներ, ծառայներ, արքանեակներ, աղախինք, նաժիշտք, հետեւակ և ձիաւոր զօրք, սուրհանդակ, թիկնապահ, սենեկապետ, մարդպետ, դահիճ, բանտապետ, թէ որքան հայկազուն ժողովուրդը նեղւում տանջւում էր այդ նախարարաց վարած շռայլ ու զեղիս կեանքէն՝ հեշտ է հասկանալը։ Թագաւորները մի սիրուն կնոջ համար մի լաւ դրախտի համար կամ մի ընտիր ձիու համար նախարարներին սպանում էին. նախարարք էլ իրանց կարգին՝ նոյն օրինակ էին վարւում, իրանց հպատակների հետ։

Ինչպէս մի քիչ առաջ ցոյց տուինք, Պարթեւք այնքան արիւնուշտ էին, որքան փարթամ, ահեղ և բռնաւոր էին. հէնց Արշակ առաջնուն օրը կրօնի համար արիւն եղաւ, նոյնպէս Արշամայ օրը. Անանուն իր խոյրարար Ադդէին սպաննեց, Սանատրուկ Աբգարի ցեղին սրի բերան տուեց, Երուանդ Սանատրուկի տունը տեղը կոտորեց. Արտաւազդ Բ. Աբգամի՝ իր հօր բարերարին՝ մօրուքը բռնեց, թագաւորի երկրորդութենէն հանել տուեց և յետոյ էլ սպանեց և բոլոր Մուրացան ազգին տնով տեղով փճացուց։ Այդ նոյն Արտաւազդն նահատակել տուեց դեռ պատանի, Թագէոս առաքելու աշակերտներին։ Սա իր մի եղբոր ձեռքով միւս եղբորը սպանել տուեց։ Դենն եմ թողնում Տիրանի, Արշակայ, Պապայ և Արտաշրի արած արիւնի մասին խօսելը. արդէն գիտեմ որ ձեզ յայտնի են։ Դրանց մի ապականիչ սովորութիւնն էլ էր բազմաշնութեան ախար, որն որ Հայաստանում բերին իրանց հետ, ինչպէս վերեւն ասացինք և միասին կանանց ստրկութիւնը։

Մեր պատմութեան հէնց սկզբներում, երեւում է Հայոց

վարուց և բարուց յստակութիւնը և ընտանեկան կենաց բարոյականութիւնը: Ամուսնութիւնը, Սրբազան, մի օրէնք էր իրանց միջում, կինը կենակից, ազատ ու հաւատար էր մարդուն: Մովսէս խորենացին յիշում է Արայի կին Նուարդին, Տիգրանի կին, Զարուհուն և նրա քոյր Տիգրանուհուն, բայց երեքին էլ առաքինութեան պատկեր է ցոյց տալի:

Հայկազունք տեսնելով Պարթեւաց այդ մուլութիւնը, որ իրանց յարկերը լեցնում էին հարճերով, նաժիշաներով, աղախիններով, ուր օրէ օր աճում էր անառակութիւնը, շուայլութիւնը և ամէն տեսակ ապականութիւնը, անշուշտ հասկանում էին որ այդպիսի կանանց արգանդէն ծնելու չէին առաքինի թագաւորներ, որոնք կարող լինէին Հայոց աշխարհի տէր և տղի հայր դառնալու: արդէն իրանց բնական դրութեամբ՝ զիտէին որ մարդուս առաջին դաստիարակն է մայրը, իսկ բաղմանութեան մէջ շատ անգամ թագաւորամայրն էր լինում լկտի ստնտուն և թէ դա՝ ինչպէս դաստիարակութիւն պիտի տար իր որդուն ակներեւ էր: Այդ բաղմանութեան պատճառով, Վաղարշակ մի օրէնք դրաւ, որ տիրող թագաւորը պէտք էր մի որդուն իր մօտ պահէր. ըստ մեծի մասին անդրանկան կամ իր սիրական կնոջ զաւակին և միւսները աքսորէր Հաշտենից կամ Աղիսովիտ գաւառներում: Վաղարշակ իր Արշակ որդուն իր մօտն ունէր, Արտաշէս իր Տիգրան, Արտաւազդ իր եղբարցը քչեց, Սանատրուկ նոյնպէս, Արշակ Գնեղին աքսորեց. մի նկատելու բան էլ այն է, որ Պարթեւաց հետ Հայաստան մտաւ որդուց որդու յաջորդութիւնը և այդ կերպով հարբստութիւնը: Մինչդեռ Հայկազանց մէջ ընտրութիւն էր լինում քաջ նահապետաց մէջէն: Պարթեւաց մէջ դաստիարակուած թագաւոր մի քանիսն են երեւում. իսկ միւսների դաստիարակութիւնն անյայտ է. դրանց բաղմանութիւնը, որ շատ առաջ էր գնացել հեթանոսութեան մէջ, ինչպէս տեսնում ենք Տրդատին Հռիփսիմէին արիւնը մտնելումը, Արշակին, որ համարձակուեց քրիստոնէութեան ժամանակ երկու կին ունենալ Ոլիմպիադային և Փառաձեմին և այդ վերջնուն արարմունքն էլ յայտնի է ձեզ: Սրբազան:

Բայց սակայն չնայելով Արշակունեաց այդ բռնապետական վարքին ու բարքին և իրանց վարած Զանդիկական իշխանութեան, Մ. Խորենացին ասում է, թէ Արտաշէս Բ. ի ժամանակ, ոչ մի անմշակ երկիր գտնուում չէր ամբողջ Հայոց աշխարհում, ոչ սարերում, ոչ դաշտերում, այնքան երկրի զարգացում մեծ էր:

Այդ ասել է միթէ, Սրբազան Տէր, թէ Արշակունիք իրանց մեծամեծ մուլութեանց հետ և մեծամեծ առաքինութիւնք չունէին և թէ ինչպէս 120000 քառակուսի մղոն երկիր ամբողջ մշակուած և շէնացած բաղմաբնակ է լինում իրանց բռնական կառավարութեան ներքեւ: Այդ բան որքան աշխարհի բնական դրութեան էր ի հարկէ, այնքան էլ իրանց մուլութեանց հետ միասին ունեցած առաքինութիւնք էին պատճառ և դրանցմով է փոխարինում իրանց Հայաստանին հասուցած ֆլանները. օրինակի համար՝ Պարթեւք լուստուրութիւնը շատ էին սիրում, այդ էր պատճառ որ թագաւորներէն շատերը հելլենական դրականութեան հետ ծանօթ էին: Արտաւազդ բանահիւս է եղել, Արգար իմաստասէր, Սանատրուկ ճարտարապետ, Արտաշէս Բ. բանաստեղծ, Տրդատ թէ հայերէն թէ՛ յունարէն և թէ լատիներէն գիտում է եղել, Նոյնպէս Արշակ Բ. քաղաքականութեան վրայ մի գաղափար ունեցող մարդ է երեւում. իսկ Վռամշապուհ ինչ աստիճան բանասէր և ուսումնասէր է եղել՝ մեր տարեգրերը մեզ աւանդում են: Բայց այդ, Արշակունիք և ասպետ ու ասպետական մարդիկ էլ էին, և իրանց այդ բնաւորութեամբ պէտք է ասել որ մեր միջերկրեայ լեզուին դիւցաղնական և աղնուական դրոշմ տուին, մինչդեռ Հայկազանց ժամանակ հովուական և դաշտական յատկութեան դեմը չէր անցկացած:

Պէտք չէ ուրանալ, Սրբազան, որ մեր նախնեաց դրաւոր լեզուին Արշակունիք իրանց ասպետական կեանքի տիպարը տուին: Արմէններու բարբառը տարակոյս կայ ոչ, որ Զէնդ և Սանսկրիդ մայր լեզուաց մի ճիւղն է, և սոստիկ մշակուած միմիայն այն կեանքով՝ որ Հայկազունք վարում էին. այսինքն՝ մշակական, հովուական և տուարածական, գուցէ և

պատերազմական : Արշակունիք, Արշակունեաց արքունիքը, Ազատանին, Ոստանիկը, Սեպուհը ասպետական արին հայկազեան լեզուն՝ մեհենական, դիւանական և այլն : Եւ մի յատուկ բան էլ որ ունի Հայոց աշխարհեցին՝ իր սղման և հնչման օրէնքն է, որով օտար ազգաց և ազանց բառերը իր բնիկ աշխարհեցի անելու յատկութիւնն ունի, որն որ շատ քիչ ազգի բարբառի տրուած է : Ես ասում եմ, Սրբազան, որ մեր Հայկայ և Արամայ խօսած լեզուին մէջ, որ հայկաբանութիւն է համարուած այսօր, զէնտերէն, քաղդէարէն, եբրայեցերէն, յունարէն, արաբերէն, ալաներէն, հին և նոր պարսկերէն, թրքերէն և թաթարերէն, անհամար հայացած՝ Հայոց աշխարհեցի եղած բառեր կան, որոնք եթէ երկար լինէին ոչ մի քանիսն այստեղ առաջ կը բերէի, մի օրինակ սղման օրէնքին, *անարհատ մարդ, ապարկեալ, պատկեր, առանհետ, Աստուած, որբ, տէր, զհաղբ, հաղբա, հաղար, աղինախ, Աշտահակ, և այլն :*

Պարթեւք՝ քաղաքներ, ամրոցներ, ճամբէք շինելու շատ միտում ունէին. Արարատ, Բարձր Հայք, Ծովագ և Աղձնեաց աշխարհներում այսօրուայ մնացած աւերակներն ամենքն էլ Պարթեւաց շինածներն են ինչպէս արդէն վերեն ասացի :

Մի ուրիշ հանգամանք էլ, որ Հայկազանց և Արշակունեաց ժամանակ Հայոց աշխարհի երկրային զարգացման պատճառ եղաւ . այն է որ, Հայկայ և իր որդոց ու թոռանց հիմնարկած ընկերականութիւնը տեւեց մօտ 2000 տարի առանց մի մեծ արշաւանք կամ յարձակում դրսուանց կրելու : Հնումը տար կլիմայի ներքեւ ապրող ազգ և ազինք սիրում չէին ցուրտ կլիմայով երկրներում արշաւել և մեր աշխարհը, եթէ նկատուի պատմութեան մէջ աւելի հիւսիսային արևելեան խուժուժ ազգաց և ազանց յարձակումներէն մնաց կրեց՝ քան թէ արեւելքէն և արեւմտքէն, ինչպէս Սիպերիականներէն և անապատականներէն :

Արշակունեաց դարերը տեւեցին մինչեւ Տրդատ հինգ ու կէս դար : Այս ժամանակամիջոցում աշխարհ աշխարհի, ազգ ազգի վրայ յարձակումներ չեղան, երբեմն Կովկասական

ազգ և ազինք իրանց քարակալ լեռնամէջներէն դուրս էին հրսում, բայց շուտով էին նրանց առաջն առնուում : Հռովմայեցիք միայն կռուեցան, դրանց պատերազմներն էլ աշխարհի ու ազգի հետ չէին, այլ տիրող հարստութեան հետ, հետեւաբար Հայք խիստ խորը արմատ կարող եղան քցել Հայոց աշխարհի դաշտերում և լեռնագաւառներում, այնպէս որ ահա քսան խոշոր դարերու է մօտենում, որ երկու և երբեմն երեք անգամ դարէնը ազգ ազգի վրայ, կրօն կրօնի վրայ յաջորդում էին ու յաջորդում, Հայք դաշտայինք, Հայք դիւղականք, Հայք քաղաքայինք կային ու կան ու դեռ պիտի լինին. ինչպէս որ պիտի ցոյց տամ ձեզ :

Տրդատ՝ փորձ փորձեց Հայոց աշխարհը ձեռք բերելուց յետոյ հռովմէական կայսրութեան օգնութեամբ, զանդիկական կառավարութեան տեղ հռովմէական կայսրութեան նման մի կառավարութիւն հաստատել Հայոց աշխարհում, բայց յաջողուեց ոչ, նախարարք չընկճեցան նրա միապետութեան առաջ և ինքն իր փորձին զոհ դնաց, Վերանորոգութիւն անհնարին էր : Այդ դարերում, ամբողջ աիեղբրական ընկերականութիւն չուռ գալու վրայ էր . մի նոր կրօն հին կրօնի վրայ էր յաջորդում և իրար հետ կռուի էին բռնուած. նոր կրօնն այն ժամանակ աւելի ժողովրդային և հասարակական էր, քան թէ արքայական և կայսերական : Ուստի պէտք է որ ուշ կամ վաղ այդ ընկերակառնութեան գոնէ երեսը կամ կերպարանքը փոփոխուէր կամ թէ կործանէր : Այդ կործանում, Սրբազան, մի ամբողջ դար տեւեց, իսկ կերպարանափոխութիւնը կատարուեց բոլորովին Տրդատէն ճիշդ հարիւր յիսուն տարի յետոյ :

Հարկ է որ, Սրբազան Տէր, մի արագ հայեցուածքով ձեր աչքի առաջ դնեմ այս տեղ այդ կերպարանափոխութեան տեսարանը, որնոր տեղի ունեցաւ ինչպէս ամէն աշխարհներում այնպէս էլ մերինում : Բայց զորդն ասելով՝ մերինն անմահ է փառաւորութեամբ, անմահ է դիւցազնութեամբ և գերազանց ամէնքի վրայ : Մի կարծէք խնդրեմ այդ իմ ազգասիրութեան զգացմունքն է որ այս տեղ դուրս եմ բերում, փոխանակ պատմական իրողութեան, ոչ ամենեւին :

բայց այդ փառաւոր և դիւցազն կերպարանաչը մը պէտք է ճիշդէն ասել մի միայն մտաւորական կամ թէ կրօնական եղաւ և ոչ ընկերական: Հայոց աշխարհի ընկերական դրու- թիւնը մնաց այնպէս ինչպէս էր Հայկա—Արշակունեաց ժա- մանակ, միայն թէ Պարթեւական ազնուապետութիւնը բարեխառնուեց մի փոքր՝ եպիսկոպոսական իշխանութեան կարգով ու սարքով:

Երբ նախնիք, Սրբազան, իրանց բարոյապէս և մի փոքր էլ մտաւորապէս փոփոխուում էին, յաւալի է և միանգամայն ներելի, որ ամենեւին իրանց մտքում ընկաւ ոչ, որ առանց ազգային կամ աշխարհային աղտոտութեան՝ կայ ոչ մտաւոր կամ բարոյական կեանք: Նրանք կարծեցին որ հոգու մտաց աղտոտութիւնը՝ տեղն է բռնում և ընկերական կամ ազ- գային աղտոտութեան. և այդ պատճառով՝ երբէք միտք չարին իրանց ընկերական վիճակը վարչական միութեամբ ապահովացնել, ինչպէս իրանց բարոյական կեանքին մի վարչական սահմանադրութիւն տուին: Այդ բանն ըստ ինձ, Սրբազան Տէր, աւելի իրանց անկեղծ քրիստոնէութեան արդիւնքն է՝ քան թէ իրանց մտաց և զգացմանց թերու- թեան. վասնզի տեսնում ենք, որ իրանց խելքը շատ կարե-ւոր բաների հասել է. միթէ այդ ամենակարեւորն էլ իրանց մտքով անց չէր կենում, երբ ամեն օր իրանց աչքին առաջ էին տեսնում այն:

Մի ազատ մտածող պատմաբանի դատաւարանը, մի քրիս- տոնեայ աշխարհի, ազգի, ժողովրդի, կառավարութեան, դարու և մարդու վրայ՝ այս հետադայ սկզբունքով պէտք է լինի:

Յիսուսի Քրիստոսի վրայ երեք բան երեւցան: Աստուա- ծային վարդապետութիւն, այսինքն երկնից արքայութեան քարոզութիւնը. վարք ու բարք իր վարդապետութեանց հա- մաձայն, այսինքն երկնային աշխարհի բնակիչ լինելու հոգե- կան բնաւորութիւն և մարդկայնութեան բնական կեանք. այսինքն՝ նա սիրեց մարդուն նրա ամեն տեսակ կեանքով. նա սիրեց երեխայ մարդուն, երիտասարդ մարդուն, ծե- րունի մարդուն, կին մարդուն, աղքատ մարդուն, հարուստ

մարդուն, ղինւորական մարդուն, քահանայ մարդուն, տէրին, ծառային, բռնաւորին, ստրուկին, մեղաւորին, մաքսաւորին, գողին, բողին, հիւանդին, անդամալուծին, հեթանոսին, կռապաշտին, մի խօսքով ամեն կարգի մար- դուն և ինքն էլ իբրեւ մարդ ծնաւ, ապրեց և մեռաւ:

Ուստի և իմ հասկացողութեամբ, քրիստոնեայ ենք ասո- ղէն, մարդ լինի դա՛, ժողովուրդ լինի, ազգ լինի, դարե- կան ընկերականութիւն, կառավարութիւն լինի, եկեղեցի լինի և եկեղեցական իշխանութիւն, ինչ մարմին կուզէ թող լինի դա: Այդ երեք բանը պէտք է պահանջուի նրանմէն, վարդապետել է և վարդապետում է նա, երկնից արքայութիւն երկնային վարդապետին նման, ունեցել է և ունի՝ նա վարք բարք իր վարդապետութեանց համաձայն և մարդկայնութեան. այսինքն՝ նա սիրել է, յարգել է և սի- րում է ու յարգում մարդուս բնական, հոգեկան և մտաւոր յատկութիւնքը, ինչպէս երկնից արքայութիւն քարոզող վարդապետն անում էր:

Ես, Սրբազան, այդ հայեացքով իմ նկատում հէնց առա- ջին դարուց՝ ազգաց և ազանց քրիստոնէական կեանքը, քրիստոնեայ ժողովրդին վարդապետութիւնը թէ՛ գրաւոր և թէ՛ բանաւոր, քրիստոնեայ ժողովրդին բարք և վարքը իր գործելում և ապրելում, քրիստոնեայ ժողովրդին տուած յարգն ու պատիւը, ինչպէս աստուածութեան այնպէս էլ մարդկութեան, վասնզի իրնայ լինել և եղաւ իսկ ազգ և ժողովուրդ, մարմնաւոր և հոգեւոր վարչութիւնը, որոնք վարդապետութիւն ունէին ուրիշ ընթացքով, բարոյակա- նութիւն ուրիշ ընթացքով: Նրբին նուրբը վարդապետեցին, վայրենեաց վրայ՝ վայրենի ապրեցան: Յիսուս Քրիստոսը աստուածային վարդապետը տաճարապատիկ, հարիւրապա- տիկ և կարելի է հազարապատիկ երկնքը բարձրացուցին, մարդկութիւնը, մարդկային ազգը գետնէ գետին դարկին ամենախոր վիհն իջեցուցին: Այդպիսի կերպարանքով քրիս- տոնեայ ազգի, մարդու, վարչութեան, եկեղեցու, երբ մի մարդ իր աչքի առաջն ունենայ, ինչ դատաւարան պէտք է անէ՝ նրա հաւատոյ, եկեղեցու, դաւանութեան, սահմա-

նադրութեան, արարողութեանց և սրբազան պաշտամանց մասին: Հէնց, Սրբազան Տէր, այդ հանգի աղգաց, աղանց, վարչութեանց, դարերու, եկեղեցեաց, ժողովոց, դաւանութեանց և այլն և այլն մէջէն պէտք է մերինը, այսինքն Հայոց աշխարհն ու ազգը դուրս հանեմ ու լոյս հանգիստում դնեմ ձեր աչքի առաջ:

Թէեւ այս թղթումս սկզբներում, մեր նախնի Հայոց կրօնի մասին հարեւանցի խօսեցայ, թիւը թիւական պաշտամունքը, բայց այս տեղ պէտք է որ կարճ խօսքով Հայկազանց ու Պարթեւաց դարերու կրօնների վրայ՝ հէնց վերելանց անց կենամ, որպէսզի նրանց վրայ կամ տեղակ յաջորդող Գրիստոնէութեան կրօնը լաւ իմացուի նրանց կեանքում:

Շատ հին Արմէններու և Հայոց կրօնի վրայ Հայկայ դադրականութեան ժամանակ մի դրաւոր կամ բանաւոր աւանդութիւն կայ ոչ պատմութեան մէջ: Հապա, երբ հայկական ընկերականութիւնը կազմուեմ է մի քանի դար յետոյ, երեւում է մեր նախնեաց մէջ տարրապաշտութիւն և բնապաշտութիւն (Sapèisme) որ է հետեւանք իրանց երկրի բնական դրութեան: Կը տեսնենք մալրականների անուններ, որոնք իրանց համար օրեր էլ ունէին: Երեւակը Հայկով էր պատկերացած և նրա օրն էր հինգշաբթի: Լուսնթաղը Հայկայ կնոջնով և օրն էր երկուշաբթի: Հրատը Արամով, օրը երեքշաբթի: Լուսաբերը Նոյայ աղջկան Աստղկանով: Արուսեակին օրն էլ չորեքշաբթի: Փայլածուն Կադմասով էր պատկերացած՝ օրը ուրբաթ: Իսկ արեգակն էր Արայ դեղեցիկը պատկերացնում, որն որ *արեւ արեւ* էլ ասուեց և օրն էլ կիրակի: Լուսինն էր Արայի կին Նուարդը. Նանէի օրն էլ էր շաբաթ: Նախնի Հայք այդ կրօնն ունէին, այդ կրօնով ապրում էին և այդ տարրապաշտական կրօնը թէ իրանց կեանքումն էր և թէ մտքում կամ հոգւում: Մինչեւ այսօր այդ անուններով մկրտուած ենք տեսնում, ոչ միայն տղայ տղայք, քարավաններն անգամ: Բայց դար դարու վրայ դարձեալ կրօնը թէ կերպարանք է փոխել և թէ ծա-

ւալում է ունեցել: Ինչպէս ասացի կրօնի ազատութիւն. կար Հայկազանց մէջ և ամեն եկամուտ աղգ ազատ էր իր կրօնը պաշտելու, ինչպէս որ ինքը հասկանում էր այդ բան. ուստի և այդ եկովի աղգ և ազինք ինչպէս Քնթութնիք, Ասորիք, Մարք, Եբրայեցիք և վերջերումն էլ Պարթեւք իրանց կրօնները բերին իրանց հետ և մոծեցին Հայոց աշխարհում: Բայց մի նկատողութեան բան Հայկազանց միջումն այն է որ, ինչպէս իրանք էին Հայք բնութեամբ՝ այնպէս էլ էր իրանց կրօնը, քաղցր, ազնիւ, սիրուն, շնորհալի, աղու: Իրաւ է՝ քաջքի, դեւերու, գրողի և այլ պաշտամունք մտել են իրանց մէջ, բայց ոչ Հնդկաց աշխարհի ահուսարսափ շնչող աստուածներին նման և ոչ էլ միջերկրական աղգաց և ազանց նման անհամար աստուածներու հրոսակներ ունէին մարդկային կենաց պահապան և առաջնորդ: Ահաւասիկ ինչպէս էր հեթանոսական կրօնը քրիստոնէութենէ առաջ. Արեաց Արամազդն, որու պատկերն էր Անի ամրոցում, Նոյնպէս և քրմերը, մի ուրիշն էլ Բագուանում: Մի ուրիշ կին աստուած էլ կար Անահիտ անունով, Արամազդայ դուստր, սրա պատկերն էլ Եկեղեցաց դաւառում էրիդ աւանումն էր. մի ուրիշ էլ Տարօնում: Մի Հայկազուն աստուած էլ կար Վահագն անունով Աշտիշատում և քրմերն էլ կոչուում էին Վահագնականք: Ուսմանց, դպրութեանց և երազի մեկնութեանց համար էլ Հայք մի աստուած ունէին Տիւր անուն, որ թառերումն էր պատկերը: Արիական աստուածների հետ Յունականներն էլ եկան տիրեցին մեր աշխարհի վրայ. Պարթեւաց հետ Միհրական, Նանեական, Բարշամական աստուածները, Արգար քրիստոնեայ չեղած իրան համար մի աստուած ունէր Թարաթա անուն:

Ինչպէս երեւում է, Սրբազան, քանի Հայոց աշխարհի ժողովուրդ, մշակական, հովուական և տուարածական կեանք էին վարում, իրանց կրօնն էլ Նոյնպէս պարզ և յստակ է եղել, իսկ երբ նախարար և նախարարապետութիւն է հաստատուել իրանց միջումն Նոյնպէս քուրմ և քրմապետութիւն: Երբ նախարարք և նախարարապետք իրանց համար կերտեր քաղաքներ են կառուցել, Նոյնպէս և նրանք

մեհեաններ, Բագուաններ, Աշտիշատներ են հաստատել քարակապ և պարսպապատ, փոխանակ պարզ օդում սարքուած թիւերու և սօսի անտառների:

Մի հանգամանք էլ կայ նկատողութեան արժանի, Հայաստանում, դեռ Արդարի միջոցով քրիստոնէութիւնը չմտած, որն որ պէտք է բանի տեղ դնել, այն է՝ Հրէից բաղմութիւնը Հայոց քաղաքներում: Այլեւայլ դաղթականութեանց վրայ՝ ամենէն մեծն եղաւ Երրայեցոցը: Ըստ Մովսէս Խորենացու, առաջին անգամ Նաբուգոդոնոսորի օրերում երբայական ցեղեր դաղթեցին Հայոց աշխարհում. Արշակունի Տիգրանի օրերում նորէն շատ մեծ բաղմութեամբ, այնպէս որ մի քանի քաղաքներում խիստ շատուոր էին: Արտաշատ քաղաքում, ասում են, մօտ 9000 ընտանիք կայ եղել, Երուանդաշատ 30000, Բագրեւանդ 8000, Զարիշատ 14000, Վան 18000, Նախիջեւան 16000: Երբայական դաղթականութեան այս աստիճան բաղմանալն շատ լաւ հանգամանքների ապացոյց են, Սրբազան Տէր. Նախ՝ կրօնի ազատութեան. երկրորդ՝ երկրագործութեան և վաճառականութեան զարգացման. երրորդ՝ աղքատի անխտրութեան՝ և վերջապէս՝ Հայոց աշխարհում մարդկային դիւրակեցութեան: Այդ երբայեցի դաղթականը, որոնց մնացորդներէն մինչեւ այսօր գտնուում են արեւելեան Հայաստանում: Սկզբումը՝ հէնց Արդարու ժամանակներում, երբ Քրիստոնէութիւնը Առաքելոցմէ և նրանց աշակերտներէն էր քարոզում, շատ մեծ օգնութիւն եղաւ նրա ծաւալման մեր աշխարհում: Ինչպէս ասում է պատմութիւնը՝ Յիսուս Քրիստոս համբառնալուց յետոյ՝ Թովմաս առաքեալը, որ տասներկուսէն մինն էր, ուղարկեց Թադէոսին Եգիպտոս քաղաքը բժշկել Արդարին և քարոզել Յիսուսի բանը: Թադէոս եկաւ մի հրեայ Տուբիա իշխանի տանն իջաւ, որ ասում են թէ Բագրատունի եղած լինի: Հապա Բագրուդիմէոս առաքեալն իր աշակերտներովն ունի տանն իջեալնեց, անշուշտ նա էլ Հրէից բնակած կողմերը, որովհետեւ ասում է պատմութիւնը, սա էլ քրիստոնէութիւնը Հայաստանի արեւելեան մասումը տարածեց, եկեղեցիք հաստատեց, աշակերտներ

առաջ բերեց և եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց: Կը մնան հիմա Թովմաս, Յուդա Թադէոս և Եղիշէ, որ Յակոբ առաքելու աշակերտն էր: Սրանց մէջէն Եղիշէ էլ Աղուանից աշխարհի քարոզիչ է եղել և Ուտի նահանգում նահատակուել:

Այդ իրողութեանց ստուգութեանը տարակոյս կայ ոչ. միայն կարելի է որ պարագայներն ու հանգամանքները քնննութեան ենթակայ լինին: Բայց մեզ պարտ է իմանալ թէ այդ Քրիստոսի աշակերտները և այդ աշակերտների աշակերտները ինչ հանգի քրիստոնէական վարդապետութիւն քարոզեցին Հայոց: Վասնզի ինչպէս երեւում է պատմութեանէն և թէ աշխարհի դրութեանէն, մինչեւ Գրիգոր Լուսաւորիչ, արդէն՝ Արարատ, Սիւնիք, Բարձր Հայք, Վասպուրական և Տուրուբերան քրիստոնեայներ գտնուում են եղել. վասնզի ոչ միայն այն ժամանակուայ յիշատակարաններն ենք տեսնում, այլ նաև պատմութիւնն էլ անուղղակի կերպով հաստատում է քրիստոնէից գոյութիւնը Հայոց աշխարհի այլեւայլ կողմերում, և ոչ թէ միայն Հայք քրիստոնէանում էին, այլ աշխարհիս չորս ծագէն քրիստոնեայք փախչում էին ու դալիս Հայաստանումն էին ապաւինում. հետեւաբար քրիստոնէական մի բաւական ընկերականութիւն կար Գրիգորի ժամանակ Հայաստանում:

Վերեն ասածս այսօրուայ մի ապացուցով հաստատում, Բագրուդիմէոսի անուանը յիշատակ մի վանք կայ այսօր Վանայ կուսակալութեան մէջ Պաշքալեում, ուր տեղերն էին և հնում Հագամակերտ քաղաքը և Արեւբանոս: Մինչեւ այսօր այդ կողմերը մօտ 100 տան չափ Հրէայք կան. Թադէոսի վանքն, Շաւարչան, այսօր Մակուայ սահմաններում, Պարոնից Հայաստանում, նորէն Վանայ կուսակալութեան մէջ Ռշտունեաց երկրում Թովմաս առաքելոյն վանքը, ուր կայ մինչ այսօր նրա նշխարներէն մի մասը, այդ գաւառն էլ հնում Հրէայք կային, իսկ Թադէի յիշատակին շատ վանքեր կան Հայաստանում, որոնք իրանց ժամանակին նոր քրիստոնեայներին կացարաններ էին:

Սրբազան Տէր, պատմութեան դատաւորը, ամեն բանէ առաջ պէտք է ազատ տրդար և ճիշդ կամ ճշմարիտ լինի,

Թէ կուղէ նա բուն իր աշխարհի և ազգի պատմութեան լինի դատաւոր: Էս էլ պէտք է որ, աղատ, արդար և ճշմարիտ լինիմ: Բայց առաջուց եմ ասում, որ այդ բաները լինելը շատ հեշտ բան չեն, այլ շատ դժուար, կարծուածէն աւելի դժուար: Ես էլ որքան կարող եմ, որքան գիտեմ և որքան կիմանամ, այնքան պիտի լինիմ: Եթէ չեմ եղած այդ այս տեղ, իմ անկարողութեան, իմ տգիտութեան և իմ անիմացութեան պէտք է տալ այդ թերութիւնը, և ոչ իմ կամքին, իմ պարտքին և իմ մտքին:

Ինչպէս տեսնուի, Հայաստանեայց աշխարհում հինգ առաքելք են գնում քրիստոնէութիւն քարոզելու, կամ թէ ըստ իրանց ասելուն, Մեսիայի դալուստն աւետելու: Բայց դրանք Քրիստոսի երկինք համբառնալուց քանի տարի յետոյ գնում են ինձ յայտնի չէ, միայն կարող եմ եղած դրոշմել նրանց մահուան թուականները: Բարդուղիմէոսը մեռել է 71 թուին և սա ունի եղել դրած մի աւետարան, որն որ կորսուել է, բայց թէ ինչ լեզուով յայտնի չէ, հաւանական է որ Ասորերէն լինի: Թագէտը, բայց երկու թագէտս կան Հայաստան գնացող. մինն է Եօթանասուն աշակերտներէն մինը, որ Թովմաս ուղարկեց, ասում է պատմութիւնը, Աբգարին. միւսն է Յուդա Թագէտը, որ էր փոքուն Յակոբայ եղբայրը և Մարիամայ քրոջ որդին: Սա ունի դրած մի թուղթ, որ կանոնական եօթը թղթերի վրայ վերջինն է արեւելեան եկեղեցեաց ուղղութեամբ, որուն մէջ « հաւատառանց դործոց մեռեալ լինելն է » քարոզում 66 թուին Քրիստոսի: Սա, ըստ երեւութին, Յակոբ առաքելոյն դործակից պէտք է լինի: Թովմաս երկուրեակն կոչուած, որ և յերկուացողն էր Քրիստոսի Յարութեան մասին: Սա էլ Պատմութեան վկայութեամբ Հայաստանում քարոզիչ է եղած, մանաւանդ Պարթեւաց, ուր մարտիրոս լինելը յայտնի չէ, միայն թէ Եգիպտոսում է թաղուած ասում են. իսկ Եղիշէ որ ասում է Ուխտանես՝ թէ Թագէտի աշակերտն էր, որ թուին է գնացել Աղուանից աշխարհ, ես իմանում չեմ, բայց նահատակուել է 70 թուին Զարգունի դաշտում Աղուանքը քրիստոնէացնելուց յետոյ:

Հիմա, մեր պարտքն է իմանալ թէ այդ հինգ առաքելքներն ինչ հանգի քրիստոնէութիւն աւետարանեցին: Վասն զի Մատթէոս դրած ունի իր Աւետարանը Քրիստոս համբառնալուց 8 տարի յետոյ, Ասորա-դաղթէարէն լեզուով, Մարկոս 10 տարի յետոյ, Յունարէն լեզուով. Ղուկաս 33 տարի յետոյ. սա դրած ունի նաեւ Գործ Առաքելոցը կամ Եկեղեցու առաջին ժամանակուայ պատմութիւնը, որն որ կանգ է արած Պողոսի Հռովմ լինելու երկրորդ տարին: Ղուկաս Անտիոքացի լինելով հաւանական է, որ Ասորերէն դրած լինի Աւետարանը, Առաքելոց գործերը: Յովհաննէս 95 թուին իր Յայտնութիւնն է գրել ըստ ոմանց, և ըստ այլոց 66 թուին, իսկ Աւետարանը Պաթմոս կղզուց յետ դառնալուց յետոյ դրած ունի Եփեսոսում և ինքն էլ մեռած է 94 տարեկան 101 թուին:

Այդ նշանակում է, որ մեր աշխարհի առաքելքը ինչպէս Քրիստոսէն կենդանի բարբառով սորվեցան երկնից արքայութեան վարդապետութիւնը, այնպէս էլ կենդանի բարբառով սորվացուցին և աւանդեցին իրանց երկնային ուսումը. կամ թէ իրանք անպատճառ դրած ունէին աւետարաններ Հայաստանուց համար. կամ թէ կարելի է որ իրանց ձեռին ունենային Մատթէոսի և Մարկոսի աւետարանները միայն: Ուրեմն կարճ խօսքով, պէտք է ասել որ Հայաստան ձեռին ունենային Մատթէոսի և Մարկոսի աւետարանները աշխարհում, նախ հրէական քրիստոնէութիւն մտաւ և յետոյ հելլենական. հռովմէականին ազդեցութիւն շատ հեռուանց է:

Ուստի պէտք է որ աչքով անցկացնենք թէ ինչ էր յուդայական քրիստոնէութիւնը. Քրիստոսի մինչ 65 թուին երկու գլխաւոր յիշատակարան կան այդ վարդապետութեան: Մինն է Յայտնութիւնը, երկրորդն է Յակոբայ առաքելոյն թուղթը, որոնք ընդունուած էին առհասարակ Քրիստոսի եկեղեցիում: Այդ գրքի բովանդակութիւնն յայտնի է ձեզ անշուշտ, բայց երկու բառով խօսիմ նրա մասին:

Արեւելական և յուդայական բնիկ և աղդու ոճով մի գրուած է, դրողը միութարում է ու ապահովացնում հալած-

և ող քրիստոնեայնեան, թէ քրիստոնէութիւնը յաղթող պիտի հանդիսանայ հրէականութեան և հեթանոսութեան վրայ. ներսնի ժամանակուայ հեթանոսութիւնը եօթնաբլուր քաղաքով է պատկերայնում ծիրանի հանդերձներով արիւնարբու: Հռովմ. քաղաքի անունը Բաբելոնի անունով է թագցնում: Երուսաղէմ Սողոմի անունով. իսկ Քրիստոսի կրօնը Նոր Երուսաղէմով է նշանակուած, յետոյ մարգարէանում է թէ 72 թուին Յիսուս պէտք է երեւայ աշխարհումս յաղթելու թշնամիքը և հաղար տարի թագաւորելու ամբողջ երկրիս վրայ կենդանեաց և յարութիւն առած մեռելոց: Այդ գիրք մեծ նեցուկ և ապաւէն եղաւ Նոր Քրիստոնեայնեան իրանց հալածանքներում: Յակոբ առաքելոյն թուղթն էլ ուրիշ կերպ է. յուդայական քրիստոնէութեան հոգին բոլորովին բարոյական է ու գործնական, ամենեւին Նուրբ վարդապետութիւն կամ հոգեւորութիւն չկայ նրա միջում: Սա Երուսաղէմայ եպիսկոպոս էր եղած և ուսուցանում էր թէ «Սուրբ և անարատ հաւատը մեր Հօր Աստուծոյ առաջ որբեւարիններին, որբերին այցելութիւն անելն է և աշխարհի պղծութենէն պահպանուիլ: Գլուխ Ա. 27: Հաւանական է որ մեր աշխարհի առաքելք ծումապահութիւնը, ամեն տեսակ մեղէն չուտելը և այս կամ այն օրերը սուրբ պահելը, հրեշտակների պաշտամունքը, քահանայութիւնը հաստատեցին, եպիսկոպոս կամ առաջնորդ, տեսուչ և այլն հաստատելով: Նոյնպէս ես կարծում եմ, որ պողին երկրի բերքին տասանորդը առաքելական լինի, միեւնոյն ժամանակ հաստատուեց Զատիկն ու պատարագը, ինչպէս էլ երեւում է Հրէից բազալին և նրանց ընթրիքին մօտ բան լինելը, դառնուկների զենումը որնոր Հայոց մէջ հաստատուած պատմական սովորութիւն է մինչեւ այսօր իբրեւ փառաբանութեան մի յիշատակ, մանաւանդ որ զատիկի օրերում դառնուկները ծնուած են լինում արդէն, բայց կարմիր ձու ուտելու սովորութիւնը աւելի հին պէտք է լինի Սրմէններէն մնացած, սանդարամետի (գեհենի) վարդապետութիւնը, նոյնպէս դեւերի և մի քանի ուրիշ բաների: Այդ քրիստոնէութիւն տարածուեց Հայաստանում, ոչ բուն

Հայկազանց մէջ, այլ նախ Հրէից, յետոյ Սրչակունեաց և ամեն օտարազնեաց, Ալանաց, Ամատունեաց և այլոց. բայց թէ Հրէից մեծ մասը քրիստոնէացան՝ տարակոյս չկայ, մասն զի դրանք արդէն Հին Կտակարանն իրանց մէջ ունէին, Նորն էլ նոյն լեզուով գրուած իրանց հայրենիքէն էր դուրս. Նոր կրօնն իրանց հայրենակիցներէն ամենայն սիրով ընդունեցան: Այո՛, Սրչազան Տէր, Հայաստանում նախնական քրիստոնէութիւնը հրէական եղաւ. և այդ բան շատ մեծ նշանակութիւն ունեցաւ Հայոց ապագային վրայ. հրէական կրօն-իմացութեան կամ կրօնըզգացութեան դրօշմը ընդհանուր Հայոց ճակատին վրայ դարերով երեւաց. ինչպէս որ պատմութեան մէջ էլ յայտնի երեւում է: Երբ այդ հանգի քրիստոնէութիւն հաստատուում էր Հայաստանում, շատ անց կացաւ ոչ, որ յուդայամիտ քրիստոնէութեան վրայ հեղինակօս քրիստոնեայններ դուրս եկան, որոնք աւելի զերծ լինելով Մովսիսական կապանքներէն՝ աւելի հասարակական կենաց հետ ծանօթ էին. ուստի այդ շարժումն էլ արդէն քրիստոնէից մէջ մի փոքր կարծեաց տարբերութեանց տեղի էր տուել, Դրանց մէջ երեւելի է Ստեփաննոս սարկաւազը, որ աղքատ քրիստոնէից անաւան էր. իր համարձակախօսութեան մարտիրոսացաւ և քրիստոնէից ընթացքին մեծ ցնցում տուեց, թէեւ Յակոբեանց շատ դուր չէր գալի այդ ընթացքը: Ստեփաննոսի պատճառով հալածանք սաստկացաւ, նորէն Երուսաղէմի քրիստոնեայ Հրէայք Հայաստան փախան եկան. Սուրբ Ստեփաննոսի յիշատակն սաստիկ տարածուեց Հայաստանում մի ծայրէն միւս ծայրը, և այն աստիճան յարգ դաւա՝ որ այն ժամանակուայ քրիստոնէից պաշտպան հանդիսանալով՝ Հայաստանին էլ պաշտպան հռչակուեց. միեւնոյն ժամանակ հինգ Առաքելոց քարոզած քրիստոնէութեան մի ուժգին զարկ տալով և ծիսականութեան էլ հոգեւոր վարդապետութիւն: Մի փոքր ժամանակ յետոյ Պօղոս առաքելաւն երեւաց կրակուբոց հոգւով ու մտքով ու լեզուով և յուդայամիտ քրիստոնէութեան մի սարսափելի ցնցում տուաւ, բայց սրտով Յակոբեանց հետ անմիաբան դուրս եկաւ. Պօղոսն ասում

էր. «Մարդս արդարացած է հաւատով առանց օրինաց գործերով:» Պօղոս Հռովմ. Գլ. 27. Դ. 3. Դ. 22: Գաղ. Գ. 6: Միւսն Յակոբ ասում էր՝ թէ «Հաւատք առանց գործոց մեռեալ են:» Յակոբ. Բ. 16 և այլն: Մի ուրիշ իրողութիւն էլ կայ Առաքելոց կարծեաց տարբերութեան մասին Պօղոսի և Պետրոսի մէջ որ Մնախորումն է պատահում: Գաղ. Գլ. Բ. 11. 14:

Ես կարծում եմ, Սրբազան, թէ որ Պօղոս առաքելաւ մեր աշխարհի քարոզիչը լինէր, Հայոց վիճակը մի բոլորովին ուրիշ ուղղութիւն էր ստանալու նոյն այն հինգ առաքելոց ձեռքով ստացած ուղղութենէն, Իրաւ է, որ ինչպէս երեւում է արդէն՝ Քրիստոնէից մէջ վարդապետութեան միութիւն կար ոչ. ուղղափառութիւն բառը դեռ անծանօթ էր, ինչպէս որ Յակոբ և Պօղոս՝ թէեւ սկզբունքով և նպատակով մի էին՝ բայց իրանց վարդապետութիւնն իրարմէ տարբերում էր: Այդպէս էլ էին Հայաստանի քրիստոնեայք, և տարակոյս չկայ որ՝ առաջին դարում Պօղոս Առաքելոյ քարոզութիւնքն մեր աշխարհի քրիստոնէից վրայ մեծ ներգործութիւն արին ոչ. հապա երկրորդ դարում, երբ Աւետարաններն ու Առաքելոց գրուածները միասին հաւաքուեցան՝ այն ժամանակ սկսան տարածուիլ: Իսկ Պետրոս Առաքելաւ ամենեւին մի ազդեցութիւն չունեցաւ մեր աշխարհի քրիստոնէից վրայ. բայց Յակոբն՝ այո՛, ինչպէս նաեւ իր աշակերտներն ու աշակերտաց աշակերտները, վասնզի Յակոբայ էր պատկանում քարոզիչ ուղարկելն Արեւելք: Եւ Պետրոս ինչ էր որ. Յակոբայ և Պօղոսի մէջտեղ, մի երկրորդական անձ, Պօղոսի մօտ Պօղոսեան, Յակոբայ մօտ Ապօղոսեան: Քրիստոսի երկրորդ դարում, Յովհաննու Աւետարանը տարածուեց Հայաստանում և նրանով, Բաղնիկեաց, Ճշմարտութեան, Փառաց, Լոսոյ, Խաւարի և Լի շնորհոյ խօսքերը: Յետոյ և Ի սիլվանէ եր քանն և քանն եր առ Ասորոս և Ասորոս եր քանն, Նա եր սիլվանէ առ Ասորոս, ամենայն ինչ նովա եղև և ոչ ինչ որ ինչ եղև: Հոգի է Ասորոս և երկրպագոսն նորս հոգով և ճշմարտութեամբ պարտ է երկրպագութեւ: Գիրք Դ. 24: Եւ ծանօթի՛ ճշմարտութեան և ճշմարտութեան աղաթեցե զյեղ: Գիրք Ը. 32: Հոգին է կենդանարար, մարմն ինչ ոչ օգնէ, զքանն զոր ես խօսեցայ ընդ յեղ հոգի է և կենսոյ: Գլ. 2. 65:

Պարտաւորան նոր հոգ յեղ զի սերեցե՛ զիսեանս. որդեա սերեցե էս զյեղ, զի և դուս սերեցե՛ զիսեանս: ԺԳ. 54: Ի հոս հօր իմոյ օրնաւս բաղնա՛ էն. Գլ. ԺԴ. 2: Այլ ոչ ժանն նոյս օրնոյ աղալեմ, այլ և ժանն ամենայն հաւատացեցեց քաննն նոյս յեւ. զի ամենեւին օր իցեն, որդեա դուս Հայր յեւ և ես է ինչ: Գլ. ԺԵ. 20: Ի վերջոյ Յովհաննու վարդապետութիւնն այս իր խօսքումն է ամփոփւում: Զի այնպէս սերեաց Ասորոս զաշխարհ օրնաւ զմերէն իւր օրնոյն եւ. զի ամենայն որ հաւատայ է նա օր իցեցե, այլ ընկալցե զիսեանս յաշխարհս:

Մի խօսքով Յովհաննու աւետարանութիւնն էր՝ Լոյս, Սէր և Կենսոյ. Պօղոսինն էր՝ Հաւատ, Յոյս և Սէր: Ուստի Քրիստոսի երկրորդ դարու վերջերը, Հայաստանում հրէական կամ յուդայամիտ քրիստոնէութիւն կանգ առաւ, և մնաց անստան, ու սկսաւ հելլենաբան քրիստոնէութիւնը տարածուիլ: Հիմա մնաց մեզ իմանալ թէ Գ. դարումն ինչ էր քրիստոնէութեան վարդապետութիւն մեր աշխարհում:

Գ. դարում, թէեւ Հայաստան աշխարհում սաստիկ բազմացել էին քրիստոնեայք՝ թէ՛ բնիկներով և թէ՛ եկովիներով, բայց՝ ըստ ամեն երեւութի՛ն՝ Հայկազունք դիմադրում էին դեռ, մանաւանդ նախարարները: Հինգ երբայցի առաքելներով, քսանու չափ եպիսկոպոսներ են յիշուում Գրիգոր լուսաւորիչն էլ միասին առնելով, միմիայն միունն՝ Բարսաբէ համար ասում է, Հայկազուն, թէեւ Բարսումա Ասորերէն անուն լինել երեւայ, Իսկ միւսներն ամենքն տար ազգէ են կամ փոքր Ասիացի կամ Ասորի և ոչ Հռովմայցի, թէեւ Հռովմէն կամ Իտալիայէն մի քանի փախտական եկած էին Հայոց աշխարհում, բայց հռովմէական քրիստոնէութիւն դեռ բերած չէին իրանց հետ: Կերեւայ որ այս դարուս վերջերում քրիստոնէից թիւը շատ բազմացած լինի, վասնզի Խոսրով մի հալածանք յարուց նրանց դէմ, ինչպէս նաեւ իր որդին Տրդատ երկու հրովարտակ հանեց հալածելու քրիստոնեայքը կամ պատուէր տալու նրանց՝ որ հայրենի կրօնին հաւատարիմ մնան:

Առաքելոց ժամանակէն սովորութիւն էր եղած՝ հաւատացելոց վրայ մկրտութեան խորհուրդ կատարելիս՝ Մատթէոս Աւետարանչին վերջին պատուէրը, որ աշակերտներին

տալիս է Քրիստոս, գործածել. « Գնացե՛ք աշխարհիս և աշխարհեցե՛ք զամենայն հինգնս, մարդեցե՛ք զնոս յանոս Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյ յորմէս և այլն: Բ. դարու միջում և Գ. դարու սկիզբներում հայրապետները դուրս եկան՝ թէ արեւելեան քրիստոնէից մէջ և թէ արեւմտեան: Արեւմտեաններն այնքան մեծ ազդեցութիւն չունեցան Արեւելեան եկեղեցեաց վրայ, որքան որ Արեւելեաններն ունեցան թէ՛ Արեւմտեանց եւ թէ՛ Արեւելեանց եկեղեցեաց վրայ: Դրանց մէջ երեւելիներն էին Յուստինոս Սիրեմայի՝ Պաղեստինում ծնած 114ին, մեռած 168ին: Աստուածային Բաղեմիոսն անունով մի գիրք ունի յօրինած: Կղեմէս Աղեքսանդրացի՝ մեռած է 217ին. դրա ուղղութիւնն է եղած՝ պղատոնականութիւնն ու քրիստոնէականութիւնն իրար հետ միաւորել: Դա Կապադովկիայում երկար ժամանակ քարոզութիւն է արած, և շատ գլուխներ ունի թողած, և ամէնքն էլ ընտիր բաներ համարուած: Դրա աշակերտն է եղած Որոգինէս 185ին ծնած, 236ին մեռած: Դա էլ յունական կամ հելլենական գիտութեանց մէջ իր վարժապետին նման շատ վարժ և հմուտ էր: Բայց սա տարբեր կարծիքներ ունեցաւ դրամէն: Հռոմէական աշխարհում երեւելիքն են Իրենէոս, ծնած 140ին, մեռած 202ին. թէեւ սա Փոքր Ասիացի էր, բայց Լիոնի եպիսկոպոս է եղած և Հռոմէայ եպիսկոպոսի դէմ կանգնած Արեւելեանց հետ: Տէրաուղիան, ծնած 180ին, մեռած 245ին. երեւելի գրչի տէր, բայց յետոյ հեշտուածող համարուած: Կիպրիան Գ. դարում ծնած ու մեռած. սա ունի դրած Եփեսոս Դոմեան մատին: Պատմաբանք Արեւելեան և Արեւմտեան հայրապետաց մէջ մեծ տարբերութիւն են նկատում կրօնական գգացմունքների և հայեցողածքների մասին. Բայց ինձ հիմա հարկ չէ այդ բաները այս տեղ քննել ու առաջ բերել: Հապա միայն դրանց անունները յիշեցի հասկացնելու համար թէ՛ Գ. դարում քրիստոնէական վարդապետութեան ուսմունքն ու գիտութիւնն ուր տեղ էին հասած. դեռ ուրիշներ էլ կան, որ այժմ է յիշեմ այս տեղ. վասնզի նրանք էլ մեծ նշանակութիւն են ունեցած: Բ. դարու վերջերում, Անտիոքի

եպիսկոպոս Թէոփիլէ և վերեւն յիշուած Տէրաուղիան քրիստոնէութեան մէջ Երբեք-Բիշն բառը ներմուծին. թէեւ Պղատոն, Փիլոն և Պօլիտին այդ դաշափարն արդէն ունեցած էին եգիպտականէն առնելով: Այդ դարում ուրիշ մի հանգամանք էլ կայ նկատելու. այն է՝ երեք կրօն իրարու դէմ ելնելը կամ թէ երեք կրօնների իրարու բախումը: Նախ՝ Հելլենիստիկն իր հին կերպարանքով, որ աղգային էր, կայսերական էր, գաւառական էր և աշխարհային. իրար խառնուած, արարողութենով, առասպելներով, փիլիսոփայութեամբ: Մաղդեղանց կրօնը՝ բարեաց և չարեաց աստուածութեամբ, իր բարի և չար դեւերով: Յետոյ Մովսէսականիստն աննկուն իր հաւատով մի Աստուծոյ վրայ, սուրբ և տիեզերական, բայց շատ տկար իր կրօնական և ցեղական ջոկաւորութեամբ և հետեւաբար երկու ծայրերն իրար հետ անմիաբան. վասնզի Աստուած միայն իրանցը չէր, այլ ամեն մարդկանց, աղգաց և աղանց, Ի վերջոյ՝ Քրիստոնէիստն, որ նորածին էր, արդէն յաղթանակը տանող: Բայց քանի որ տարածւում էր և ծաւալւում իբրեւ մի մեծ գետ՝ ճամբուն պատահածներն էլ իր միջումն էր խառնուում, որոնք շատ անգամ պղտոր ջրեր էին և նրան յստակութիւնն էլ քիչումիչ պղտորում: Օրինակ, հէնց Ա. և Բ. դարերուց է սկսում մարդկային մտաւոր շոթալութիւնն այն ժամանակուայ աշխարհի ընկերական կեանքում: Իբնեւնէ կամ Թաւառ անունով հրէամիտ քրիստոնեայնները՝ հարկաւ ճանաչում էր. դրանք կամենում էին միանգամայն Մովսիսական և միանգամայն Քրիստոսական լինել, բայց յետոյ այլևայլ անունների ներքեւ աներեւան եղան քրիստոնէութեան հեղեղում. դրանց վրայ եկան Կոստան, որոնք բազմաթիւ և իրարմէ տարբեր վարդապետութեամբ էին: Կոստ բառը՝ հելլենարէն է և հելլենական երեւելի փիլիսոփայը գործ էին ածում: Բայց Աղեքսանդրեան երրայաբան և հելլենաբան փիլիսոփաները նրա նշանակութիւնը ճշգրէլ էին: Ահա ձեզ կարճ խօսքով դրանց վարդապետութիւն: Աստուած իր յաւկութիւնք անձնաւորում է, ինչպէս իր Իստուսիստն, իր Բան և միւս շատեր, այսինքն յատկու-

թիւնքը: Այդ անձնաւորուած յատկութիւնք Աստուծմէ են բղխում: այդ ամեն մէկ բղխում կոչուում է էօն: Այդ էօններին մինը, ամենքէն վերջինն է, ըստ Կնոսեանց բաղմաց, տիեզերքին արարիչը կամ Տէփօնը, այսինքն ճարտարապետը, արհեստաւորը: Դա՝ ըստ ոմանց, աշխարհս ոչնչէն է ստեղծած. ըստ բաղմաց, միայն նիւթն է կերպարանաւորած, որն որ յաւիտենական է ինչպէս Աստուած:

Աղեքսանդրեան Կնոսեանք նիւթին են տալի չարեաց գոյութիւնը. և Ասորւոց աշխարհիւնները ճարտարապետ էօն են ամբաստանում, որ ինքն իրան չարագործ է ցոյց տալի: Ինչպէս որ մարդս նիւթով և չարով է ծրարուած. մի ուրիշ էօն (Քրիստոսը) միջամտեց մարդկային ազգը փրկելու: Բայց Յիսուս նոյն իսկ այդ էօնը չէր, այլ նրա երեսփոխանը կամ պատգամաւորը, կամ ըստ այլոց՝ մի պարզ երեւոյթ առանց իսկութեան: Սուրբ գիրքն էլ մեկնում էին այդ Կնոսեանք այլաբանօրէն և նրա միջում Տէմիուրկոսէն առաջ եկածները մերժում էին. զարհուրելի ժուժկալութեան հոգին և նիւթին պղծութեան դաղափարն իրանց մէջ սարսափելի ապականութիւն և անկարգութիւն պատճառեցին և իրանց գլխին պատիժ եղան:

Կնոսեանցմէ յետոյ կը գան Աղեքսանդրեան վարժարաններն, որոնք համաստուածեան էին: Ասորոց աշխարհի վարժարանները, ուր արեւելեան դաղափարն էր տիրում երկու սկզբունքների, Բարոյն և Չարոյն. վերջապէս Փոքր Ասիոյ վարժարանները, որոնք նոր կտակարանէն՝ միայն Ղուկասու Աւետարանն ու Պօղոսի թղթերն էին ընդունում: Մի ուրիշ պղտոր գետ էլ կար, որու մէջ գնաց կորաւ Կնոսիսականութիւն: Մանիքեանութիւն, Մանիքէ Պարսիկ էր. սա Պարսից կամ Արեաց Որմզդայ և Արհմայ դաղափարի վրայ մի չէնք ուզեց կառուցանել, որու մէջ ուզում էր բոլոր կրօններն ամփոփել. ըստ Մանիքէականաց՝ Քրիստոսի գալուստն աշխարհումս լուսոյ մի յայտնութիւն էր, բայց նրա ծնունդն ու մահը մի երեւութական բան էր, մի և նոյն ժամանակ հոգեփոխութիւնը, խիստ ճշմարտութիւնը, սեպհականութեան ջնջումը և եկեղեցական դասը: Դա՝ Մուհամէտի նման, ասում էր թէ

երկինք է բարձրացած. և Իսլամութեան նման՝ մանիքէականութիւնն էլ յայտ առնելով հաւատալ Յիսուս Քրիստոսին՝ ոչ ինչ էր կատարում նրա կրօնէն:

Միտքս այն է ասել, Սրբազան, թէ այդ կրօնը խելքէ դուրս յաջողութիւն ունեցաւ, ոչ թէ միայն արեւմտեան Ասիոյ վրայ տիրեց, այլ Եգիպտոսի, Իտալիոյ մինչեւ Գաղղիոյ: Պէտք է դիտենալ, որ այդ դարերում եկեղեցիներն իրար հետ յարաբերութիւն ունենալու սաստիկ պէտք ու կարիք ունէին, դեռ արտաքին մի միութիւն կար ոչ: Պապ, պատրիարք, ժողով, հաւատոյ խոստովանութիւն, հանգանակ կային ոչ: Միւսնոյն ժամանակ եկեղեցու շրջանէն դուրս ուզում էին անել նրանց՝ որ կամ չափազանց թոյլ էին կամ չափազանց խիստ. և նրանց մանաւանդ՝ որոնք ամենեւին զիջում չէին ուզում անել Հրէից և հեթանոսաց: Առաջին անգամ հաւատու կամ դաւանութեան միակերպութեան քամին՝ Ափրիկոյց փչեց, Կարթագինէից, որ տեղ առաջ էին եկել լատինական եկեղեցու սարսափելի հայրերը, ինչպէս յիշեցինք, Տէրտուղիան, Կիպրիան և վերջերում Օգոստինոս: Ինչպէս յայտնի են ձեզ, Սրբազան, Հրէից ժողովարաններն, որոնք մի կարգապահութիւն ունէին և քահանայապետք մի խիստ կարգապահ իշխանութիւն էին վարում, ոչ թէ միայն անարժաններին դուրս էին անում ժողովարանէն, այլ նզովում էին և շատ անգամ մարմնաւոր պատժոյ էին ենթարկում նրանց: Այդ օրինակը քրիստոնէից էլ մտաբերել տուաւ այդ հանգի մի կարգապահութիւն եկեղեցումն ընդունելու. ինչպէս որ այդ բան կարգաւորելու վրայ էին, երբ Որոգինէս մի բանավճիռ շինեց, թէ և ինքն յետոյ իր բանավճռովն էլ դատապարտուեց: Այս էր այդ բանավճիռ, «Ձեռք չդնէք իւրաքանչիւրի իւր խաչին»: Դրամէն յետոյ ուրիշ հարք եկեղեցու՝ մինը միւսին վրայ նախանձաւոր և եռանդուն եղան եկեղեցին բարեկարգելու: Իզնատիոս Անտիոքի, Իրէնէոս Լիօնի, Որոգինէս, Տէրտուղիան ամէնքն էլ վրայ վրայի իրանց Կոնստանդնուպոլսի երեւոյթները դրում էին ու տարածում: Թէ որ միտք անեմ այդ երեք դարերը խորը ուսումնասիրել, Սրբազան, բանը շատ երկար կը լինի. բայց առանց

այդ բանին էլ անհնարին է լաւ ճանաչել և հասկանալ Տրդատայ և Գրիգորի քրիստոնէութիւնը և վերահաստատած եկեղեցին մեր Հայաստանեայց աշխարհներում։ անհինչու համար այս տեղ իբրեւ մի փոքրիկ պատկեր այդ դարերու քրիստոնէական և ոչ քրիստոնէական վարդապետութիւնքն Ձեր առաջը դրի։

Ինչպէս տեսաք, Սրբազան Տէր, այդ պատկերէն թէ ինչ գաղափարների մի զարհուրելի հոսանք իջաւ քրիստոնէութեան մէջ, այնպէս էլ հեթանոս ազգաց և ազանց, հռովմայեցի և ոչ հռովմայեցի գաղափարների հոսանք մտաւ քրիստոնէութեան մէջ։ Հետեւաբար ընդունելով կամ ներելով նրանց ճաշակը, սովորութիւնքը, արարողութիւնքը, բարքն ու վարքը։ Գրանք, Սրբազան, ինչպէս տեսնում էք, այնքան մեծ բազմութիւն կազմեցին, այնքան բազմացան հռովմէական աշխարհի բոլորի շուրջն որ երբայական քրիստոնէութեան դէմ կանգնելով, նրա զարդացման առաջն առին։ Նզովեցին, դուրս արին եկեղեցուց էքիճեանց և Նազովրեցուց և նրանց հետևորդներին։ Այդպէս հազարումէկ պատճառներով, որոնք եթէ այս տեղ առաջ բերեմ շատ երկար կը լինին։ Նոյնպէս աւելորդ եմ համարում ձեր աչքի առաջ բերել իբրեւ կենդանի պատկեր, հռովմէական աշխարհներ կառավարութեամբ և ընկերականութեամբ, կրօններով ու մեհեաններով, թագուն խորհրդներով ու փիլիսոփաներովը, հետադարձներով ու զինւորական և քաղաքական դասերովը, քրմերով ու քրմապետներով, որ մէկն ասեմ, հազար հազարաւոր կարգերով, սարքերով, օրէնքներով, ծէսերով, սովորութեամբ և կենավարութեամբ, վասնզի քաջ գիտեմ որ դուք արդէն այդ պատկերն ինձմէ աւելի լաւ ճանաչում էք, որոյ վրայ արդէն շատ ու շատ անգամ խօսուել է ու խօսուել, գրուել է ու գրուել և դեռ գրուում է ու գրուում։

Հայոց և հռովմէական աշխարհաց այդ իմ առաջ բերած վիճակումն եղած ժամանակ՝ Գ. դարու կլիսուն Տրդատ և Գրիգոր ծնում են և մի նպատակի հակադրոծողութեամբ այդ երկու մարդիկ։ Մինը թագաւորազն՝ միւսը իշխանազն,

հռովմէական աշխարհումն ընկնելու են վիճակում։ Տրդատ հռովմայում, Գրիգոր Կեսարիայում, որն որ արդէն հռովմէական աշխարհի մաս էր համարուած և քրիստոնէութեան էլ պարտ։ Իսկ հռովմ՝ այն ժամանակուայ կայսերական քաղաքականութեան դպրոց։ Գ. դարու վերջերում Տրդատ Դիոկղետիանու օգնութեամբ արդէն տէր էր եղած Հայոց աշխարհին, և Գրիգոր Գ. դարու սկզբին եպիսկոպոսապետ էր Հայաստանեայց եկեղեցուն։

Հիմա այդ երկու անձինքն իրանց դործերում պիտի ճանաչենք։ Ըստ իմ գիտութեան՝ ինչպէս ասացի Տրդատայ համար. սա՛ ըստ օրինակի հռովմայ կայսրութեան ուղեց մի միահեծան թագաւորութիւն հաստատել, որն որ չյաջողուեց, թէև իր թոռան որդին Արշակ Բ. մի երկրորդ փորձ փորձեց յաջողուելու, բայց ընդհակառակը բոլորովին Արշակունեաց նախարարապետութիւնն էլ վրայ տուեց. նախ ինքը՝ Արշակ և յետոյ իր սերունդը։ Պետք է ճշմարիտն ասել, որ Գրիգորն էլ իր եկեղեցական վարչութեան ձեւով և իր վարդապետութեան հոգւով շատ ձեռնառու և նպաստաւոր եղաւ Տրդատին, բայց տարերքն Հայաստանում, բոլորովին Հայոց բառով ասելով՝ դռնհկական էր, առմկական էր և դեղձկական. պոտմական կերպով ասելով՝ ժողովրդական էր, հասարակական էր. մի խօսքով դեռ ամբոխին, գեղջուկին, խուժանին կրօնն էր, և ոչ Հայկայ հաստատած ընկերականին, թէև Տրդատ թագաւորը սրտանց քրիստոնեայ էր եղած, բայց թագաւորականը շատ հեռու էին դեռ այդ լինելու։ Նոյնպէս նախարարը և նախարարականք լոկ անունով էին քրիստոնեայ։ Իսկ բարքով վարքով այն էին՝ ինչ որ էին առաջ։ Իմ այդ ասածի օրինակներն Գ. դարուայ մէջ թագաւորաց և նախարարաց վարուց և բարուց մէջ շատ անգամ երեւեցան։ Բայց դրա հակառակ Գրիգորի որդիքն ու թոռանքը, որոնք իրան պաշտօնը ժառանգեցին, մինը քան զմիւսը դերադանց եղան ու վերջն ու վերջ մի դար ամբողջ աշխատելուց յետոյ արիւն քրտինք թափելով՝ Հայաստան աշխարհն իր տարերքներով քրիստոնէացուցին, ինչպէս իր տեղը պիտի խօսինք այդ մասին։

Հիմա կը մնայ մեզ իմանալ, Սրբազան, թէ Գրիգոր ի՞նչ հանգի քրիստոնէութիւն քարոզեց Հայոց աշխարհում: Ինչպէս տեսանք Բ. և Գ. դարերու քրիստոնէութեան հոգին ու ձգտումն Հռովմէական աշխարհներում, Ասորոց երկրում, Փոքր Ասիաում, Եգիպտոսում, Հելլենաստանում, Իտալիաում և Ափրիկէում, որոնց ամենքը միասին Արեւելեան և Արեւմտեան եկեղեցիք է ասուում պատմութեան մէջ. դիւրին էր հասկանալ թէ ո՞ւր էր կայանալու վերջն ու վերջն քրիստոնէութիւնը, երբ միանգամ ազատութիւն ձեռք բերելու լինէր և այդ ազատութեամբ իշխանութիւնը:

Ես հաւատում եմ, որ երբ Գրիգոր եպիսկոպոս ձեռնադրուեց Հայոց աշխարհի վրայ, արդէն սոյն աշխարհի քրիստոնէից մէջ մի եկեղեցական սահմանադրութիւն կար, (institution). Ինչպէս ասացինք, պատարագ կար, դաս քահանայից կար, ծով և պահք կային, մանր մունր ծէսք և արարողութիւնք և ամենէն աւելի քրիստոնէական կեանք: Պատարագի խորհրդատեարն էլ զրեթէ այսօրուայ միևնոյն էր, բայց առանց նրա միջումն աւելցածների. նախ՝ նոյն իսկ իրան Գրիգորի Լուսաւորչի ձեռքով, յետոյ Աթանասայ, Յովհան Ոսկերեանի, Մանգակունու, Նարեկացու և այլոց, որոնք հեազհետէ սկսած Գ. դարուց մինչեւ ԺԳ. դար աւելացան. բայց և այնպէս ուշադրութեամբ կարդացողն կ'իմանայ հինը, միջինը և նորը, նրա միջում:

Գրիգորի գլուխ վարդապետութիւնն է՝ Նիկիոյ հանգանակին վրայ աւելացածը, որ է « Իսկ Բէ + Գառաւորեացո՛ւ, որ յառաջ Բն զյաւիտեանս երկրպագանելով որքոյ Երրորդութեանն և Բնոյ Աստուծոյն Զոր և Որդոյն և Հոգւոյն որքոյ այժմ և Բնոյ և յաւիտեանս: Իսկ նրա աւետարանական քարոզութիւնքն յայտնի են ձեզ իր Յանապետոյն Ծառերում, որոնք Քրիստոսի բարոյականութեան ամենաընտիր հետեւութիւնք են հոգւով սրբով գրուած: Գրիգոր եկեղեցիներ հիմնեց, դպրոցներ բացեց, քահանաներ, սարկաւազներ ձեռնադրեց մեծ մասն օտար ազգի, Աւետարանի լոյսը տարածելով, Լուսաւորչի կոչուեց, բայց հեթան Հայաստանի լուսաւորութիւնն էլ ջնջեց, պատերազմ բաց անելով Վահեւունեաց մեհենին քրմերուն և

քրմապետին դէմ: Տրդատ և Գրիգոր միասին վերեւն յիշուած բոլոր մեհեններն և մեհենների հետ միասին բոլոր մեհենական յիշատակարանները կործանեցին ամբողջ Հայաստանում և սաստիկ հալածանք հանեցին հեթանոսական պաշտամունքները դադրեցնելով՝ քրիստոնէականները կատարել տալու. և հեթանոս Հայաստանի բուն ազգային կամ բնիկ տեղական մեհենները եկեղեցիներու, դպրոցներու, վանքերու և դրախտներու վերափոխեցին: Այդ եկեղեցեաց մէջ ամփոփեցին Յունաստանէն բերած նշխարները. և Ասորի կամ փոքր Ասիացի կրօնաւորներ առաջնորդ կարգեցին դրանց վրայ: Յետոյ Վաղարշապատում շինեց և էջմիածնի Տաճարն ըստ մի տեսիլքի: Գրիգոր մօտ հինգ հարիւրի չափ եպիսկոպոս ձեռնադրեց, որոնց խիստ մեծ մասը Ասորի և Յոյն էին, իսկ փոքր մասը Հայկազուն քրմերու և քրմապետներու որդիք:

Այդ գործողութիւնք եղան Տրդատայ և Գրիգորի ձեռքով Գ. դարու սկիզբներում, դեռ Կոստանդիանու քրիստոնէութիւն Հռովմէական աշխարհում չհաստատուած: Կոստանդիանու քրիստոնէութիւն ասացի, Սրբազան, և կուղէի ձեզ այդ մասին բացատրութիւն տալ, որպէս զի կարող լինիմ լաւ դուրս բերել Հայաստանեայց եկեղեցու կերպարանքը Գ. դարումը: Բայց այդ նիւթին չմտեցած, կուղեմ երկու խօսքով Գրիգորի հոգեւոր լուսաւորութեան գործոյն վրայ իրարու վրայ եկող իրողութիւնք առաջ բերել, որոնք ապացոյց են իմ նկատողութեանց: Գրիգորի և յաջորդների՝ այսինքն նրա որդոց և թոռանց, Արիստակէսի, 332ին, Վրթանէսի, 339ին, Գրիգորիսի, Յակոբայ, Յուսկան 355: Յետոյ երկու Ասորիների վրայ, Մեծին Ներսէսի, որ վախճանուեց 384ին և իր յաջորդներէն մինչեւ Սահակ Պարթեւը 400ին, որ Գրիգորէ սկսած ամբողջ մի դար է անում. մեր Հայաստանում Քրիստոնէութեան հաստատման և զարգացման համար արած ջանքերը, ոչ մի անմիջական օգուտ բերին ոչ: Թագաւորականք և նախարարականք միայն անունով էին եղած քրիստոնեայ և ոչ հոգւով և մտքով. ապրեցան՝ ինչպէս ապրում էին հեթանոս եղած

Ժամանակ: Մեծն Ներսէս իր ամէն ջանքն արեց Տրդատայ
և Գրիգորի սկսած գործը գլուխ հանել. բայց հաղիւ թէ
կարող եղաւ: Ինչ էր պատճառն այդ բանին, պէտք է ան-
պատճառ այս տեղ յառաջ բերեմ, խնդրեմ ներողամիտ
լինել երկարաբանութեանս:

Տրդատ և Գրիգոր, ինչպէս ասացինք արդէն, մինը Հռով-
մայ և միւսը Կեսարիոյ մէջ էին դաստիարակուած, այսինքն
մնուել ու կրթուել, Հռովմէական կայսերական միութեան
մէջ Տրդատ՝ Եկեղեցու հոգեւոր միութեան մէջ Գրիգոր:
Բնական էր որ դրանք կամեցան մեր հայկական և պարթե-
ւական աշխարհն էլ, որոնք արդէն իրար հակառակ տա-
րերը էին, այդ կրկնակի և ուղղակի միութեան մէջ ածել,
որն որ անհնադին էր. բուն իսկ Հայոց երկիրը այդ վարչա-
կան և հոգեւոր միութեանց նպատաւոր չէր, թէ՛ իր բնա-
կան և ընկերական դրութեան կողմէն՝ թէ՛ հարեւանու-
թեանց պատճառով բնական դրութեան կողմէն. նրա հա-
մար որ Հայոց երկիրը, իբրեւ մի մեղրաների, փեթակ՝ բնա-
կիչք լեռնամէջներում կամ լեռնադաշտերում աւանաբնակ
կամ գիւղաբնակ կեանք էին վարում. կամ իբրեւ հովիւ,
մշակ, տուարած կամ իբրեւ երկրագործ, այդեպան կամ
դրախտապան, ընկերականութեան կողմէն՝ նրա համար, որ
տիրող մարմնու զօրութիւնն միմիայն՝ թագաւորի ձեռում
չէր. ինչպէս տեսաք՝ բնական դրութիւնն ընկերականն էր
առաջ բերած. ուստի և այդ համադրային կամ ամբողջ
ժողովրդի զօրութեան ուղղութիւնն նախարարաց ձեռի
տակ էր բաժանուած. հետեւաբար ոչ նախարարապետն,
այսինքն թագաւորը կարող եղաւ իր իշխանական զօրու-
թիւնը նախարարաց միջոցով ժողովրդեան զօրութեան հետ
միացնել, և ոչ եպիսկոպոսապետն իր բարոյական զօրու-
թիւն եպիսկոպոսաց ձեռքով՝ թէ՛ նախարարին և թէ՛ ժողո-
վրդին վրայ ներգործել. թէ՛ միլիոնաւոր մարդիկ Հայաս-
տանում քրիստոնեայ էին դարել, տարակոյս կայ ոչ. բայց
ոչ թէ հայկական տարերքը ամբողջապէս ներգործուել էին
քրիստոնէութենէն: Այդ միլիոնաւորները՝ Պարթեւք էին,
Ալանք էին, Հրէայք էին, Ասորիք էին, Յոյնք էին, Եկովի

աղդ և աղինք էին: Դեռ վասպուրական, Սիւնիք, Աղուանք,
Պարսկահայք, Աղձնիք, Մոկք և այլ հիւսիսային և արեւել-
եան զաւառները ամբողջապէս քրիստոնեայ չէին եղած,
այլ Բարձր-Հայք, Արարատ և Տուրուբերան: Զրադաշտա-
կանութիւնն արեւելեան Հայոց վրայ էր ազդում. Հռով-
մէական կամ Յունական քրիստոնէութիւնն Արեւմտեան
Հայոց. առաջինն անդգալի էր, իսկ երկրորդը իբրեւ օտար
աղդեցութիւն էր նկատուում. որովհետեւ ինչպէս իրանց
երկրին բնութեան, այնպէս էլ ընկերական կազմութեան
հակառակ էր դալի: Ուստի Գ. դարուն առաջին կիսէն թէ՛
Տրդատեան թագաւորութիւնը և թէ՛ Նիկիական քրիստո-
նէութիւնը պիտի ջնջուէր բուն իսկ արեւելեան նախարա-
րաց ձեռքով. օրինակի համար՝ Արծրունեայ Մեհրուժանի,
Մամիկոնեան Վահանի և իրանց նմանների ձեռքով: Թէ որ
Գրիգորի թուանը թու Ներսէս, որ Մեծ կոչուեց, որովհե-
տեւ արդարեւ աղատեց Հայաստանեայց երկիրն ու եկե-
ղեցին թէ և շատ թանգ գնով, և քրիստոնէական զարդաց-
ման ճամբու վրայ դրաւ նոր Բուզանդաքրիստոնէական
ընկերականութեան կազմուածքը տալով Հայոց աշխարհին
և ազգին, Նոյն ուղղութեամբ և Արշակ Բ. թագաւորու-
թիւն փորձ փորձեց առաջ տանելու, բայց ինչպէս ասացինք,
նախ որ՝ աշխարհն ամենեւին հասած չէր այդ բանի համար
թէ՛ նախարարական դրութեանով և թէ՛ նոր քրիստոնէական
կեանքով: Երկրորդ որ՝ երկու հարեւանները, Արեւելեան և
Արեւմտեան, այսինքն Արիք, որ ոչ մի կերպով յանձն չէին
առնում իրանց առաջապահ Հայոց ազգն, որ Հռովմայեցւոց
յարձակումներէ էր ազատած իրանց, համարին, համակրօն
և համաբարբառ Հայքն՝ Հռովմէական դառնան վարչու-
թեամբ, կրօնով և լեզուով. և այդ էր Մեհրուժան Արծ-
րունու և իր նմանների հայեացքն իբրեւ հայկական քաղա-
քականութիւն: Իսկ Ներսէսի քաղաքական հայեացքը յաւի-
տեան բաժանուել էր Արիական ցեղէն, Զրադաշտական
կրօնէն և անել Հայքն Հռովմաբուզանդական մի մաս: Բայց
Արշակ Բ. և իր յաջորդների հայեացքն երկու հարեւաննե-
րէն էլ միանգամ և եթ պրծացնել էր իրանց վիզը և անկախ

կամիջոցում հարիւր կտորէն աւելի ինքնածին հեղինակութիւնը և մի այնքան էլ թարգմանութիւնը առաջ բերեն. ամբողջ Հայոց աշխարհն իրանց գրականութեամբ ոչ միայն քրիստոնէացեան, այլ և այդ աշխարհի հետ միասին այդ քրիստոնէականութիւնն էլ ազգայնացեան և մի նոր հայկական ազգայնութիւն չինեն աշխարհով, աղբով, լեղւով, եկեղեցիով. և մի աւելի փառաւոր բան՝ արտաքին ատելութիւնքն ու հալածանքը թէ՛ արեւելքէն թէ՛ արեւմտքէն այդ նոր քրիստոնէական ազգայնութիւն ջնջելու փոխանակ, աւելի հաստատեցին նրա հիմունքը, զօրացուցին բարոյապէս, և թէ վերջն ու վերջ թէ՛ արեւելեանք և թէ արեւմտեանք ստիպուեցան ճանաչել այդ՝ եթէ ոչ քաղաքականօրէն, գոնէ բարոյապէս և ազգայնօրէն:

Սրբազան Տէր, թէ որ մի ամենափառաւոր դար ունինք մենք մեր քրիստոնեայ Հայաստանի պատմութեան մէջ, այն դարը հինգերորդ դարն է, և այդ դարը դժբաղդութեամբ ամենէն քիչ ուսումնասիրուածն է մեր բանասէրներէն, և անչափ կարեւորութիւն ունի դա ուսումնասիրուելու: Այդ դարումն է հիմնուած ու հաստատուած Հայոց աշխարհի քրիստոնէական ազգայնութիւնը: Այդ դարումն է Հայոց աշխարհեցւոյ՝ այսինքն ամբողջ Հայաստանեցւոյ հայկաքրիստոնէական ազգայնութեան մէջ ամբողջութիւնն ու ձուլուիլը: Այդ դարումն է, որ քրիստոնէական հաւատոյ վրայէն յունահռոմէական դրօշմ իրանց ճակատէն սրբելով՝ Հայք, «Այս է մեր հաւատն» ասելով՝ ամեն աշխարհիցոյց տուին: Այդ դարումն է՝ վերջնական կերպով, եկեղեցու սահմանադրութիւնը միանգամ եւեթ հաստատուիլն: Սահմանադրութիւն եմ ասում, Սրբազան, և ուշ դիր այդ բառին, և ոչ նուիրասլետութիւն: Այդ վերջին բառը չէ հայացած հնում, մեր օրերումն է դուրս ընկած: Այդ դարումն է, որ Հայոց աշխարհն ու ազգը հոգեկան ազատութեան դրօշը ձեռին վարդանանցմով և վահանանցմով (երկունս էլ Մամիկոնեան) կրօնի ազատութեան օրինակն առաջին անգամ մեր աշխարհի երեսին կանգնեցուցին (մի և նոյնն են այն ժամանակուայ կրօնի ազատութիւնն և

այսօրուայ մտքի ազատութիւնը): Այդ դարումն է, մի խօսքով, Սրբազան, որ Հայք՝ Արեւմտեան կայսրութիւնը Սասանեայ ձեռքէն ազատելով՝ Եւրոպան դարերով դեռ բարբարոսութեան մէջ մնալուց ազատեցին. այն, հարցնում եմ թէ՛ քաղաքագիտին և թէ պատմաբանին, թէ ո՞ր կերթար Հռոմէական աշխարհի վիճակը, եթէ քրիստոնեայ Հայք՝ իրանց նախնեաց օրինակին հետեւելով, ինչպէս միացան Կիւրոսների, Կամբիւսների հետ՝ Սսորեստան և Յունաստան կործանելու, Պարթեւաց հետ էլ՝ նոյնպէս տակն ու վրայ արին Հելլենաստան և Յունաստան. եթէ այդ անգամ էլ Սասանեայ հետ միանալու լինէին կրօնով, լեղւով ամեն բանով՝ ու հրոսէին, թափուէին Կոստանդիանու սարքած խախուտ կայսրութեան վրայ, ինչպէս մի դար յետոյ միացան. երբեմն քաղաքականօրէն Սասանեանց հետ և երբեմն էլ՝ Խալիֆաների հետ Բիւզանդեան կայսերաց դէմ:

Միանգամ միտք արէք, Սրբազան, թէ ինչ էր լինելու Եւրոպու վիճակ, երբ՝ հիւսիսի կողմէ բարբարոսք հեղեղի նման յորդում էին, Արեւելքէն էլ Զրադաշտականք, այսինքն՝ Հայք, Ասորիք, Փոքր Ասիացիք մշուած Արեւայ ազգէն՝ դիմէին Եւրոպու վրայ. ո՞վ էր կարող նրանց դէմն առնել, փոքր Թէոփոն, որ դողում էր Սասանեայ առջեւ, եթէ ոչ կրօնական վեճերով փճացած ու ապականած Ժողովուրդը: Ես շատ հաւանական եմ կարծում, որ եթէ հինգերորդ դարում՝ մի այդպիսի դէպք պատահելու լինէր աշխարհիս երեսին, Մահմէտականութիւնն էլ Արաբիաում ծագում չէր առնելու և աշխարհիս կէսը Մահմէտական չէր լինելու. ինչպէս որ երկու կամ երեք դար յետոյ եղաւ այդ բան. և միթէ՛ Մահմէտականութեան ծաւալման համար էլ, նախ Հրէայք, յետոյ հերձուածող քրիստոնեայք, այսինքն՝ Խալիք, Ասորիք և Հայք մեծ ձեռնառու չեղան՝ միմիայն Քաղկեդոնիկներու և նրանց կայսրութեան դէմ դործելու համար:

Դէն թողնենք այդ խորհրդածութիւնը հիմա, Սրբազան, և մեր խօսքի թելը ձեռին առնենք: Ներսէս Մեծն, Սահակ Պարթեւ և Հայկազունն Մեսրոպ, երկրորդ մտաւոր Հայկն Հայաստանին իրանց առաջին և երկրորդ կարգ աշակերտներով,

որոնց արձանները՝ ոչ թէ միայն մեր ամեն վարժասներում ու դպրեվանքերում, այլ ամեն Հայ քրիստոնէի տանը և պաշտօնատեղին պէտք է գտնուին, և որոնց վարքն ու դորժը, ոչ թէ մի միայն իրանց ժամանակուայ Բուզանդներն ու Կորիւններն ու Խորէնները պիտի գրեն, այլ մեր միջումը այսու յետոյ, ամեն դար մի քանի պատմաբան դուրս պէտք է կան և իրանց հայեացքը դարձնեն այդ մեծամեծ անձանց և իրանց դարու վրայ. որոնց նմանները այն ժամանակուայ ոչ մի ազգումը չեն երեւցած. միմիայն մի և նոյն դարում նրանց նման մի անձ երեւում է Դակիոյ և Թրակիոյ Իւլփիլաս եպիսկոպոսի միջում, որ Հայոց եղբերական երկրացի էր Կապադովկացի և արևոսական, և գերի գնացած այն տեղ բարբարոսների ձեռքով. դա Դակիոյ և Թրակիոյ Կոթացոյց նշանագրերն է հնարած և նոյն նշանագրերով Սուրբ Գիրքն է թարգմանած նոյն լեզուի մէջ, որն որ մինչեւ այսօր գտնուում է ձեռագիր օրինակը՝ Ուպսալի համալսարանում և մի քանի անգամ էլ հրատարակուած է. Դրանց ամենամեծ դորժերէն մի քանիսը թէև վերը յիշեցինք, որ էր Հայոց աշխարհն ու Հայոց ազգն ոչ թէ միայն քրիստոնէացիին, որովհետեւ այդ իրողութիւն շատերը կատարեցին այլևայլ աշխարհներում, այլ իրանց արժանաւորութիւնն ու կարեւորութիւնն այն է որ՝ այդ քրիստոնէութիւնն էլ ազգայնեցուցին, այսինքն Քրիստոսի եկեղեցուն հայկական կերպարանք տուին: Ուստի Հայկէն և նրա որդոցմէն և թոռներէն յետոյ՝ քրիստոնեայ Հայաստանին նոր Հայկերը, նոր Արամներն ու նոր Տիգրանները այդ խոշոր կերպարանքներն եղան, մանաւանդ Մեսրոպ:

Նախ իրանց հաւատը, այսինքն՝ հանուր Հայաստանցոյցը՝ մեծին և փոքրին, կանանցն ու աղջկանցը, քաղաքացոյցը, գիւղացոյցը. և որ մեծն է՝ եկեղեցականացը և աշխարհականացը մի տեղ ձուլեցին, և դրա կենդանի պատկերը խօսքով և գործով աշխարհիս երկու ամենամեծ թագաւորաց առաջը հանեցին: Չեմ կարող, Սրբազան, այդ գրաւոր պատկերին մի քանի գեղեցիկ կողմերը ձեր աչքի առաջը չհանել այս տեղ:

Սկիզբն այդ գրաւոր պատկերի այս յետագայ խօսքերն է գրուած, որոնք այն դարէն մինչեւ այսօր՝ հոգի և ուղղութիւն է եղած Հայաստանեայց եկեղեցու, և որոնք ամեն հաւատոյ յայտարարութեան գլխին կամ վերջին կրկնուած են:

« Ի նախնեաց ունիմք սովորութիւն աստուածատուր պատուիրանաւ աղօթս առնել ի վերայ կենաց թագաւորի եւ անձանձրոյթ խնդրել յԱստուծոյ վասն երկայն ժամանակաց դորա զի խաղաղութեամբ վարեացէ զտիեզերական իշխանութիւն եւայլն..... »

« Մի է Աստուած եւ չիք այլ ոք բայց ի նմանէ, ոչ երիցագոյն եւ ոչ կրտսերագոյն: Ոչ սկիզբն առեալ յուրեք լինել Աստուած, այլ ինքն ինքեամբ մշտնջնաւոր. ոչ ի տեղով ուրեք, այլ ինքն ինքեան տեղի. եւ ոչ ի ժամանակի իմիք, այլ ժամանակք ի նմանէ գոյացան. ոչ միայն քան զերկինս երիցագոյն, այլեւ քան զկարծիս մտաց մարդկան եւ հրեշտակաց: Ոչ ձեռնայ ի տեսիլ տարրեղէն, եւ ոչ անկանի ընդ տեսլեամբ ական. եւ ոչ միայն ձեռին չզննի, այլեւ ոչ ընդ միտս ուրուք հարկանի, ոչ միայն ընդ մարմնակա՜նացս՝ այլ եւ ոչ ընդ անմարմին հրեշտակացն. բայց եթէ ինքն կամի՝ իւրոց արժանաւորացն մտաց իմանի, այլ ոչ աչաց տեսանի, եւ մտաց՝ ոչ երկրաւորացս, այլ որ յԱստուածն են հաւատացեալ ճշմարտիւ »..... »

« Ձեռք, որ զերկինս եւ զերկիր հաստատեցին, նոյնք եւ տախտակս քարեղէնս փորագրեցին եւ ետուն մեզ դպրութիւն՝ որ ունի զօրէնս խաղաղականս եւ փրկականս. զի զիտասցուք զմի Աստուած արարիչ երեւելեաց եւ աներեւութից. ոչ այլեւայլ, իբրեւ թէ ոմն բարի եւ ոմն չար, այլ մի եւ նոյն համակ բարի »..... »

« Ձգեալ չաք տասցեր, գոն եւ դեւք բարի, զոր եւ դուք եւ մեք հրեշտակս անուանեմք. եթէ կամին եւ դեւք բարի լինին եւ եթէ կամին եւ հրեշտակք չար լինին, Այդ եւ ի մարդիկ երեւի եւ առաւել ի միոյ հօր որդիս. է որ հնողանդ եւ հպատակ է հօրն եւ է որ չարագոյն քան զսատանայ: Նա եւ ինքն իսկ մարդն առանձին յերկուս բաժանեալ տեսանի, երբեմն չար եւ երբեմն բարի, եւ որ բարին էր՝ նոյն եւ չարացաւ, դէպ եղեւ զի դարձեալ անդրէն ի բարի չըջցաւ, եւ բնութիւն մի է »..... »

« Եթէ հաւատալ արժան է առասպելաբանութեանդ, զոր դուք եւ գործովք իսկ կատարեալ ցուցանէք ի դենիդ ձերում, մեք ոչ եւս առասպելացն հաւատալք, այլ աշակերտ եմք Մեծին Մովսիսի մարգարէին՝ ընդ որում Աստուած խօսեցաւ ի մօրենւոյն ի Սինէ. եւ դէմ յանդիման օրէնս գրեաց եւ ետ ցնա եւ ծանայց զնիւթէն աշխարհն իբրեւ գարարածս եւ զիւր աննիւթ էութիւնն՝ արա-

րիչ ճիւթոցս յոչնչէ. եւ զերկիրս երկրաւորօքս եւ զերկինս երկնաւորօք եցոյց նմա զի գործ ձեռաց նորա են : Բնակիչք երկնի հրեշտակք, եւ բնակիչք երկրի մարդիկ. բանաւոր՝ մարդ եւ հրեշտակ միայն, եւ Աստուած ի վեր քան զերկինս եւ զերկիր : »

« Եւ ամենայն արարածք անբանութեամբ կատարեն զհրամանս պատուիրանի նորա եւ ոչ երբէք անցանեն ըստ եղեալ սահմանն իւրեանց. բայց մարդ եւ հրեշտակ ազատ թողեալ ի կամս անձին իւրոյ քանզի մտաւորք են, եթէ կայցեն ի հրամանի նորա՝ անմահք են եւ որդիք Աստուծոյ : Զբոլոր արարածս տուեալ է ի ծառայութիւն, զերկիրս՝ մարդկան եւ զերկինս՝ հրեշտակաց. սպա եթէ ստունգանիցեն եւ անցանիցեն զպատուիրանաւ, զընդդէմն գործեսցեն Աստուծոյ, յիւրաքանչիւր պատուոցն զանարգանս ընկալցին. զի երեւեսցի տէրութիւնն անբաւրաս, եւ յանցաւորքն ամօթալից յանցանացն : »

« Այլ մեք այսպէս զխտեմք զԱստուած, եւ ի սոյն հաւատամք յաներկբայս : Եւ որ արար զաշխարհս, նոյն եկն եւ ծնաւ ի սուրբ կուսէն Մարիամայ, յառաջագոյն նկատելով մարգարէիցն, առանց իրիք պատճառանոց մարմնաւոր կարգի : Որպէս յոչնչէ արար զայս մեծամարմին աշխարհս, սոյնպէս առանց իրիք մարմնական միջնորդի առ զմարմինն յանիործ կուսէն ճշմարտիւ, եւ ոչ առստուերապիւր երեւմամբ : Եր Աստուած ճշմարտիւ եւ եղեւ մարդ ճշմարտիւ. ոչ ի լինելն մարդ՝ կորոյս զաստուածութիւնն, եւ ոչ ի կալ մեալն Աստուած՝ աղաւաղեաց զմարդկութիւնն, այլ նոյն միայն եւ մի : Այլ քանզի ոչ կարէաք տեսանել զանտեսանելին եւ մերձեալ յանմերձեանալին, եկն եմուտ ընդ մերով մարդկութեամբս, զի եւ մեք մտցուք ընդ նորա աստուածութեամբն : Ոչ անարգս ինչ համարեցաւ զգենուլ զիւր ստեղծուած մարմինս, այլ մեծարեաց իբրեւ աստուածաստեղծ զիւր գործ : Ոչ առ սակաւ սակաւ շնորհեաց ինչ սմա զանմահութեան պատիւն՝ իբրեւ զանմարմին հրեշտակաց, այլ միանգամայն զբոլոր բնութիւնն մարմնով՝ ընդու եւ հոգւով զգեցաւ եւ միաբանեաց ընդ աստուածութեանն. միութիւն, եւ ոչ երկուութիւն. եւ այսուհետեւ մի զխտեմք զաստուածութիւնն որ յառաջ էր քան զաշխարհս, նոյն եւ այսօր եւ յաւիտեան : »

« Այս Յիսուս Քրիստոս՝ որ յիւր մարմինն փրկեաց զբոլոր աշխարհս, սա եկն կամօք ի մահ. եւ որպէս ինքն աստուածութիւնն զխտէ՝ թանձրացաւ յանարատ կուսէն, եւ ծնաւ եւ պատեցաւ ի խանձարութիւն եւ եղաւ ի մուր, եւ շարժեաց ած զմոզան յարեւելից կողմանցս յերկրպագութիւն, սնաւ իբրեւ զտղայ կաթամբ, աճեաց եւ մեծացաւ ամս երեսուն, մկրտեցաւ ի Յովհաննէ ի յամրդեայն ի Յորդանան գետ : Արար նշանս մեծամեծս եւ արուեստս ի մէջ Հրէիցն, մատնեցաւ ի քահանայից, գատապարտեցաւ ի Պիղատոսէ

Պոնդացոյ : Խաչեցաւ, մեռաւ, թաղեցաւ, յարեաւ յաւուր երրորդի, երեւեցաւ երկուտասան աշակերտացն եւ այլոց բազմաց աւելի քան զհինգ հարիւրոցն : Եւ շրջելով ընդ նոսա զաւուրս քառասուն՝ վերացաւ յերկինս ի լեռնէն Զիթենեաց յանդիման իւրոց աշակերտացն, եւ եւ նստաւ ի հայրենի աթոռն : Խոստացաւ երկրորդ անգամ դալ ահաւոր զօրութեամբ յարուցանել զմեռեալս, նորոգել զբոլոր աշխարհս, առնել դատաստան արդար ի մէջ արդարոց եւ մեղաւորաց, տալ պարգեւս արժանաւորաց, եւ հատուցանել պատիժս չարագործաց՝ որ այսմ ամենայնի բարերարութեանց ոչ հաւատան :

« Յայսմ հաւատոց զմեզ ոչ ոք կարէ խախտել, ոչ հրեշտակք եւ ոչ մարդիկ, ոչ սուր եւ ոչ հուր, ոչ ջուր, ոչ ամենայն զինչ եւ են դառն հարուածք : Ամենայն ինչք եւ ստացուածք մեր ի ձեռս քո, եւ մարմինք մեր առաջի քո կան. ըստ կամաց քոց արա զինչ եւ կամիս : Եւ այլն եւ այլն : »

Այդ նամակին ստորագրեցին՝ Այրարատայ, Տարօնոյ, Մանաղկերտայ, Բաղրեւանդայ, Բղնունեաց, Տայոց, Բասենոյ, Տուրուբերանոյ, Մարդաստանի, Մարդաղոյ, Սիւնեաց Արծրունեաց, Ռըշտունեաց, Մոկաց, Վանանդայ, Ամատունեաց, Անձեւացոյ, Ապահունեաց եպիսկոպոսներն, երէցներն, մեծ եւ փոքր նախարարներն եւ բոլոր մեծ ու փոքր Հայոց աշխարհեցիք՝ միաբան եւ միահաւան՝ ժողովուած Արտաշատում :

Մօտ տասնուհինգ դարեր են գլորում, Սրբազան, մեր Քրիստոնեայ նախնեաց այդ հաւատոյ դաւանութեան վրայ, եւ տառն ու հինգ դար շարունակ՝ այդ հոգին, այդ զգացմունք եւ այդ սիրտ ցոյց տուին Հայք. ինչպէս Զրադաշտականաց, նոյնպէս եւ Մահմետականաց : Բայց զարմանալեաց զարմանալին այն է որ՝ Արեաց աղգը ճանաչեց այդ առաքինութիւն մեր Հայոց մէջ. նոյնպէս եւ Իսլամք ճանաչեցին այդ եւ Հայոց խղճի ազատութիւնն ընդունեցին : Միայն Բիւղանդեանք եւ Հոռովմէականք, Օրթոտօքս եւ Քաթոլիկք ճանաչեցին ոչ. եւ ամեն դար շարունակ թէ՛ մեր բուն աշխարհում եւ թէ՛ տար աշխարհներում, ուր որ էինք եւ ուր որ ենք, հալածելով հալածեցին մեզ եւ դեռ հալածում են ու հալածում մինչեւ այսօր, ինչպէս որ գիտէք :

Այդ նոր հայկական ազգայինութիւն, գիտէք Սրբազան, ինչով եղաւ. Հաւատով, Յուսով և Սէրով. և ո՞ր սնունդն է դրանց՝ հոգեւոր և մտաւոր դրով և անգին արիւնով։ Այդ դարու վերջերում՝ Մամիկոնեան Վահանի դրօշակի վրայ սրանք էին գրուած։ «Թէ որ, ասում է Վահան Մամիկոնեան Արեաց Թագաւորին, մեր երեք պայմանքը կընդունիս, այն ժամանակ մենք էլ քեզ հաւատարմութեամբ կը ծառայենք, իսկ թէ որ չես ընդունիլ, մենք ամենքս էլ ուրախ ու զուարթ սրտով մեր հոգիներն ազատ կը մեռնինք։» Այդ երեք պայմանքն էին. Ա. հայրենի ճշմարիտ հաւատու պաշտամունքը։ Ոչ մէկ Հայու բռնի չտալ, զրադաշտական կրօնը։ Նոյնպէս և ոչ մի ուրացող Հայու էլ փառք, պատիւ և պաշտօն։ Զրադաշտայ կռատունք քանդուին Հայոց աշխարհում։ Լսենք ոչ, տեսնենք ոչ այսուցետոյ անպատուութիւն և անարգանք անարժան մարդկանցմէ մեր հաւատու և ազգի վրայ։ Ամեն տեղ եկեղեցական և աշխարհական ազատ ու համարձակ քրիստոնէութիւն վարեն։ Բ. Արեաց Թագաւորն միմիայն իր կամքին հարց անելով՝ պաշտօնի չկանչէ մարդիկը, այլ ընտրութիւն անելով լաւ և վատ մարդկանց մէջ, լաւը նախամեծար համարի վատին վրայ, և ոչ թէ վատը լաւին։ Գ. Արեաց Թագաւորը մինչեւ որ իր ակառքովը լսէ ոչ, իր աչքովը տեսնէ ոչ ամեն բան, այսինքն՝ մինչեւ որ հարցութիւններ չեն թարկէ ոչ ամեն բան, իր դատաւճիւրդ տայ ոչ. և ուրիշ դրանց նման բաներ։

Սրբազան, իմ նկատողութիւնն այն է ձեզ անելու այս տեղ, որ՝ հնում շատ աւելի մեծ ու դժար բան էր հաւատոյ ազատութիւն ձեռք բերելը, քան թէ քաղաքական ազատութիւն, մանաւանդ Հայոց հոմար հաւատոյ կամ կրօնական ազատութիւնը մի յատուկ ջոկաւորութիւն էր համարուում աւելի բարձր քան զերկրական և զազգային. և այդ բան ի հարկէ՝ դուք ինձմէ լաւ գիտէք. և ինչ էր այն ժամանակուայ Հայաստանի քաղաքական գերութիւնն, որն որ մինչեւ այսօր չէ հասկացուած։ Հայոց աշխարհը լեռների մի արշիպեղաղոս է ընդարձակ, բոլոր այդ կղզիանման լեռնաձորերում և լեռնապաշտերում և շատ անգամ լեռանց

դագաթներում անգամ աւաններ, շէներ և գիւղեր կային և դեռ կան մինչեւ այսօր, որոնք իրանց յատուկ իշխաններով և եպիսկոպոսներով էին կառավարւում, այս կամ այն գերիշխանութեան ներքեւ. այսինքն՝ Հայոց տուրքն ու զօրքը մի իշխանապետի ձեռքով, որն որ երբեմն մարզպան, երբեմն ոստիկան և երբեմն կիւրապաղատ կոչուեց, և շատ անգամ էլ այդ իշխանապետն հայ էր լինում. կամ Արեաց Թագաւորին կամ Բիւզանդիոնի կայսեր էր ուղարկւում, եւ կամ թէ նա՝ միտուն կամ միւսին էր ծառայում։ Երբ Սասանեանք Արաբների առջեւէն փախան Հնդկաց աշխարհ, նրանց տեղը բռնեցին նախ Դամասի և յետոյ Պաղատի Խալիֆէք։ Միթէ և այսօր՝ այդ առաջ բերած դրութեան մէջ չեն Սիւմ, Սնտիտորոս, Կորդուաց, Կորճէից և Մոկաց լեռներում բնակող Քրդերը. որ Թագաւորին են հպատակ։

Սահակայ և Մեսրոպայ աշակերտները և մի երեւելի դործ էլ արին այդ մի և նոյն դարում, որն որ պէտք է շատ մեծ բանի տեղ դնենք։ Այդ գործն է Քաղկեդոնի ժողովը մերժելով՝ Բիւզանդեան եկեղեցուց բոլորովին բաժանուիլը և Հայոց աշխարհի և ազգի եկեղեցին անկախ կացուցանելը այդ կայսերաց սարքած ժողովներէն, որոնք ինչպէս վերեւն ասացինք, էլ համա ու հոռը փախուցել էին։

Սրբազան, մեր նոր պատմաբանք՝ շատ պատճառներ կը տան ոյդ բաժանման, մինը միւսէն անհեթեթ և անխմստ. մի դէն թողեցէք ամենքն էլ և գիտացէք որ Բիւզանդեան պատմիչները և երբեմն մերիւնները, այն նիւթը բաց են թողած, ո՞ր նիւթին վրայ որ խօսել չեն կամեցած և քանի անգամ որ՝ նոյն նիւթը կամ պատմութեան կամ գիտութեան կամ կրօնի մէջ առաջ է եկել, մանաւանդ Բիւզանդեանք՝ միշտ վարպետութեամբ ջանք են արել Թագուն պահել այն, եթէ չեն կարող եղել այլակերպել կամ աղաւաղել, այլակերպել են ու աղաւաղել այն՝ երբ կարող չեն եղել Թագուն պահել։ Այդպէս էլ է այդ երեւելի դէպքը. ինչ զարմանք և ինչ հրաշք. նոյն մարդիկը, որոնք Եփեսոսի ժողովի վճիռներն ընդունում են և Քաղկեդոնիւն չեն ընդունում։ Եփեսոսի ժողովներն են լինում. առաջինը 431ին

երկրորդը ԿԿԹին, իսկ Քաղկեդոնինը ԿՅԱին : Քանի տարի միջոց կայ մէջ տեղում: առաջնում քսան, երկրորդում երկու, ինձ երեւում է, Սրբազան, որ Սահակայ և Մեսրոպայ աշակերտներ կամ թէ հինգերորդ դարու Հայք՝ Եփեսոսի ժողովնէլ չեն ընդունած. և այդ պատճառով երկպառակութիւն եղած լինի իրանց մէջ, որուն պատճառը մեր այդ դարուայ եկեղեցականք թագուն են պահած: (Մովսէս Խորենացու և Ղազար Պարպեցու դէմ եղած հալածանքի պատճառ յայտնի չէ մեզ): Իրաւ է որ՝ այդ անկախութիւն Հայոց շատ թանդ նստաւ: Հէնց այն ժամանակէն՝ որ Հայք ձեռնարկում են իրանց քրիստոնէական եկեղեցին աղքատացնելու իրանց աշխարհում, Յունաց թշնամութիւնն էլ սկսում է: Արդէն Ե. դարում Սահակ Պարթեւ դանդառում է Թէոդոս կայսեր՝ իրան եղած վատ ընդունելութեան համար նրա իշխանութեան ներքեւ եղած Հայաստանում, և Հայոց տառերը չընդունուելուն այն տեղ կարգուած կառավարիչներին հրամանով: Յոյնք այդ թշնամութիւն կատաղութեամբ այն ժամանակ յայտնեցին աւելի, երբ Սասանեաց և Սրբաաց ձեռքէն պրծան: Զ. դարու վերջերում Հայք՝ սկսում են իրանց պաշտպանողական դիրքը բռնել Յունաց դէմ իրանց եկեղեցին աղատելու համար: Արբահամ Կաթողիկոսի չըջաբերականը՝ հանուրց Հայաստանոց, հաստատում է իմ ասածը և հարկ եմ համարում առաջ բերել այս տեղ այն, որու մէջ Հայոց հաւատու խոստովանութիւն նորէն կրկնուած է:

« Այլ յառաջագոյն աւետարանեալքն յիսկզբանէ ականատեսացն եւ ի սոգասաւորաց Բանին եւ ի մարգարէիցն դուշակեալք՝ զոր մատուցին մեզ երեք հարիւր տասն եւ ութ հարքն ժողովեալք ի Նիկիայ, նովմօք քաջնահատակօքն հարիւր եւ յիսնօք ի կոստանդնուպօլիս՝ կործանեցին զհոգեմարտն, եւ երկրիւքն յԵփեսոս զամբարիշտն նստոր. եւ իւրեանց խոստովանութիւն կալեալ առաջնորդ զկեանսն յաւիտենից. զոր եւ ես կարճառօտագոյնս եւ մեկնողօրէն յիշատակեցից. եւ է այս :

Հաւատամք ի մի Աստուած Հայր ամենակալ, արարիչն երկնի եւ երկրի, երեւելեաց եւ աներեւելեաց, եւ ի մի Տէր Յիսուս Քրիստոս, յորդի Աստուծոյ, ծնեալ ի յԱստուծոյ Հօրէ միածին. այլ

ոչ արարեալ կամ հաստատեալ. համագոյ Հօր, այլ ոչ յօջընչէ արարեալ ամենայն երեւելեաց եւ աներեւելեաց. եւ ի Սուրբ Հոգին արարիչ եւ կենդանացուցանող եւ նորոգիչ. ոչ ծնունդ, այլ ելումն. Աստուած ասի Հայր, Աստուած Որդի, Աստուած սուրբ Հոգի. ոչ երեք Աստուածք, այլ մի աստուածութեամբ կամօք եւ զօրութեամբ փառաբանի սուրբ երրորդութիւնն, զոր իմանամ միաւորութեամբ բաժանեալ, եւ բաժանմամբ միաւորեալ. ոչ սկիզբն եւ ոչ դադարումն կամ երկցութիւն. քանզի որպէս փառք առանց լուսոյ ոչ իմանի, եւ ոչ է կամ պատկեր առանց էութեան, եւ զօրութիւնն առանց զօրութեան, կամ իմաստուն առանց իմաստութեան, այսպէս եւ Հայր առանց Որդւոյ, եւ որպէս ի լուսոյ երեսաց նորա միշտ լոյս ծագէ տեսողաց, եւ ոչ ոք դատանի առանձնաբար, կամ մինն յառաջ երեւի, այսպէս Հայր եւ Որդի առանց սրբոյ Հոգւոյն: Իսկ ի վերջին աւուրս որդի իջեալ մարմնացաւ եւ մարդացաւ, ծնաւ անճառաբար ի սուրբ կուսէ Աստուածածնէ՝ մարմնով, հոգւով բանականաւ, շնով, մտօք եւ զինչ ի մարդ յօրինակ աստուածային ճոխութեամբ: Եւ ի մի Տէր Յիսուս Քրիստոս անմեկնելի ի Հօրէ եւ բաւընդակ յերկրի խաչեալ՝ եւ թաղեալ՝ եւ յերրորդ աւուր յաւուրեցեալ, ելեալ յերկինս նստաւ ընդ աջմէ Հօր. զայ նովմօք մարմնով դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս, որոյ թագաւորութեանն ոչ դոյ վախճան: Իսկ որք ասենն էր՝ եթէ յորժամ ոչ էր, եւ նախ քան զլինելն չէր, եւ կամ զայս զսրբոյ Հոգւոյն կամ փոփոխելի կամ այլայլելի եւ կամ յայլմէ էութենէ, կամ ի գոյութենէ, զայնպիսին նորմէ կաթողիկէ առաքելական եկեղեցի:

Արդ այս է խոստովանութիւնն մեր հանդերձ ամենայն տնօրինական ներգործութեամբն մարդացեալ Բանին Աստուծոյ, իսկ նոքա ասեն ընութիւն մարմնացելոյ Բանին Աստուծոյ. զոր եւ մեզ մի երբէք լիցի ասել:

Արբահամ Կաթողիկոս այս խոստովանութենէ առաջ և յետոյ, պատճառն ու նպատակը՝ նոյնպէս և բացատրութիւնն առաջ է բերում և վերջացնում՝ այսպէս.

« Քանզի Առաքեալքն Փրկչին մերոյ՝ մի Տէր քարոզեցին զՅիսուս Քրիստոս. եւ զնոյն ի խաչ ելեալ, Պօղոս յայտնադոյն աղաղակէ, եւ զՏէրն փառաց ի խաչ հանին, եւ Որդին Աստուծոյ զմահ ճաշակեաց, ասէ, մինչ թշնամիքն էաք, հաշտեցաք ընդ Աստուծոյ մահուամբ Որդւոյ նորա. եւ եթէ Քրիստոս վասն մեր մեռաւ, եւ զնոյն ասէ ի վերայ ամենեցուն Աստուած օրհնեալ յաւիտեանս ամէն: »

Իսկ չըջաբերականն էլ այսպէս:

« Վասն որոյ եւ զյառաջագոյն սահման վարդապետացն մերոց,

զոր ի վերայ հստմին հատին, եւ կացցէ մինչեւ ցրուն, թէ ոչ դարձցին ի ճամբարան, մեք զնոյն եւ ի վերայ վրաց (Բաղկեդոնիկաց) հրամայեցաք, ամենեւին մի հաղորդիլ ընդ նոսա. մի յաղօթս, մի ի կերակուրս, մի յըմպելիս, մի ի բարեկամութիւնս, մի ի դայեակութիւնս, մի աղօթեմք երթալով ի խաչն, եւ մի ի մեր եկեղեցիս զնոսա ընդունել, այլեւ ամուսնութեամբ ամենեւին հեռանալ. բայց միայն զնել ինչ կամ զնոյ . . . » Ուրիշսն է. Պար. Հայոց . եր . 152, Տեպ Եջիթնի:

Մի բան պիտի ասեմ, Ձեզ, Սրբազան, և ձեր ուշադրութիւն եմ խնդրում այդ մասին: Մի կարծէք ինչ որ ասեն, թէ կաթողիկոս կամ եպիսկոպոս (ինչպէս այսօր) ինչ հաւատոյ խոստովանութիւն որ կամենար կարող էր անել մեր մէջ, ոչ ամենեւին: Հաւատոյ խոստովանութիւն մի կամ մի քանի եկեղեցականի սեպհականութիւն չէր, այլ ողջ Եկեղեցիս Ուխտին, այսինքն եկեղեցականին ու աշխարհականին միասին, հետեւաբար ամբողջ Հայոց ազգին, Ներսիսի, Սահակայ և Մեսրոպայ և իրանց աշակերտաց ամենամեծ գործն այն եղաւ որ, իրաւ է որ ժամանակն ու հանքամանքն էլ այնպէս պահանջեց, որ քրիստոնէական ուսմանքն ընդհանուր և հասարակաց և ամենքին սեպհականութիւն լինի: Ինչպէս որ եղաւ, սրբազան լեզուն՝ գրականութեան մէջ, այնպէս էլ եղաւ Սուրբ Գրոց ծաւալումն այլեայլ եղանակով և այլեայլ ձեւերով Հայոց մէջ: Այդ իրողութիւնն այն աստիճան արմատ էր թողել մեր Հայոց կեանքում, որ մինչեւ այս մեր դարու կիսուն՝ դեռ մեր դպրոցներում կտակարան և Սաղմոս էին մեր աղոց ձեռներում՝ մանչ և աղջիկ. ցաւն այն է եղել որ՝ Հայք գաղթելով իրանց հայրենի երկրէն՝ իրանց սրբազան լեզուն հասկանալը մոռացել էին: Մեր՝ այսօրուայ քրիստոնէական վարդապետութեան ուսմունքն այս դարու հնարք է՝ մեր մէջ մտած Օրթոօքսներէն և Քաթոլիկներէն: Այդ բանն այդպէս լինելով՝ պէտք է այն էլ լաւ գիտենանք, որ այդ դարագլխէն, այսինքն Քրիստոնեայ Հայաստանը գոյանալուց յետոյ, էլ երկու պատմութիւն չունեցաւ Հայոց ընկերականութիւնը, աշխարհական և եկեղեցական. և ոչ էլ երկու գիտութիւն, աստուածաբանական և մարդաբանական:

զրանք էլ իրար հետ խառն էին. առաջինով երկրորդն էր մեկնում, երկրորդով առաջինը: Ձեզ օրինակ՝ Խորենացու՝ Հայոց Պարսկէն, Եղեկայ Եջ Աւարդը, Դուրիթ Անյաղթի Սահմանայ Գլխը, փիլիսոփայութիւն և քրիստոնէութիւն. Սեբէոսի Պարսկէն միանգամայն աշխարհական և եկեղեցական պատմութիւն է. Անանիա Շիրակացու երկու գլխաւոր գործերն Ասորիքի մասին ու Ժամանակագրութիւնը. այդ երկուսն էլ իրօք մարդաբանական են, բայց աստուածականով են մեկնուած: Մի պատմիչ ունինք Շապուհ Բագրատունի անունով, որու գործը կորած է, ըստ երեւութիւն աստուածականին վրայ չխօսելուն և իր պատմութիւն ժողովրդեան խօսած լեզուով գրած լինելուն, որովհետեւ դա՛ աշխարհական դասէն լինել է երեւում: Մի Գրիգոր Մագիստրոս էլ ունինք աշխարհական դասէն՝ երկուսն իրար հետ խառնելով գրող: Իսկ Մովսէս Գօշ, որ իր դարուն մեծ վարդապետն է՝ մի Դասարանագիր ունի՝ աստուածական և քաղաքական օրէնքներն իրար հետ միաբանած: Այդ Գօշ վարդապետ՝ մեծ անուն ունի, բայց իր գործն այնքան մեծ չէ: Իսկ Սմբատ Գունդստապլն էլ, որ մի աշխարհական է՝ Բիւզանդեան Յունաց և Հայոց Մեծայ Ժամանակագրութիւն ունի իր ժամանակուայ իբր թէ գրական լեզուով գրած: Նկատելու մի բան կայ այդ գրական մարդկանց մէջ, եկեղեցական դասէն եղողները՝ եկեղեցական լեզուով են գրում. իսկ աշխարհական դասէն եղողներն աշխարհական լեզուով:

Թէ որ մեր նախնեաց գրականութեան վրայ դարձնենք մեր հայեացքը, Սրբազան, վերջը շատ ուշ կը գայ և մենք մեր ուղղութենէն դուրս կը գանք: Յունաց թշնամութիւնը գնալով աւելուեց, այն աստիճան՝ որ գրեթէ ամեն դար մի, երկու անգամ Հայոց եկեղեցին կը տեսնենք իր պաշտպանողական դրբին մէջ, Եօթներորդ դարու սկզբում, Յունաց Հերակլ կայսեր բոլոր ջանքն ու փորձը պարտաւր գնալուց՝ և մի կաթողիկոս գլխի գլոր լինելուց այդ միաբարութեան փորձին մէջ՝ նոյն դարու վերջերում տեսնում ենք՝ որ Ներսէս Գ. կաթողիկոսն Հայոց՝ բոլոր եպիսկոպոսների և նախարարների և Ռշտունեաց Թէոփոս զօրավարին հետ՝ իրանց

Հաւատոյ Խոստովանութիւնն են զրկում Բիւզանդիոյ Կայսեր՝ Կոստանդնու Հերակլէայ թոռան:

« Հոգիւնկալ Մարգարէիցն եւ յԱռաքելոցն Քրիստոսի ունիմք զսրտուէր՝ առնել աղաւթս խնդրուածովք ի վերայ Աստուածասէր թագաւորութեանդ եւ ամենայն իշխանացն՝ եւ զաւրաց, եւ բոլորովին ամենայն Աստուածապաշտ պալատաց, յոր սէրն Աստուծոյ հանգուցեալ է եւ շնորհ աստուածային պարգեւացն յայտնի են ի վերայ ձեր: »

Ներսէս Գ. երկար բարակ քաղաքականութեամբ Հայոց ազգի եւ եկեղեցու պատմութիւնն անելուց յետոյ՝ Սասանեաց իշխանութեան ներքեւ, պատմում է թէ ինչպէս եկեղեցու ազատութիւն ձեռք են բերել Կաւառայ, Խոսրովու թագաւորութեանց ժամանակ եւ Խոսրով ինչպէս՝ հայկական եկեղեցու հաւատը նախապատիւ է համարել Նեստորականաց, Քաղկեդոնականաց վրայ, Լեայն, շարունակում է:

« Իսկ զպատճէն ուղիղ խոստովանութեան արքայ Խոսրով հրամայեաց կնքել իւրով մատանեաւ եւ տալ ի դանձաւ արքունի: »

« Իսկ արդ՝ զի եհան զմեզ Աստուած ի ծառայութենէ խաւարացին իշխանութեանն՝ եւ արժանի արար երկնաքաղաքացի թագաւորութեանդ, որչափ եւս առաւել պարտիմք խնդրել ի Քրիստոսէ Աստուծոյ վասն բարեպաշտ եւ աստուածասէր թագաւորութեանդ անշարժ մնալ մինչեւ յաւիտեանն, իբրեւ զաւուրս երկնից ի վերայ երկրի հանգերձ յաղթութեամբ բազմաւ, տիրելով ամենայն տիեզերաց՝ ծովու եւ ցամաքի: . . . »

Եւ յետոյ թէ՛

« Եւ այժմ զնոյն շնորհեսցէ Քրիստոս Աստուած ի ձեռն բարեպաշտութեան քոյ, եւ որ վասն միաբանութեան հաւատոյ խնդիր հրամայեալ էր առնել, եւ զգիր բարեպաշտութեան խոստովանութեան արձակեալ էր առ մեզ անարժան ծառայս՝ զոր իբրեւ տեսաք՝ երկրպագութիւն մատուցաք, եւ մեծաւ խնդութեամբ փառաւորեսցաք զՔրիստոս եւ աւրհանցաք զբարերարութիւնն: »

« Եւ արդ՝ այսպէս ուստք զհաւատոցն ճշմարտութիւն: Յովհաննէս աւետարանիչն ասէ. « Ի սկզբանէ էր բանն, եւ բանն էր առ Աստուած, եւ Աստուած էր բանն: » Եւ նոյն դարձեալ ի Կաթողիկէին իւրում ասէ. « Որ էրն ի սկզբանէ՝ զորմէ լուաքն՝ որում ակաւնաւես իսկ եղաք, ընդ որ հայեցաք, եւ ձեռք մեր չաւափեցին

ի վերայ բանին կենաց: Ահա մարմին եղեւ բանն, եւ կեանքն յայտնեցան, եւ տեսաք, եւ վիայեմք եւ պատմեմք ձեզ զյաւիտենական կենացն՝ որ էր առ հաւր, եւ երեւեցաւ մեզ: » Եւ նոյն Յովհաննէս ասէ յԱւետարանին՝ թէ « զԱստուած ուրուք չիք տեսեալ: » Եւ Պաղոս ասէ. « Զոր ոչ ոք ետես ի մարդկանէ, եւ ոչ տեսանել կարող է: » Իսկ զիմարդ ասէ « Ականատես իսկ եղաք: » Եւ եթէ, « ընդ որ հայեցաք եւ ձեռք մեր չաւափեցին ի վերայ բանին կենաց: » Եւ եթէ՝ « Որ էրն առ հաւր՝ եւ երեւեցաւ մեզ: » Այն կարի ահագին, որպէս պարտ իսկ է՝ ըստ աստուածութեան. եւ այս կարի խոնարհադոյն եւ մարդասիրաբար՝ ըստ մարդկային բնութեան: Բայց յայտ իսկ է, զի զմարմնանալն Աստուծոյ պատմէ. որպէս տէրունականն պատմէ բան՝ եթէ, « Որ ետեսն զիս՝ ետես զհայր: » Զի ասաց որպէս զմի, եւ ոչ զմեզ որպէս զերկուս. անդ զաստուածութենէն միայն ասէ. « Որ միայն ունի զանմահութիւն բնակեալ ի լոյս ահեղ եւ անմատոյց: » Իսկ արդ զմարդկութենէն եւ զԱստուածութենէն զի անտեսանելին ոչ երեւէր, այլ ի տեսանելումն տեսանէին զանտեսանելին. զի ի տեսանելումն հայրենի բնութեան աստուածային, եւ մայրենի բնութիւնն մարդկային: Զի հայրենի բնութիւնն ի մարդկային բնութիւն միացաւ անփոփոխելի միութեամբ: Եւ ծնաւ մի տեսակ՝ Աստուած եւ մարդ, որպէս ճրագ Տարսնացին պատմէ. « Մի է, ասէ, Աստուած, եւ մի միջնորդ Աստուծոյ եւ մարդկան: » Իսկ միջնորդն միոյ ուրուք ոչ է, զի յերկոցունցն զմիութիւնն, որպէս յԱրրահամէ եւ ի Սառայէ իսահակ ծնեալ միաբանութեամբ: Այսպէս եւ Քրիստոս ի Հոգւոյն սրբոյ եւ ի Մարիամայ ծնեալ մի բնութիւն՝ անզանդ եւ անշրջութ միութեամբ. անձառ ըստ Աստուծոյ ի հաւրէ, եւ զի ոչ լուծաւ կուտութիւնն: Արդ՝ մի է Տէր Յիսուս ի հաւրէ, եւ զի ոչ լուծաւ կուտութիւնն: Արդ՝ մի է Տէր Յիսուս Քրիստոս Աստուած եւ մարդ, կեանք կախեալ զփայտէ առաջի աջաց՝ ըստ նախամարգարէին ձայնի, որոյ վերաւքն բժշկեցաք ամենեքեան: Այսպէս եւ երանելին Յովհաննէս զմիաւորութիւն պատմէ ի Կաթողիկէին իւրում ասելով. « Սա է՝ որ եկն ջրով եւ հոգւով եւ արեամբն. Յիսուս Քրիստոս ոչ ջրով միայն՝ այլ արեամբ եւ ջրով. եւ հոգին է՝ որ վիայէ, զի հոգին իսկ է ճշմարտութիւն: Սոքա երեքին են՝ որ վիայեն. հոգին՝ եւ ջուրն՝ եւ արիւնն: Եւ երեքին մի են: Եթէ զմարդկան ինչ զվիայութիւն ունիցիմք՝ ապաքէն Աստուծոյ վիայութիւնն մեծ է՝ զոր վիայեաց ի վերայ որդւոյ իւրոյ: » Եթէ, « Դա է որդի իմ սիրելի՝ ընդ որ հաճեցայ, զմա լուարուք: » Եւ ոչ բաժանեաց յերկուս բնութիւնս, եւ յերկուս անձինս, եւ յերկուս միտս. այլ դայն եւ դմայն ասելով՝ զմիութիւնն յայտ արարեալ: Որպէս եւ սոյն իսկ Աւետարանիչն յայտնէ ասելով. « Եթէ, « Հոգին եւ ջուրն եւ արիւնն, եւ երեքին մի են: » Եւ

ի միւսումն վայրի ասէ. « Եւ արիւնն Յիսուսի որդւոյ նորա սրբէ զմեզ յամենայն մեղաց » : Ահա որդի Աստուծոյ է Յիսուս Քրիստոս, եւ որդի մարդոյ, եւ երկուքինն ի միասին մի բնութիւն : Արդ՝ զի անմարմին եւ անմահ է Աստուածութիւնն, ամենեցուն յայտնի է. բայց այն առաւել զարմացմամբ եւ բարերարութեամբ լի, սքանչելիք եւ յոյժ մարդասիրութեան նշանակ : Զի անմարմինն մարմնանայր, եւ անտեսանելին տեսանիւր, անշաւափելին շաւափիւր, անժամանակն սկսանիւր. որդին Աստուծոյ որդի մարդոյ լինէր, եւ զմարդկութիւն իւր խառնէր ի թիւ Աստուածութեանն իւրում : Արդ՝ զխոնարհելն մահու չափ եւ մահու խաչի՝ Առաքեալն Աստուծոյ ասէ՝ եթէ, « Մինչ թշնամիքն էաք, հաշտեցաք ընդ Աստուծոյ մահուամբ որդւոյ նորա » : Եւ դարձեալ ասէ. « Որ յիւր որդին ոչ խնայեաց, այլ վասն մեր ամենեցուն մատնեաց զնա » : Եւ դարձեալ, « Եթէ էր ծանուցեալ ոչ արդեաւք զտէրն փառաց ի խաչ հանէին » : Եւ դարձեալ՝ եթէ, « Աստուած զորդին իւր առաքեաց ի նմանութիւն մարմնոյ մեղաց, եւ վասն մեղաց եւ դատաւարտեաց զմեզս ի մարմնի անդ » : Զինչ իցէ դատաւարտեացն, այն է զի խափանեաց զայն՝ որ զխափանութիւն մահուն ունէր, ոյսինքն զստանայ : Իսկ զինչ եւ առ մշակս սյգւոյն ասիցէ Տէրն՝ եթէ, « Իբրեւ մերձեցաւ ժամանակ պտղոյն, առաքեաց զծառայս իւր առնուլ զպտուղ նորա եւ կալեալ մշակացն զծառայս նորա՝ զմանս տանչեցին, զմանս քարկոծեցին, զմանս սպանին. յետոյ առաքեաց զորդի իւր՝ ասէ. Թերեւս ամաչեցեն յորդւոյ աստի իմմէ : Իսկ մշակքն իբրեւ տեսին զորդին՝ ասեն. սա է ժառանգն, եկայք սպանցուք զսա, եւ մեր եղիցի ժառանգութիւնն : Եւ հանեալ զնա արտաքոյ սյգւոյն սպանին » : Արդ՝ ոչ միայն բանն է որդի մարդոյ, այլ եւ բանն եւ մարմինն, եւ մարմին բանին ի միասին. զի թէպէտ եւ մարդ է մարմինն, այլ եւ Աստուած է : Արդ՝ որք ի սկզբանէ ահանատեսք եւ սպասուորք եղեն բանին՝ աշակերտաց իւրոց յայտնապէս ուսուցին : Եւ նոքա դարձեալ իւրեանց աշակերտաց զնոյն աւանդեցին : Եւ դարձեալ զնոյն աւանդութիւն գրով հաստատեցին : Եւ բազումք յառաքելոցն ընկալան զձեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեան. որպէս զՅուստիանոս, եւ զԷնանկլիտոս եւ զԿղէմէնտոս ի Հռոմ : Եւ զՍնանիաս յԱղեքսանդրիա, եւ զՇմաւոն Կղէովպեանց յերուսաղէմ : Եւ զԴիոնէսիոս Արիսպադացի յԱթէնս : Եւ զմիւս Դիոնէսիոս ի Կորնթոս : Եւ զմիւս Տիմոթէոս յԵփեսոս : Եւ զՏիտոս ի Կրետէս, եւ զՊաւղիկարպոս ի Զմիւռնիա Ասիացոց : Եւ զԷւոդիոս՝ որ է Պետրոս յԱնտիոք : Եւ Երենիոս Գալիլեացի աշակերտ Պաւղիկարպոսի յեկեղեցւոյն Լաւողիկեցոց :

Եւ այլ եւս անթիւ բազմութիւն սքանչելի եպիսկոպոսաց՝ եւ քահանայից՝ եւ հոգեկիր ճարտասանից՝ փիլիսոփայից եւ սքանչելի

մանկանց եկեղեցւոյ, որք զճմարիտ հաւատս եկեղեցւոյ ըստ առաքելական ձայնին գրով գործեցին յիւրաքանչիւր յեկեղեցիս :

Յայտնի ի Նիկիական ժողովոյն է, զի եւ նոքա լիով էին ամենքին աշակերտք՝ որք յԱռաքելոցն ընկալան՝ եւ ի Նիկիա զնոյն հաստատեցին : Քանզի ասացին զորդւոյ՝ եթէ « Նոյն բնութիւն հաւր, որով ամենայն ինչ եղեւ յերկինս եւ ի վերայ երկրի, որ յաղագս մեր մարդացաւ՝ եւ յաղագս մերոյ յիւրութեան » : Այսպէս եւ Սուրբն Գրիգոր յառաջնոցն ուսեալ՝ մեզ վարդապետեաց՝ եթէ « Որ ի մարմին հաւատացին՝ ծանոյց նոցա զԱստուածութիւնն իւր, եւ որք ի մարմնոյն զթեցին՝ ուրացան զբնութիւն նորա : Քանզի մարմնացաւ ի մի բնութիւն, եւ խառնեաց միացոյց զմարդկութիւնս ընդ իւրում Աստուածութեանն՝ զանմահն ընդ մեռելութեան, զի զամենայն մարդիկ անքակ արասցէ յանմահ Աստուածութենէ իւրմէ » :

Արդ՝ ունիմք մեք հաւատս՝ ոչ ի նորագունից սահմանեալ, այլ որպէս ընկալաք մեք ի սուրբ առաքելոցն ի ձեռն հայրապետին մերոյ Սրբոյն Գրիգորի վարդապետելով զՏրդատ արքայ եւ զԻսաան Հայոց աշխարհին, զոգցես եթէ Լ. զամաւք յառաջ քան զԿոստանդիանոս : Նաեւ Սուրբն Դեռոնք մեծ արքեպիսկոպոսն Կեսարոս՝ ուր սնեալ եւ ուսեալ էր Սուրբն Գրիգորիոս, որ ձեռնադրեացն իսկ զնա ի քահանայապետութիւն, եւ նա զնոյն հաստատեաց զաւանդութիւն : Երկրորդ անգամ դարձեալ ի Նիկիայն ժողովեցան սուրբ եւ ճմարիտ հարքն Հրամանաւ աստուածասէր թագաւորին Կոստանդիանոսի, եւ ի բաց եբարձ զամբարիտ աղանդոյն մոլեգնութիւնն եւ սերմանեցին հաւատս ճմարիտս ընդ ամենայն տիեզերս : Ուստի եւ մերն հանդիսեալ անդ Սուրբն Ռոստակէս որդի Սրբոյն Գրիգորի՝ որ ընկալաւ զհրամանս հաւատոյ ի սուրբ ժողովոյն եւ ի մեծ թագաւորէն Կոստանդիանոսէ, բերեալ մատոյց առաջի Քրիստոսասէր թագաւորին Տրդատայ՝ եւ սուրբ քահանայապետին Գրիգորի հանդերձ հրամանաւք երջանիկն Կոստանդիանոսի : Եւ ի վերայ այնորիկ հասարակաւ Կաթողիկոս Եւստակիոս զնոյն ի վարդապետութեանն : Սի փոքր յետոյ ասում են Հայք :

Որովհետեւ, Սրբազան, երկար կը լինի բանը՝ եթէ ամեն բան մի առ մի գրելու լինինք այս տեղ : Այդ պատճառով՝ է. և Ը. դարերու Հայոց քրիստոնէական վարդապետութեան մի բաւականին ամբողջ դադարիար տալուց յետոյ՝ միայն մի քանի գլուխ ամուսնեքներն եւ առաջ բերում այս տեղ ներսիսի գրած պատասխանէն և անց եւ կենում յաջորդ դարերու վարդապետութեանց : Մի փոքր յետոյ ասում են Հայք :

Եւ եւս հաստատեցին առ մեզ զհաւատոցն զճշմարտութիւնն, զոր հիմնադրեաց մեզ Սուրբ Հոգին: Զայլ ժողովան ուրեք ուրեք լեալ մեք ոչ գիտեմք. եւ մեք այսպէս համարեմք՝ եթէ այդ Աստուածասէր՝ պալատանդ յերանելոյն Կոստանդիանոսէ՝ եւ ի ժողովոյն Նիկիոյ ունի զհաւատոցդ հիմնադրութիւն: Եւ «մենայն որ աւելի քան զայն առիթ, թէ երբեք հրեշտակ եղի՝ չափեալ եղեցի:

«Արդ՝ ամենայն վարդապետք եկեղեցւոյ՝ որք փրկիտոյայական արուեստիւ գերազանցեալք եւ աստուածային տեսութեանն հասու լեալ՝ ճշմարտ հիմնադրութիւն ընկալեալ ի սուրբ Առաքելոցն՝ այսի ի ձէնջ աւետարանեցին ընդ ամենայն տիեզերս»:

Յետոյ նոյն Նիկիոյ ժողովական հարցմէ մի քանի երեւելիքն յիշելուց յետոյ՝ առաջ է բերում բուն Նիկիական հանգանակն Գրիգոր Լուսաւորչի յաւելուածն էլ դնելով ու վերջացնում է իր խօսքը:

Ինչպէս որ տեսնում եք, Սրբազան, որքան Հայք մարդավարի կամ քրիստոնէավարի լեզւով են յառաջ բերում իրանց հաւատոյ խոստովանութիւնը, այնքան Բիւզանդիոնի կայսերք՝ մանաւանդ այդ մոլի Կոստանդին վայրենավարի է վարում նրանց հետ: Երբ խօսքով ու գրով իր նպատակին չհասնում, անհամար զօրքով վեր է կենում գալիս Հայոց աշխարհում խաղառ ջնջելու Անտիքաղէկոսիկներին. Նոյնպէս Խալիֆէք էլ են արշաւում այդ երկրում իրանց Իսլամութիւն տարածելու համար: Այդպէս, Արաբները մի կողմէն՝ հաստատում են մեր երկրում, գերում են ու գերփում մեր գեղանի և կարիճ երիտասարդ նախարարներին, սիրուն ու կայտառ աղջկանցը. իսկ Յոյնք՝ միւս կողմէն՝ բեր բերով Հայոց սպանելուց յետոյ՝ մի այնքան էլ բռնի իրանց հայրենի երկրէն հանելով դէպ ի Թրակիա են գաղթեցնում հառնամանակու. բայց ոչ Արաբներն են օգուտ քաղում այդ իրանց վարմանքէն և ոչ Բիւզանդացիք: Քառորդ դար անց է կենում թէ չէ՝ մեր Հայոց աշխարհ իր կորուսածներն տեղ կրկնապատիկն է յառաջ բերում. մինչդեռ միւսները նուազելով են նուազում հեռոջհեռէ և հէնց այդ վարդապետն էլ՝ հրաւիրում է նորէն միւսն, կամ միւսին աչքածակութիւնը: Յոյնն ասում է Հայուն՝ «արի՛ Քաղկե-

դոնիկ դարձիր» . երբ նա չէ ընդունում այդ հրաւերը, հետեւանքն իրան համար կոտորած և հալածանք է լինում. դիմում է այն ժամանակ Հայը Իսլամին. Նա էլ, արի՛ ասում է նրան, Իսլամ եղիր եւ հեռացիր Յոյնէն: Հայն Իսլամին հրաւերն էլ է մերժում, ու մնում է երկու սրին մէջ աւել:

Այս է, Սրբազան, զրեթէ Դ. դարէն սկսած մինչեւ մեր ապրած դարը՝ Հայոց աշխարհի և Հայոց ազգի պատմութեան մէջ անընդամեն ճանդամանքը. Զրադաշտականաց յաջորդեցին Մահմետականք. Բուզանդականաց յաջորդեցին Հռովմէականք: Վեր կացան, զարկին զարնուցան մեր աշխարհի հետ. քար ու քանդ արին թէ մինը և թէ միւրը, մեր գեղեցիկ քաղաքները, կերտերը, աւերեցին, փծացուցին մեր շէն շէն գիւղերն ու հիւղերը. բայց իրանք էլ փշրուեցան, հող մոխիր եղան և Հայոց աշխարհ՝ մնաց նորէն Հայոց աշխարհ, նոյնպէս և Հայոց ազգը՝ Հայոց ազգ: Իրաւ է, այդ ազգը աշխարհիս չորս ծագերում ուրուեց, և ցաք ու ցրիւ եղաւ: Բայց, Սրբազան, լաւ գիտենա՛ք, որ եթէ Հայոց աշխարհ, այս եօթ, ութ դարուց աւելի է, հետ զհետէ տարէնը երբեմն չորս և հինգ անգամ՝ այդ իր ծոցէն դուրս գաղթողներին քամակէն կրկին կրկին գաղթականներ հասցնում չլինէր, այսօր՝ ոչ Եւրոպայում, ոչ Փոքր Ասիայում և ոչ էլ Ռուսաց աշխարհում մի Հայ օր մին չէր մնալու: Այո, Սրբազան, չնայելով այդ անընդհատ դէս ու դէն չուելուն Հայոց աշխարհեցոյ խաղաղ կեանք գանձու համար, այսօր թէ՛ Ռուսիոյ Հայաստանում և թէ՛ Օսմանեան Հայաստանում Հայք են բազմութիւ Քրդին, Թրքին և այլ անանուն ազգաց և աղանջ վրայ, և քաղաքները՝ Հայ քաղաքացիներով են շահաստան, գիւղերը՝ Հայ գեղացիներով շէն, և տրտերն ու դաշտերն էլ, այո՛, Հայ երկրագործներու քրտինքով են մշակուած ու ծաղկած: Այդպէս տեսայ ես, Սրբազան, Մեծ ու Փոքր Հայաստան, Ռուս և Թուրք Հայաստանները, քանի անգամ որ գնացի: Ներեցէք որ մեր երկրի այդ մարդաբոլորական յատկութեան մասին իր կարգին խօսիմ: Իսկ հիմա յետ դառնանք դէպի ութերորդ

դարձ Եւրոպայի, որ մի քիչ շուրջ առնել սկսան Հայք Պաշտօնատու Խալիֆաների կողմէն, վասնզի սկսան տկարանալ, Բիւզանդիոնի կայսերաց կողմէն, վասնզի մի քանի ուսումնասէր կայսերք յաջորդեցին մսկերոն կայսերաց վրայ: Բայց այդ բանն ամենեւին պատճառ չեղաւ, որ նոյն դարու կիսերում Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքը Փոտ՝ որ իր դարուն ամենագիտուն մարդն էր, Յունական Հայաստանում քաղկեդոնիկութիւն քարոզէ ոչ: այն ժամանակուայ կաթողիկոսն Զաքարիա՝ Փոտու գէմ է դրում, նորէն Հայոց հաւատոյ խոստովանութիւն նրա առաջ բերելով՝ նորէն ժողով ժողովի վրայ սարքելով՝ ոչինչ օգուտ յառաջ չէ դալի, նրա համար՝ որ, Փոտու կամ Բիւզանդիոնի կայսերաց հասկացածը՝ քրիստոնէութիւն չէր, այլ միութիւն Կոստանդինու քրիստոնէութեան մէջ և միապետն էլ այդ միութեան՝ ինքը կայսրը և իրան հետ պատրիարքը Պօլսոյ: Հէնց այս է նոյն Փոտու հաւատոյ կռիւները՝ այն ժամանակուայ Պապ Նիկողայոս առաջնոյն հետ, որոնք բարձի և պատուոյ՝ այսինքն տիեզերական պատրիարքութեան խնդրին, հաւատոյ խնդրի կերպարանք տալով՝ մինը միւսին հերձուած համարեց ու վերջապէս իրարմէ բաժանուեցան: Արի, եթէ կարող ես, Սրբազան, խելք հասցու: Փոտ՝ արեւմտեան պատրիարքէն կը բաժնուի և նրան իրմէ կը բաժնէ: Արեւելեան պատրիարքը, մի ընդարձակ աշխարհի կաթողիկոսը կուզէ իրան հետ միացնէ: Այդ ինչ հանգի հաւատոյ միութիւն է՝ իմ խելքի բան չէ հասկանալը, թողնենք Օրթոտօքս և Քաթօլիք Աստուածաբաններին, հասկանալու մենք դառնանք տաներորդ դարու Հայաստանեայց եկեղեցու վարդապետութիւնը առաջ բերելու: Այդ դարու կիսում, Սրբազան, նորէն Խաչիկ Կաթողիկոսն վահանը ձեռին է առնում Անանիա Սանահնեցու գրչով՝ պաշտպանելու մեր եկեղեցին և մեր վարդապետութիւնը Քաղկեդոնիկներու գէմ: Այդ պատասխանագրէն կաթէ, Սրբազան, մի քանի հատուած ձեր առաջը բերեմ: վասնզի այդ պատասխանագիրը Սեւաստու Յոյն մետրապօլիտին գրուած լինելով՝ շատ ազատօրէն համարձակութեամբ խօսած է Անանիա Սա-

նահնեցին: Եթէ կամք է ձեզ, կարող էք ամբողջն Ստ. Ասողկայ պատմութեան մէջ ուսումնասիրել: Երես 190-235:

« վասն այսորիկ եւ մեք ոչ թշնամութեան բանս հակառակ թշնամանաց ձերոց գրեմք. զի ոչ մեք եւ ոչ եկեղեցիքն Աստուծոյ ունիմք այնպիսի սովորութիւն, որպէս ասէ Պօլոս երանելին: Արդ՝ քանզի ի սկիզբն թղթոյս ձերոյ եւ զինի բազում անգամ եռետիկոս զմեզ յեղանակեալ էիք, եւ իսկ եւ իսկ երկուց բնութեանց զանազանութիւնս, զինի որոյ երկու կամս եւ երկու ներգործութիւնս խոստովանեալ էիք Քրիստոսի. եւ որ սարսափելին է՝ քարոզութեամբ Առաքելոց եւ առաջին վարդապետաց ասացեալ, իբրեւ ողնձոյ շուրջ եղեալ զխաբէութիւն արծաթոյ, յայտ արարէք ի նոցանց առաքելոցն քարոզութենէ եւ յաւետարանչացն յաւետարանութենէ եւ ի հարցն վարդապետութենէ մարմնացեալ Բանին երկու բնութիւնս եւ երկու կամս. եւ հնազանդիմք իբրեւ ուղիղ բանի. ապա թէ պաճուճանս միայն դնէք զանուանս նոցա զօրէն ռամկի թագաւոր կերպարանեալ, զի մի ասացից առիւծենեան կերպարանեալ զկենդանին զայն, կամ զարծուճն զանց արարեալ՝ զձային առասպել առ այլոց հաւուցն գեղեցիկութեամբ. ոչ ապաքէն խաբէութիւն է առ տգէտս ով խմաստունդ յայտոսիկ:

« Արդ՝ թէպէտ եւ յոլորտս հիւսիսական աշխարհիս բնակեալ եմք, ուր սառնասառցոց ցրտութեան օգոցն շնչմունք եւ ըստ մասին սառուցեալ յառաջագոյն անդիտութեան խաւարաւն ոգւոց մերոց՝ անճաճանչ ի ծագմանէ աւետարանական լուսոյն մնացաք հարուստ ամս եւ ժամանակս: Սակայն յորժամ այց արար մեզ ի բարձանց արեգտին արդարութեան ի ձեռն քաջաճայն առաքելութեան եւ չարարանաց ամենեղանկին Գրիգորի՝ Լուսաւորչին սրբոյ եւ խոստովանողին Քրիստոսի, որ աստուածաստաց հարուածովք եւ աստուածահրաշ սքանչելեօք դարձոյց յանդիտութենէ յաստուածգիտութիւն զազգս եւ զթագաւորութիւնս Հայաստանեայց: Յորմէ ուսաք զերրորդութիւնն սուրբ խոստովանիլ եռանձնեան դիմօք եւ մի զօրութեամբ եւ փառօք եւ աստուածութեամբ երկրպագեալ համագոյակոսն Հօր զմրդին եւ զՀոգին սուրբ. խոստովանեալ եւ զնոյն մինն յերրորդութենէն Միածին Աստուած յԱստուծոյ, լոյս ի լուսոյ, որ է պատկեր աներեւութին Աստուծոյ, լոյս փառաց եւ նկարագիր էութեան Հօր, իջեալ յորովայն կուսին Մարիամու կամօք Հօր եւ հովանաւորութեամբ սուրբ Հոգւոյն չըլատեղծեաց ինքեան մարմին միաւորութեամբ Աստուածութեան՝ ծնեալ ի կուսէն աստուածախառն մարմնով, յառաջ եկեալ անճառարար եւ առանց աղտոյ ի փրկութիւն մեզ եւ ամենեցուն որք կարդան զա-

նուն նորա : Զոր եւ Սուրբ Սիւնհոգոսն Նիկիոյ , որ ի ձեռն Կոստանդիանոսի՝ 528 հարանցն սակա Արիոսի չարախառութեան ժողովեալք , ընդ որս եւ մերն Ռատակէս՝ որդի Սրբոյն Գրիգորի , զնոյն ասացեալ եւ քարոզեալ ծագաց արեգերաց , նոցին դաւանութեան ձայնակցեալ : Եւ երկրորդ ժողով 150 հարցն որ ի Կոստանդնուպոլիս , ի ձեռն բարեպաշտ թագաւորին թէոփոսի , ընդդէմ Մակեդոնի՝ հոգեմարտ հայչոյչին , ընդ որս եւ սուրբ հայրապետն Հայոց Ներսէս : Սոցա սակի եւ միաբարբառ է եւ երրորդ ժողովն յԵփեսոս 200 հարանց , ի ձեռն թէոփոսի փոքուն՝ բարեյաղթ թագաւորի ժողովեալ ի յանդիմանութիւն եւ յեղծումն մարդադաւան աղանդիցն Նեստորի . ընդ որս միաբանեաց թղթովք եւ սուրբն Իսահակ՝ հայրապետն Հայոց , եւ Մեսրոբ՝ երանելի վարդապետն մեր : Ի սոցանէ ուսեալք՝ զսոցայն խոստովանիմք հաւատ , յոր դաւանեալքն եւ ուսած եւ մկրտեցաք . եւ սրահեմք զգեղեցիկ աւանդութիւն հայրենատուր ժառանգութեանց , եւ իբրեւ զդոյն ի մարմնի անշրջելի մնայ ի սիրտս եւ յողիս մեր : Այլ զի մի երկայնազոյն բանիւ ցնդեացուք , իբրեւ զջուրս ընդ դաշտս տարածեալ , եւ ոչ պնդեալ խողովակաւ , հարցանեմք իբրեւ ընդ աշակերտս Առաքելոցն եւ սուրբ Հարանցն ուր արդեօք ի սոցանէ զրեցաւ կամ քարոզեցաւ բաժանեալ բնութեամբ եւ բաժանեալ կամօք Քրիստոս . զիմրդ ասէք բաժանեալ բնութիւն աստուածախառն մարմնոյն որ ոչ ի սերմանէ , այլ ի որբոյ Հոգւոյն նիւթեցաւ եւ ի բարձանցն ծագմանէն

« Եւ յորժամ զսահման սիրոյն Աստուծոյ առ աշխարհս յայտնէ աստուածաբան Աւետարանին , ոչ ապաքէն ասէ թէ՝ զՄիածինն եւս , եւ ուր արդեօք եւս՝ եթէ ոչ ի խաչն եւ ի մահ . արդ բաժանեալ զՄիածինն , թէ՛ որ արդեօք բնութիւն էր , ով քաջ՝ որ տուաւ ի Հօրէ : Զոր բացափայլ լուսաւորութեամբ նոյն ինքն Աւետարանին վասն անբաժանելի եւ անձառ միաւորութեան՝ երբեմն զմարդկութիւնն աստուածութիւն անուանէ , եւ երբեմն զաստուածութիւնն մարդ եւ որդի մարդոյ կոչէ . քանզի՝ յերկինս ասէ , « ոչ ոք եւ , եթէ ոչ որ էջն յերկնից Որդի մարդոյ որ էն յերկինս : » Եւ յորժամ զայս Տէրն ասաց՝ ոչ յերկինս էր մարմնով եւ ոչ կանխաւ յերկնէ իջեալ մարմին , որպէս Եւտիքեայ թուեցաւ . այլ զաստուածութիւն կոչեաց որդի մարդոյ : « Եւ տեսանիցէք զորդի մարդոյ զի ելանիցէ ուր էր զառաջինն » : Եւ զիմրդ նախ քան զմարդանալն զորդին մարդոյ յերկինս տալիցէ : Բաժանեալ աստանօր զբնութիւնն ով նոր աւետարանիչդ՝ ոչ ապաքէն նոյն ինքն Միածինն ի Հօրէ եւ կուսածինն ի մօրէ անորոշաբար ասաց եթէ « Խնդրէք զիս սպանանել՝ մարդ որ զճմարտութիւն ընդ ձեզ խօսեցայ , զոր

ուսայ ի Հօրէ իմնէ » : Եւ յորժամ ինքն զաստուածութենէ իւրմէ հարցանէր՝ զորդոյ մարդոյ զինչ ասէք : Եւ յայտ առնէ խոստովանութեամբ սրտասխանին Պետրոսի . զի որդի Աստուծոյ դաւանեաց . եւ մեկնէ բերան ոսկի Յովհանն , եթէ զաստուածութիւն կոչէ որդի մարդոյ , եւ զվերագոյն գրեալդ ի վկայութիւն բերէ , եթէ որպէս բազում անգամ ասէ զաստուածութիւն որդի մարդոյ : Զայսքան բազմապատիկ եւ հզօրագոյն բացերեւութեամբ զխորհուրդ միաւորութեան մարմնացելոյ Բանին Աստուծոյ թողեալ յերկուս պատառէք զմիաւորութեան պատմունձանն զանազանեալ բնութեամբ եւ կամօք , զոր ոչ գրեցին եւ ոչ քարոզեցին Առաքեալքն : Որով բնութեամբ ըստ մարմնոյ զՔրիստոսն Պօղոս Աստուած ի վերայ ամենայնի ասէ . կամ որ կերպարանի եւ բնութեան ամենայն ծունր կրկնի , մարմնոյն եթէ աստուածութեանն . բաժանեալ երկուս բնութեան եւ երկուս երկրպագութիւնս . քանզի ոչ իշխէք ասել երկուս երկրպագութիւնս . թէպէտ եւ յոյժ էք բաժանասէրք , եւ եթէ ասէք զմի եւ նոյն զերկրպագութեանն , զերկրպագութիւնն բաժանէք , եւ օտար ոմն աստուած ի ներս ածէք . այլ որպէս մի երկրպագութիւն խոստովանիք , հարկ է ձեզ եւ ակամայ , թէպէտ եւ ոչ կամիք , միութիւն խոստովանիլ տնօրինեցելոյն

Արդ՝ զայս ինքէ Մեծն Կիրեղ յեօթներորդ զլուս երկոտասան զլիտոցն . « Եթէ ոք ոչ , ասէ , միով երկրպագութեամբ եւ փառաւորութեամբ սրտուեացէ զէմանուէն , նզովեալ եղիցի » : Բարձրացուցանել ասէ Պօղոս եւ անուն շնորհել գեր ի վերոյ քան զամենայն անուն մարմնոյ . եւ զինչ իցէ գեր ի վերոյ անուն , եթէ ոչ Աստուած : Եւ զիմրդ ոք յանդգնի անել երկուս Աստուածս . քանզի Բանն եւ յառաջ իսկ ունէր զաստուածութեան անունն . եւ զի զինի անձառ միաւորութեան եւ խառնելոյ զանխառնելի բնութիւնսն եւ զոռեալ մարմին աստուածացոյց եւ եղեւ ըստ բնութեան առողին եւ ըստ զօրութեան , որպէս Գրիգոր աստուածաբանն ասէ եւ դարձեալ յայլում ճառի եթէ « զաստուածային սրտակերն ընդ մարդկոյն կերպարանն խառնեաց , եւ ծանեաւ տունն Խորայելի թէ՛ Տէր եւ Օծեալ զնա Աստուած արար , զոր մեկնեալ նոյն ինքն Աստուածաբանն , յոր դուքն սլարծիք , ի մերն սլարծանք , եթէ Օծեալ եւ Քրիստոս կոչեցաւ , ոչ զօրութեամբ ըստ ոյլոց օծելոց , այլ մերձաւորութեամբ բովանդակ օծողին , որոյ գործ էր մարդոյն լինել օծեալ եւ առնել աստուած զօծեալն » :

Բաժանեալ արդ զօծեալդ անուն յերկուս բնութիւնս , եւ ցոյց զմիջոց երկուց Աստուծոց ըստ երկուս բնութեանց . եւ զի ոչ կարես սլարաւ է քեզ խոստովանիլ մի Տէր , մի Քրիստոս , մի Աստուած , մի բնութիւն »

Այդպէս, Սրբազան, ինչպէս տեսնում էք, Անանիա Սանահնեցին Հայոց Երրորդութեան մասին ընդունած վարդապետութիւնը, բոլոր նախնական եկեղեցու Հարց դրուածոց մէջէն, այսինքն, Գրիգոր Աստուածաբանին, Աթանասին, Կիւրղին, Ակակին, Բարսեղին, Պրակլին, Եպիփանին, Ոնորիոսին, Գրիգոր Նիւսայուն, Թէոփիլոս Աղեքսանդրացուն, Պօղոսի աշակերտ Դիոնէսիոսին, Յովհաննու Ոսկեբերանին, Հռովմայ եպիսկոպոս Յուլիոսին, Էրլինոսին՝ մի շատ օրինակներ բերելով՝ հաստատելուց յետոյ, ասում է.

« Այսքան բաւականապէս, ի նախիր դայթակղեւոցն ի մեզ լուծցին կարծիք՝ զմի բնութիւն էւակեբան ասելով, զորս նշովմբ, եւ օտար վարկանիմբ յԱստուծոյ եւ ընդհանրական եկեղեցւոյ. եւ լուր լիցի խոստովանութիւն հաւատոյս մերոյ ամենեցուն, որք կամին ուղիղ լսել: Այլ զինչ պէտք այնոցիկ ամենեցուն ընդդիմադրութեանց. եթէ ոչ չեղեալ էիք յաւելլող խնդիրս եւ յընդունայն վիճաբանութիւնս: Քանզի լուրջաւ զհաւատս եւ զբռնաւորութեան զբռնեան հաւատոյ՝ քանզի եւ քանութեան հարկեցիք զյեզ եւ ընդունայն արարէք զեւան Քրիստոսի. քանզի հաւատք, յայժմս ժամանակս՝ լրոջն քանզի է, ասէ. զոր ասացին:.....

Զինչ պէտք են խնդրել եւ բանակելու լինել. հաւատաւն է օդտակար եւ պաշտելն եւ երկիրպագանելն լուծեամբ: Գիտեմ զնա Աստուած ճշմարտապէս յերկնաց. զիտեմ զնա Որդի Դաւթի ըստ մարմնոյ՝ մարդ յաշխարհէ չարչարելի: Եւ ոչ խնդրեմ եթէ զխորդ անչարչարելի եւ զխորդ չարչարելի եւ զխորդ Աստուած մարդ. մի գուցէ զգիարդն յուզելով եւ զեղանակն խնդրելով՝ անկայց ի բարութեանցն որ առաջի կայ մեզ. քանզի միայն հաւատաւն պարտ է եւ ի վերուստ հայցել եւ ոչ ի մարմնոյ եւ յարեմէ:

Խնդրեմ՝ ուշ զրէք, Սրբազան, մեր նախնեաց այդ վսեմ հաւատոյն:

.....

« Այլ զի գիտեցուցրոս եւ զՊետրոս թշնամանա զնէք՝ իբր նոցա աշակերտս գոլ զմեզ: Եւ երբ արդեօք բանիւք նոցա մարտ եղաք ընդ ձեզ եւ ընդ ժողովն Քաղկեդոնի եւ ընդ տումարն Լեւոնի. յորոց ոչ երբէք զիր ընկալաք հաւատոյ, այլ միայն թէ ոչ հաւանեցան ժողովոյն որ ի Քաղկեդոն, որպէս եւ այլ աշխարհք, քա-

ղաքք եւ աղքաք բազումք: Մեր ոչ միայն զի նոքօք եւ ի ձեռն նոցա բան զնեմք ընդդէմ բաժանողաց, այլ եւ ոչ աղգական եւ սեռն ընտանի եւ ուսուցիչ վարդապետօք մերովք. այլ որպէս ընդ Հրէայսն ոչ աւետարանական եւ առաքելական վարդապետութեամբք վիճեմք. այլ ի նոցունց մարգարէիցն հաւանեցուցանեմք, սոյնպէս եւ ընդ ձեզ ի վարդապետաց ձերոց եւ որ յաշխարհ ձեր պայծառացան, բանազիր լինիմք յողնազան եւ բազմապատիկ պիտառութեամբք. զի առաւել երեւելի եւ նշանաւոր յաղթութիւնն լիցի ամենայն հերձուածողաց եւ պիղծ սղանդիկն:

Երբեմն գրեւոցն անհմտութեամբ, եւ երբեմն յաշաղանօք թիւրերով զճնարտութիւն կամ բռնադատելով՝ ոչ պակասեաց պատճառ առնուլ ի դրոց սրբոց եւ հաւատարիմ առնել զչարս կերպարանօք բարոյ տգիտաց եւ պարզամտաց: Որով եւ դուք մանաւանդ սեղանակապուտք եղեալ գրոյն, եւ դողացեալք զմիտս գրեւոյն եւ բարեաւն վարեցեալ առ չարն, եւ զփախագումն մարդկան գողանայք զանազան օրինակօք, երբեմն բազմութեամբ սահմանէք զհաւատ, եւ երբեմն մեծութեամբ այնքան, մինչ զի Աստուծոյ ձայն ձեզ առնել՝ իմ է ոսկի եւ իմ է արծաթ, որ հեռի է յիսկզբանէ հաւատոյն եւ ի գալստենէ Փրկչին. զի մայր տառապելապետ (սեղծ ու աղքատ որբեւարի) եւ աշակերտս տգէտս եւ աղքատս եւ նուազունս թուով. զի գէսն իմն խափանեցէ. որպէս զի մի պարծեցիկ ամենայն մարմին առաջի Աստուծոյ: Եւ եթէ բազմութեամբ կամ մեծութեամբ հաւատ սահմանի, խուժքն Պարսից եւ դուժքն Տաճկաց, եւ եւս անդր՝ որք ի ծայր եզերաց տիեզերաց բազումք եւ փարթեամբ են քան զձեզ. (անշուշտ ձենաց եւ Հնդկաց համար է խօսում):. այլ հեռի է այս յայնմանէ: Թէ՛ « Մի երկնչիր հօտ փոքրիկ »: Եւ « Երանի աղքատաց հոգւով »: Որովք այդքիկ հաւատարիմ լինիցին մեզ: Զտէրունեան եւ աստուածախառն մարմին եւ զաստուածացեալ ծառայական եւ արարածական բնութիւն օտարացուցանէք ի բանէն, եւ զքանդակեալն կամ զգրեալ պատկերն ի նիւթս ոմանս պաշտէք աստուածաբեւբար այնքան բազմութեամբ եւ պաշտօնասիրութեամբ, մինչ զի եւ յանձանօթս եւ որք ոչ են մեզ յանուն եկեալ, ձգիք, զի խրաքանչիւրօք առանձինն է քուրմ եւ տօն. եւ յաճախագոյն ընդ նիւթ գաղով տգիտաց՝ ոչ է զգուշագոյն: Եւ յայտ առնէ Աստուածաբանն յաստուածաբանութեան ճառին: « Են ոմանք, ասէ, որք պատկեր սիրելեացն արարին, եւ որք զկնի եկին՝ անգիտացան զպատճառն եւ սովորութիւն կալեալ՝ զԱստուած պաշտեցին », վասն որոյ խրատէ օրինօքն զիսրայէլ թէ՛ մի արասցես նմանութիւն ինչ եւ պատկեր. եւ յերկրորդ օրէնան խրատէ թէ՛ յորժամ երեւեցաւ Աստուած՝ նմանութիւն ինչ ոչ տեսաք. եւ զհրեշտակաց լինելութենէ ինչ ոչ

ճառեաց վասն նորին պատճառի։ Եւ հրեշտակք որդի եւ պատկեր Աստուծոյ ոչ կոչեցան իբրեւ զմարդ յաղագս սորին խորհրդոց։ զի մի բազում պաշտամանցն մուրումովն լինիցի ի մարդիկ։ Իսկ եթէ ի Պեննատայ քաղաքի, ի խառնուրդս Յար եւ Դան աղբերացն Յորդանանու զարդարեալ պատկեր Փրկչին ի տեսաւեսն կնոջն յիշեցես։ Նոյն, որ պատմեաց զպատմութիւնն զայն, եւսերի յեկեղեցական շարածին ասէ. « Եթէ չեն ինչ զարմանք, զի հեթանոսաբարոյ մարդիկ ըստ հեթանոսական սովորութեան արարին զայն »։ Եւ եթէ ասիցես զանձեռագործ պատկերն, զոր Փրկչին Արդարու չնորհեաց։ Մեզ ոչ մարթ է ձեռագործ անձեռագործի օրինակ առնուլ, որպէս եւ ոչ փոխանակ անեղին Աստուծոյ եղական Աստուած։ Այլ փառաւորեմք եւ երկրպագեմք զանեղն Աստուած եւ զանձեռագործ պատկեր Փրկչին։ Եւ զի հեգնելով զրեալ չիք, եթէ զխաչն կնքէք եւ երկիրպագանէք։ Եւ վասնզի Բրիտանոս մկրտեցաւ, մի երկիրպագանէք, որով զմեզ սրբեաց եւ զԼուսն մկրտեաց եւ զԲայոն՝ յորում բեւեռեցաւ, ջրով եւ արեամբ ի կողէն հոսեցելով։ Վասն որոյ եւ մեք, ըստ այնմ օրինակի, ջրով եւ զինուով մկրտիմք ի խորհրդական օրինակէն ուսեալք, որով սրբաշնադործի հանդերձ աղօթիւք եւ ընթերցմամբ առաքելականաց եւ աւետարանականաց գրոց։ Որովհետեւ ոչ համարիք սրբութիւն, ընդէր եւ դուք մկրտիք կամ ընկղմիք։ Ընդէր եւ զխորհրդեան բաժակն ձեր մկրտէք ջրով կամ ապականէք։ Եթէ մկրտութիւնդ ոչ է սրբութիւն, ընդէր վարիցէք ընդ անօթս խաչին, զոր զրօշմէք, որպէս եւ առնէք իսկ. եւ յորժամ զերախայսն ձեր քրիստոնեայս կամիք առնել փոխանակ ջրոյն մկրտելոյ նոյնպէս առնիցէք։ զի ասացից ինչ եւ ծաղրականս այլ եւ ամօթալիս, ընդէր եւ զխորհրդական բաժակն ձեր մկրտէք ջրով, զորէն կրպակաւորացն խաբէութեամբ ժանտացուցանելով զանապական եւ զսեռն զուրախացուցիչն սրտից մարդկան։

Եւ զինչ ասէք վասն խորհրդական բաժակին, զոր յաւետարանսն գրեալ է, բաժակ օրհնել եւ տալ աշակերտացն. եւ ջրոյ ինչ յիշատակ ոչ գոյ. եւ ի բերոյ որթոյ ասաց ըմպել. զի որթն գինի բերէ եւ ոչ ջուր։ Զոր Յովնան ի նոյն բանի մեկնութեան հերձուածողս ասէ զայնոսիկ, որ զջուրն ի սուրբ խորհուրդն ի կիր արկանեն։ Բայց թէ զի ի կողէն կենաց ջուր եւ արիւն կոյցակացեալ, կիրեղ ի կոչումն ընծայութեան գիրսն զջուրն ի մկրտութեան խորհուրդն մեկնէ եւ զարիւնն սակս վկայիցն ըստ վկայութեան Բրիտանոսի։ Հարցանեմ զարձեալ իցէ այլ ինչ մեծագոյն, որ փոքրագոյն թուեցաւ յաչս ձեր զքահանայութիւնն, որ բարձր է պատուով ըստ նմանութեան քահանայապետին Բրիտանոսի, զինքդ համարձա-

կեցայք կանանց տալ, եւ զինչ ասեմ կանանց, զի այն ստեղծուած Աստուծոյ է. այլ չըկանանց զոր դուք ստեղծիք իբրեւ զիշակէս (չեղոք) արտաքոյ սահմանաց եւ ստեղծուածոց Աստուծոյ. զորոց Մարգարէն ասէ. եթէ՝ « զձեռին դործի արկեր ի վերայ նորա՝ պղծեալ է. եւ կանոնական սահման արտաքոյ եկեղեցւոյ հրամայէ առնել զայնպիսիսն ընդ այնպիսիսն համարեալ։ Եւ բերանն Ոսկի Յովնանն՝ ի մեկնութեան Մատթէոսի Աւետարանին, յայնմ բանի որ ասէ, եթէ « Են ներքինիք, որք զանձինս իւրեանց արարին ներքինի »։ Եւ ի Գաղատացւոց թղթին մեկնութեան բանին « Երանի թէ մօտակառուր իսկ լինէին »։ Յորժամ սաստկութեամբ այսպանէ զնոսս, եւ զարմանայ եթէ՝ « Դուքիս այնպիսի անօրէն օրէնք եմուտ յազգս Հռոմայեցւոց, եւ այն զի ոչ ի մասին քահանայութեան էին յայնժամ, այլ ի զինուորաց եւ յաշխարհականաց կարգի։ Արդէն ձեզն տուք զիրան։ Արժան է զայնպիսիսն ի գլուխ եկեղեցւոյ եւ բաշխիչ չնորհաց կացուցանել։ Աւագ զընդունող չնորհաց անշնորհութեանն, որք տգիտաբար եւ սովորութեամբ մուրին։ Մեծ է յեկեղեցւոյ օրէնքն խոստովանութեան անքան, մինչ զի հաւատար է աղբերն մկրտութեան ապաշաւանք արտասուօք լեալ, զոր ի կաթողիկէական թուղթոն ասէ, թէ օրէնք եկեղեցւոյ ուսուցանեն մեզ « Խոստովան լերուք միմեանց զմեզս, եւ աղօթս արարէք ի վերայ միմեանց, որպէս զի բժշկեալիք »։ « Եւ ասմ դու նախ զանօրէնութիւնս քո, զի արդարասցիս »։ Եւ « Ասացի ինձէն պատմել զմեզս իմ, եւ դու թողցես զանօրէնութիւնս իմ »։ « Զինքդ զայսոսիկ ազատստ արարեր, եւ այլ օրէնս անօրէնութեան եղեր ազգիդ քո ոչ յայտնել զյանցանս քահանային, եւ անխոր մատչել ի մարմին եւ յարիւն Տեառն, զոր Պօղոս բարձրաձայն աղաղակէ « Փորձեսցէ մարդ զանձն իւր եւ ապա ի հացէ անտի կերիցէ եւ ի բաժակէն արցցէ »։ որ է խոստովանութեամբ քննութիւն քահանային զպատշաճն իւրաքանչիւր ումեք որոշել զտեղին։ Իսկ զինչ վասն վարսաւոր գիտուցդ ասիցէք, զոր իբրեւ սահման քրիստոնէութեան զայդոսիկ ունիք. տեսէք զգրեալսն Պօղոսի ի թղթին Կորնթացւոց զի ասէ. « Այր եթէ գիտաւոր է՝ անարգանք են նմա »։ Եւ Յովնան ի նոյն բանի մեկնութեան ասէ. եթէ զծածկելն յայնժամ արգելու, յարժամ աղօթիցէ. իսկ վարս ունել միշտ հրաժարեցոյց, եւ այս բազումս հրաժարելիս ասէ։ Բայց ձեզ չէ ինչ փոյթ զգրեւոցն, զի ոչ փոյն դուք յանցանէք, այլ եւ զոչ յանցուցեալսն Սարակինոս անուանէք վասն ոչ զգէսս ունելոյ։

Անանիա Սանահնեցին վերջն ու վերջն այսպէս է խօսում Սեւաստու Մեսրապոյիտին։

«Արդ դու խոստովանեսցիս մի եւ անբաժանելի բնութեամբ զեկեալն եւ զգալոցն յանուն Տեառն, եւ զերծցիս ի բաժանմանէ բաժանողաց սրոյն եւ յառաջահետեւող հրոյն : Արդեօք սակայն Սիւնհոդոսացն լիցիս կաճառակից եւ ընդ մեզ երկրպագեսցես երրորդութեանն եւ փառաւորեսցես զորդի եւ զհայր հանդերձ հոգւովն սրբով, որ է օրհնեալ յաւիտեանս : Ամէն» :

Կարծեմ մեր նախնեաց այդ գրուածք մեկնութեան կարօտ չէ. մանաւանդ նրանց համար, որոնք քիչ շատ քրիստոնէութեան պատմութեան եւ գիտութեան մէջ դեգերած են :

Մի կարծէք որ, Սրբազան, միայն եկեղեցական դասէն էին պաշտպանողները, կաթողիկոս կամ վարդապետ, մեր Հայաստանեայց եկեղեցին Քաղկեդոնիկներէ դէմ, այլ աշխարհական դասէն էլ կային պաշտպանողներ, որոնց մէջ երեւելին է մեր Անու թագաւոր, երիտասարդ գիտնական Գաղիկ թագաւորը, որոյ պատկերը պէտք է մեր ամենքին գրասենեկում դանուի իբրեւ մի ճշմարիտ հայրենասիրութեան օրինակ եւ դաս : Դա՛ քաջ գիտէր, միանգամայն սուրբ ձեռին, իր Անի քաղաքն ու թագաւորութիւնը պաշտպանել եւ գրիչը ձեռին եւ կրակի նման խօսքը բերնում՝ մեր եկեղեցու անկախութիւնն ու ազգայնութիւնը : Եթէ երկար լինէր ոչ, եւ մի տարբերութիւն ունենար վարդապետութեան մասին իր նախորդներին եւ յաջորդներին վարդապետութեանցը հետ՝ ձեր առաջը կը բերէի այս տեղ : Բայց ցանկացողը կարող են ուսումնասիրել այդ Մատթէոս Ուրահեցու պատմութեան մէջ, Երուսաղիմայ տիպ, Մասն Բ. երես 193—214 :

Բայց, այդ հաւատոյ խոստովանութիւնքն ոչինչ օգուտ բերին ոչ : Յոյնք իրանցը շարունակեցին, ամեն դարում մի քանի անգամ. եւ բանն այն տեղ հասուցին, ասում է Մտ. Ասողիկ, որ տասներորդ դարու պատմիչ է, որ սկսան ջնջել Հայոց քահանայքն ու վարդապետները, երկաթէ չլթաներով կապած եւ բռնատանը դրած : Մատթէոս Ուրահեցին՝ որ մետասաներորդ դարու պատմիչ է, ասում է.

Եւ թագաւորն զանաթինն բարով ընկալաւ զորդիս թագաւորացն Հայոց, եւ զինի սակաւ աւուրց, սկսաւ յայսնել զչար խոր-

հուրդ մտաց իւրոց եւ ասէր. « Եթէ՛ » հրամանք է ի թագաւորութեանս մերում՝ զի դուք եւ ամենայն իշխանք Հայոց աշխարհին առնոյք յանձինս ձեր զինուոր հաւատոյ ազգիս Հոռոմոց» :

Այդ հրամանին դէմ է, որ Գաղիկ արծուի պէս թռչելով՝ դալիս է ու հասնում Կոստանդնուպօլիս եւ Տուկիժ կայսեր դիմաց՝ Յակոբոս Վանանդեցու հաւատոյ խոստովանութիւնը պատառ պատառ անելով, յանդիմանում է նրան. վասնզի նա մի քիչ միտում էր ցոյց տուած Քրիստոսի երկութեանը համար : Ասում է Գաղիկ Տուկիժ կայսեր :

Ահա ես այդ թագաւոր եմ եւ որդի թագաւորացն Հայոց, եւ ամենայն Հայք հնազանդին հրամանաց իմոց, եւ ամենայն կտակարանացն Աստուծոյ հնոյն եւ նորոյն հմուտ եմ եւ ամենայն Հայք վկայեն բանից իմոց, զի հաւասար վարդապետացն ընդունին զիս, եւ ահա ես խօսեցայց այսօր ընդ Հոռոմոց վասն հաւատոյ ազգիս Հայոց : Եւ գրեաց Գաղիկ գիր հաւատոյ ձեռամբ իւրով :

Մի եւ նոյն պատմիչն այս էլ է ասում, թէ այն աստիճան էր հասել Հոռոմոց ատելութիւն Հայոց վրայ, որ մի Հոռոմ արեղայ բարձր մի Հայ իշխանի վրի վրայ դնելով խեղդում է, իր քարոզութեան չհամադուելուն համար : Իսկ Բիւզանդեան կայսերը այնպիսի մի մոլեկրօնութեամբ էին զինուած Հայոց դէմ, որ կարծում էին շատ անգամ տգիտութեամբ, թէ երբ կաթողիկոսներն իրանց կողմը դարձնեն, Հայք էլ իրանց կողմը կը դառնան. սխալ կարծիք, որն որ տիրում է մինչեւ այսօր Օրթոտոքսներին եւ Քաթողիկոսներին միջին : Այդ նպատակով մի քանի կաթողիկոսներին մտքերը մալորելու յաջողեցան, ինչպէս ասացինք արդէն. Բայց հետեւանքն այն եղաւ որ՝ այդ կաթողիկոսներն իրանց նշանակութիւնը կորցուցին Հայոց առջեւ. տեսնելով՝ որ այդով էլ մի ճար չեղաւ, Բիւզանդեան կայսերը, ուրիշ հանգի ուղեցին բանն առաջ տանել, Վարդան, ինչպէս նաեւ Մատթէոս պատմիչները, ասում են, որ Հայոց կաթողիկոսական դահը կործանել ջանացին եւ Հայոցը բռնի իրանց հաւատին դարձնել : Ռոմանոս կայսրը սպառնաց Հայոց հոռոմացնել եւ այդ պատճառով էլ Կարս դնալով՝ կրակի տուեց Հայոց

եկեղեցին, Ալեքս կայսրը հրաման հանեց մկրտել Հայոցը, իսահակ Անդեղոս այն ուստիճան չարչարեց Հայոց, որ ստիպուեցան Հռովմայ Պապին օգնութեանը դիմել: Այդ մոլեկրօն քաղաքականութեան հետեւանքը, Սրբազան, հեշտ է գուշակել: Ոչ թէ միայն Հայոց միատեց այդ՝ այլ բուն իրանց Հռոմոց: Վասնզի, Հայք վերջապէս՝ եթէ համահաւատ չէին Յունաց հետ, դոնէ նրանց՝ միշտ իբրեւ քրիստոնեայ մի տէրութիւն և ազգ էին նկատում, որոնց օգնել էին Պարսից հետ ունեցած ամեն պատերազմներում և այնքան նեղութիւն էին կրած Սասանեան ցեղէն, կայսերական կառավարութեան հետ մտերմութիւն ունենալուն համար: Եւ այդ այդ հալածանքների վրայ էլ զղուեցան նրանցմէ և աւելի սիրեցին Մահմէտականաց հպատակ և հաւատարիմ լինել քան թէ նրանց:

Մի անժ, բայց շատ մեծ մարդ էլ ունինք մենք, Սրբազան, երկոտասաններորդ դարում: Այդ մարդն է Ներսէս Շնորհալին, մեծ և սուրբ հայրապետը Հայոց ազգի և եկեղեցու, ի հարկէ այդ շնորհալի կերպարանքը ձեզ ծանօթ է իրան ընդհանրական թղթերովը, վասնզի յիշաւ ընդհանրացած են ամբողջ ազգին մէջ, եւ էլ, Սրբազան, չեմ կարող ինձ բռնել այս տեղ, որ նրա կեանք և հոգի շնորդ վարդապետութեանց մի քանի նմուշն առաջ չբերեմ այս տեղ: Կեանք և հոգի շնորհեմ առում, Սրբազան, նրա համար, որ յիշաւ իր ապրած դարուց մինչեւ այսօր, նրա վարդապետութիւնքը Հայոց եկեղեցու և ազգի հոգեւոր սնունդ ու կեանք է եղել և այդ սնունդով ու կեանքով է դեռ՝ որ Օրթոտոքոսների և Քաթոլիկների միջին Հայոց եկեղեցին ապրում է: Պատրաստութիւն հարկ չէ Սրբազան, Ներսէս Շնորհալու վարդապետութիւնքը լաւ իմանալու, իրողութիւնը, որ է կիր Մանուէլ կայսեր առաջարկութիւնը Հայոց՝ միանալու իրանց հետ, նա՛ լուսոյ մէջ դուրս կը հանէ դրանք և ամենքին բանականութեան հետ կը խօսի: Բայց որովհետեւ, մեր դործն այս տեղ Հայոց եկեղեցու վարդապետութիւնն է յառաջ բերել, քան թէ Բիւզանդեան և Հռովմայ եկեղեցեաց ձեռնաձգութեանց փորձերն ու ջանքերը մերինին

վրայ, այդ պատճառով, նախ՝ Ներսէս Շնորհալու քրիստոնէական վարդապետութեանց մէջէն մի քանի քաղաւածք մէջ տեղ կը բերենք, յոյց տալու համար, որ՝ շնայելով իր դարուն կերպարանքին, իր՝ հայրենի երկրէն տարագիր լինելուն և իր շուրջ պատող ազգաց և ազանց կառավարութեանց, մանաւանդ Բիւզանդեան Օրթոտոքոս կայսրութեան և Հռովմայ հոգեւոր կայսերապետութեան, Ներսէս Շնորհալի՝ Հայկական եկեղեցու թէ՛ վարդապետութեանց և թէ՛ արարողութեանց ազգայնութիւնը պահած է և հետամուտ է եղած միշտ պահելու: Դա՛ մի դարման է կամեցած անել իր ժամանակուայ Հայոց եկեղեցու յիրուցանութեանը և կարծած է նա կատարել այդ բան՝ միմիայն հոգեւոր ուժի զօրութեամբ: չէ նկատել երբէք որ, այդ Հայաստանեայց եկեղեցու վիճակը՝ հետեւանք էր Անու, Կարուց և Ոստանայ թագաւորութեանց տնկմանցը, և թէ՛, քաղաքական վարչութիւն լինի, և եկեղեցական վարչութիւն լինի, երբ իր վարած աշխարհի և ազգի կամ իր հովուած ժողովրդին ազդեցութիւնը չէ կրում իր վրայ, կամ նրա վարչապետի ձեռքով, կամ նրա մի ուրիշ ուղղակի կամ անուղղակի միջոցով, կամ թէ յատուկ սարքուած մի կարգով, ուշ կամ վաղ նա կը վաւթարնայ և այնպիսի մի ընթացք կառնէ, որ որ և է հոգեւոր կամ բարոյական ուղղութիւն նրա դարման չէ կարող անել: հէնց այդպէս էլ եղաւ Հայաստանեայց եկեղեցու վիճակ, երբ իրան վրայ հսկող իշխանութիւնք ընկան փճացան, և Բիւզանդեան կայսերաց էլ գլուխ դիտաւորութիւնն այդ էր: մի անգամ, նա՛ մտածում էր, նախարարաց կամ թագաւորաց իշխանութիւնը վերնոյ Հայաստանէն, հոգեւոր իշխանութիւնը ձեռումն կառնում, հոգեւոր իշխանութեամբ և աշխարհն ու ազգը: Ուստի Ներսէս Շնորհալու և իր նմաններին, կամ թէ յաջորդներին մանաւանդ ամենամեծ անելու դարմանը՝ Հայաստանեայց եկեղեցու, Հայաստանի ազգային վարչութիւնը կամ իշխանութիւնը կանգուն պահելն էր, և ոչ թէ՛ Օրթոտոքոսների և Քաթոլիկների հետ միաւորուելումը: վասնզի միութիւն՝ երկու հաւատար զօրութեանց մէջ կը լինի, և ոչ թէ՛ նուազ

ու բազում զօրութեանց մէջ: Այդ միութիւն չէ՝ այլ տկարին հպատակութիւնն ու ընկճումը զօրաւորին տակ: Այո՛, Սրբազան, Շնորհալու դարուց սկսած՝ տեսնում ենք մեզ կաթողիկոսների միջում, նոյնպէս և Ռուբինեաց իշխանների միջում: մի ձգտում դէպ ի միաւորութիւն զօրաւորին հետ, և այդ երեւոյթը շատ անգամ կրկնուում է Շնորհալուց սկսած մինչեւ նոյն այս մեր օրերում: Եթէ ինձ համար՝ մի գլուխ անհեռատեսութիւն ունի՝ Ներսէս Շնորհալին իր հայեացքում այդ միութեան մասին, այս է, իր երեւակայութիւն լիքն նախնական դարերու ընդհանրական եկեղեցու միութեան գաղափարով, կարծում էր ու հաւատում, որ Բիւզանդեան կայսերաց և պատրիարքաց խնդրած միութիւնն էլ այդ էր, բայց ինչպէս նրանց առաջարկութեան են երեւում է, որն որ առաջ պիտի բերեմ մի փոքր յետոյ, բնաւ ամենեւին այդ չէր, այլ՝ միութեան միապետութիւնը, կառավարութեան մէջ միարարութիւն, միարարապետն ինքն կայսրը լինելու պայմանով: Թէ որ պատմութեան հարցում անենք, թէ ինչ անմիջական հետեւանք ունեցան Ներսէս Շնորհալու՝ և իր յաջորդներին այդ սքանչելի թղթերը, ճառերը և այլ ատենաբանութիւնքն, այդ մասին պատասխանն այս է, Հայաստանեայք վեր կացան, դիմադրեցին դրանց ձգտմանը՝ իրանց բոլոր զօրութեամբ, և ոչ թէ՝ մի կամ երկու, երեք անգամ, այլ՝ այնքան անգամ, որքան անգամ որ դրանք իրանց միտում յայտնում էին, որ և է կերպով միաւորութեան այսինքն հպատակութեան մասին: Այդ երեւոյթն մեր քրիստոնեայ պատմութեան մէջ՝ այսպէս եմ մեկնում ես: Նոյն և մի մարդիկ, որոնց գլխաւորն է Եղը՝ Գրիգորէ, Ներսէսէն և Սահակէն յետոյ՝ Շնորհալի, Կլայեցի և Լամբրոսացի և այլն, Բիւզանդիոն և Բիւզանդեան կայսրութիւնը, նոյնպէս Խաչակիրքն ու Խաչակրութիւնը մօտանց տեսնում չլինէին, և նրանց միջում եղած հոգեւոր իշխանութեան որպիսութեանը վրայ՝ իրանց գլխում մի գաղափար չիւնում չլինէին, այլ Հայաստանի սարերում, դաշտերում, կամ իրանց ազատագիր դաւաճանութեամբ և վանքերում լինէին բնակուում: Ինձ երեւում է որ՝ նոյն

այդ մարդիկ՝ բուն Հայաստանեայք վարդապետները կը դերազանցէին դիմադրութեան գործին մէջ: Ինչպէս Փոքր Հայաստանը՝ այնպէս էլ Կիլիկիան հռովմէական երկիր էր և ոչ հայկական: Հայք այդ երկրներում մի կերպով իրանք իրանց Բիւզանդեան կայսրութեան հովանու ներքեւ էին համարում իրանց արեւելեան կողմերի հարեւանների նկատմով՝ որոնք Մահմէտական էին: Դարեր պէտք եղան իրանց համար հասկանալու որ՝ Բիւզանդիոն կրօնի հետ՝ և ազգային և քաղաքային ներողամտութիւն չունի: Իսկ Մահմէտականք թէ և ազգային և քաղաքական ներողամտութիւն չունէին, բայց կրօնականն ունէին և իրօք էլ՝ դոնէ երբեմն քրիստոնէից համար լուսաւոր Մահմէտականներն այդ յատկութիւնքը ցոյց տուին:

Քրիստոնէութեան պատմութեան մէջ, քրիստոնէից աշխարհում, Սրբազան, շատ մեծամեծ մարդիկ են դուրս եկած, կարգէ դուրս համբերող, կարգէ դուրս հաստատամիտ, վշտամբեր, նրբամիտ, մի խօսքով ամեն տեսակ հանճարով, հոգւով և խորհրդով, բայց դրանց միջում ոչ մէկը չէ եղել, որ քրիստոնէութեան հիմնադրին, Յիսուսի Քրիստոսի նման հարիւրաւոր և բիւրաւոր դարերէն դէնը տեսնող լինի, իր աշակերտներն ու աշակերտների աշակերտները միշտ երկնքումն են արքայութիւնը փնտռել, և ոչ մեր Տէր Յիսուսին նման մարդկանց սրում: Եթէ երբեմն էլ այդ արքայութիւնն մարդկանց սրտերում փնտռէին, կարելի է որ Քրիստոսի ասած երկնից արքայութիւն գտնէին. և հռովմաբիւզանդական ընկերականութեան նման՝ մի ընկերականութիւն կազմելու տեղ, մի ուրիշ հանգի բան, ուրիշ ձեւ աշխարհ ձեւում լինէին քրիստոնեայ ազգն ու ազինքն ազրեցնելու համար: Մեր քրիստոնեայ պատմութեան մէջ, եթէ մի կամ երկու մարդիկ ունինք իրանց դարերն և դարերէն դէնը տեսնող, այդ մարդիկը միմիայն Սահակ Պարթեւն ու Մեսրոպ Հայկազունն է, որոնք մեզ գիր ու լեզու տուին, և դրանց հետ միասին ազգային և քրիստոնէական կեանք: Երանի՜ թէ մի քանի ուրիշ Սահակներ և Մեսրոպներ էլ ունենայինք, դրանց բազմութիւն յաջորդների միջին,

որ մեր նախնեաց ընկերականութիւն կանգուն պահելու համար մեր աշխարհում, մի վարչութեան մեքենայ հրարէին՝ Հայոց ազգն Հայոց աշխարհում պահելու, Հայոց աշխարհն Հայոց ազգում:

Ահաւասիկ այժմ՝ Ներսէս Շնորհալու. Հաւատոյ Խոստոս վանութիւնը, որն որ և մեր եկեղեցոյն է այսօր:

« Պարտ եւ արժան է Քրիստոսի երկրպագուացն եւ յանուն սուրբ Երրորդութեանն մկրտելոյ, խոստովանել համագոյ զերիս անձնաւորութիւնն՝ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, մի բնութիւն, մի Աստուածութիւն եւ մի իշխանութիւն, համապատիւ եւ զուգաւոր: Ոչ յուսեք եղեալ, եւ ոչ յետոյ սկսեալ, եւ ոչ ի խոնարհութենէ ի բարձրութիւն ամբարձեալ, կամ ի տկարութենէ ի զօրութիւն փոփոխեալ, այլ յառաջ քան զամենայն յաւիտեանս էր, եւ այժմուս է, եւ յանվախճան յաւիտեանս եղիցի: Անեղ եւ անմահ էութիւն, աներեւոյթ ի բնութենէ, եւ երեւելի վասն արարածոցս. տեսող ամենայնի, եւ անտես յամենայնէ:

« Հայր՝ անսկիզբն եւ անծին: Որդի ծնեալ ի բնութենէ Հօր, այլ՝ անժամանակ: Ոչ ըստ մարդկան ծննդեան ախտաւոր եւ հոսանուտ, զոր եւ զմտաւ ածելն է հայհոյութիւն, թող թէ բարբառել բանիւ, այլ որպէս լոյս ի լուսոյ եւ հուր ի հրոյ. զի ոչ են օտարք ի բաժանիւն, այլ մի ճառագայթ եւ մի ջերմութիւն հրոյն եւ լուսոյ, ծնելոյն եւ յորմէ ծնաւ. եւ մի է բնութիւն երկաքանչիւրոցն. թէ՛ պէտ եւ բաժանին ի միմեանց անձամբ, նոյնպէս եւ լոյս որդի ի լոյս հօրէ. եւ հուր աստուածութեանն որդւոյ ի հրոյ աստուածութեան հօր յառաջ եկեալ ծննդեամբ, ոչ են այլեւայլ, այլ մի եւ նոյն բնութեամբ:

« Իսկ օրինակ անօրինակ ծննդեանն որդւոյ ոչ այլ ինչ է, բայց որ ի մեզ մտաց ծնունդ գրան. թէպէտ եւ ոչ ամենայնիւ համեմատի ճշմարտութեանն՝ օրինակս: Վասն որոյ եւ բան ասի՝ յաղագս անապական գոլոյ ծննդեանն: Իսկ Որդի՝ զի ի Հօր բնութենէ եւ ոչ օտար ի նմանէ, կամ արարած, ըստ հայհոյութեանն Արիստի: Եւ հնար իմանալոյ զանիմանալին ոչ այլ ինչ է, բայց հաւատով ասացելոցն ի գիրս սուրբս եւ ոչ ընդ քննութեամբ արկանել զանքննելին, որք անհաս մտաց ասացին զաստուածային ծնունդն, եւ անձառ բանից:

« Նոյնպէս եւ Հոգին սուրբ բղխումն ասի առ ի Հօրէ եւ Գառակից Որդւոյ. Աստուած կատարեալ որպէս զՀայր եւ զՈրդի: Մի կամք երից անձնաւորութեանն եւ մի զօրութիւն եւ մի արարչու-

թիւն. Հայր կամեցաւ ստեղծանել զերեւելի եւ զաներեւոյթ արարածս. եւ Որդի գոյացոյց յանդոյլց, եւ Հոգին սուրբ զարդարեաց իմաստութեամբ: Եւ նոյն ինքն Բանն Աստուծոյ որ արար զմարդն ի սլատիկի իւր, եւ երեւեցաւ նմա յետ յանցաւորութեանն եւ ամենայն արգարոցն առաջնոց՝ Նոյի եւ Արարհամու, Իսահակայ եւ Յակոբայ, Յոբայ եւ Մովսիսի, Ահարոնի եւ Յեսուայ եւ այլոց մարդարէիցն. եւ խօսեցաւ ընդ նոսա, ի ժամանակս վերջինս՝ աւետեօք հրեշտակապետին Գաբրիէլի էջ յորովայն կուսին Մարիամու, եւ առեալ ի բնութենէ նորա մարմին եւ Հոգի եւ միտս, եւ խառնեաց նոր եւ անձառելի միաւորութեամբ ընդ Աստուածութեան իւրում. եւ զարդացեալ յորովայնին իննամեայ ժամանակաւ որպէս մանուկ, ծնաւ Աստուած եւ մարդ կատարեալ, անշիթ էութեամբ եւ անբաժանելի միաւորութեամբ, մի Քրիստոս, եւ մի անձնաւորութիւն նորա յերկուց բնութեանց միացելոյ: Կաթնասուն եղեւ որպէս զմարդ, եւ ի հրեշտակաց փառաւորեցաւ որպէս զԱստուած: Շրջեցաւ յաշխարհի կատարիչն ամենայնի զամս երեսուն մինչեւ ի կատարումն հասակի մարդկութեանն. մկրտեցաւ ի ծառայէն որպէս զմարդ եւ վկայեցաւ ի Հօրէ եւ ի Հոգւոյն՝ որպէս զորդի Բարձրելոյն: Փորձեցաւ ի սատանայէ որպէս զմարդ, եւ յաղթեաց փորձողին որպէս զԱստուած: Քաղցեաւ եւ ծարաւեցաւ եւ ննջեաց եւ արտասուեաց եւ վաստակեցաւ որպէս մարդ մտեալ ընդ օրինօք մարմնոյ. եւ կատարեաց սքանչելիս եւ նշանս եւ եցոյց զօրութիւնս աստուածայինս որպէս զԱստուած կատարեալ:

« Եկն կամաւորաբար ի չարչարանս, եւ չարչարեցաւ անչարչարելին՝ չարչարելի բնութեամբս ի վերայ խաչին. մեռաւ անպարտական մահու՝ մահկանացու մարմնովս, վասն կենդանացուցանելոյ զմեռեալ մեղօք բնութիւնս. էջ ի գերեզման, եւ արար աւարումն կրկին դժոխոց, մարդկային հոգւովն միացելովն ընդ աստուածութեանն՝ հոգւոցն՝ որ ի դժոխս, չնորհելով աղատութիւն. իսկ աստուածային մարմնոյն յարութեամբն՝ տալով յոյս յարութեան մահկանացու բնութեանս յապականութենէ մահու. յարեաւ ի մեռելոց իշխանաբար յաւուր երրորդի, եւ երեւեցաւ աշակերտաց իւրոց երկոտասանիցն եւ եւթանասնիցն եւ հինգ հարիւրոցն եւ այլոց բազմաց՝ որք եղեն նորա վկայք եւ քարոզք ընդ տիեզերս. եւ յաւուր քառասունս երեւեալ նոցա, եւ խօսէր ընդ նոսա: Եւ ի լրումն քառասնեկի աւուրցն՝ վերացաւ յերկինս, եւ նստաւ ընդ աջմէ Հօր ի բարձունս մերով բնութեամբս, յորմէ անբաժանելի էր Աստուածութեամբն. եւ զալոց է նովին մարմնովն՝ փառօք Աստուածութեան իւրոյ եւ Հօր, յարուցանել զմեռեալս, եւ դատել զաշխարհս արդարութեամբ. բարեգործացն զբարեացն տալով ժառանգութիւն եւ զանվախճան Թագաւորութիւնն. իսկ գործո-

զապն չարեաց՝ զամօթն յաւիտենից եւ զտանջանան ըստ իւրաքանչիւր գործոց :

« Եւ արդ՝ այս դաւանութիւն ճշմարտ հաւատոյ՝ հիմն է աստուածայնոյ Տաճարիս՝ որ ի մեզ : Իսկ գործք բարեաց՝ շինուածն է ի վերայ այս հիման, որպէս եւ Տէրն զդաւանութիւնն Պետրոսի եղ որպէս զվէմ՝ հիմն խմանալի եկեղեցւոյ իւրում եւ վինքն որպէս զշինող, եւ զընտրելոց իւրոց բարեգործութիւնս, որ յամենայն ազգաց՝ իբրեւ զնիւթ շինուածոց, փոխանակ քարի եւ փայտի եւ այլոց պիտոյից :

« Դարձեալ է նա որպէս զճարտարապետ, եւ մեք որպէս զմշակս հրամանակատարս, ըստ որում ասաց աշակերտացն, թէ՝ « Առանց իմ ոչ ինչ կարէք առնել : » Դրէ եւ Պաւղոս թէ՝ ես զիմաստութիւնն Աստուծոյ հիմն եղի որ է ի Քրիստոս, եւ որ ի նա հաւատն ճշմարտութեան, բայց՝ այլ է որ շինէն, այսինքն՝ որ էն, եւ որ զապն էն յաշխարհ, եւ շինելն՝ գործովք, զոր կտով իւրաքանչիւր ոք, եթէ բարի եւ եթէ չար : Եթէ ոք շինէ, ասէ, ի վերայ հիմանս այսորիկ ոսկի՝ որ է արդարութիւն եւ ճշմարտութիւն, տրծաթ՝ որ է մաքրութիւն մտաց եւ սրութիւն սրտի, ականս պատուականս՝ որ են մասունք բազմապատիկ առաքինութեանց, սէր, խոնարհութիւն, ողորմածութիւն, անոխակալութիւն, պահք, աղօթք, ժուժկալութիւն : Այսոքիկ եւ որ նման սոցա են պատուական ակունքն, շինեալք յարդարոց անձանց ի վերայ հիման հաւատոյն : Իսկ մեզ սասիրացն անձինք՝ ոչ ի պատուական եւ ի հաստատուն նիւթոցս յայսցանէ ասէ, շինեն զշինուածս իւրեանց ի վերայ հաւատոյն հիման, այլ յանարգաց եւ ի դիւրավատնելեաց, այսինքն փոցտ, խոտ, եղէգն, փայտն՝ զթանձրագունից մեղաց ունելով զտեսակ, զսպանութեան, զպոռնկութեան, զգողութեան, զյալիշտակութեան, եւ որ նման սոցա, խոտն զխորհրդոցն չարութիւն ժողովեալս ի սրտի, եղէգն՝ զբանիցն դարչութիւնս նշանակէ, զորս բղխեն ի բերանոյ մարդիկ՝ զլեզուսն գործարան տուեալ սատանայի, թշնամանելով եւ անարգելով զընկերս զանազան եւ պէսպէս հայհոյութեամբ, որ ըստ գեղջկացն բարբառոյ յիշոցք անուանին, եւ ըստ գրոց սովորութեան՝ անէծք եւ թշնամանք, եւ որ այսպիսիքն անուանք, զորոց եւ Դաւիթ ասէ թէ՝ « Անիծիւք եւ դառնութեամբ լինեն բերանք նոցա : » Նաեւ ստութիւնն, չարախօսութիւնն եւ մատնութիւնն եւ այլք որ յայս յարին բանք անիրաւութեան յեղեգան եւ օրինակի :

« Եւ զայսոցիկ զերկուց հակառակ շինուածոց նիւթս՝ որ ի պատուականաց եւ յանարգաց, հուրն, ասէ, ընտրեացէ, քանզի հրով յայտնելոց է դատաւորն : Եթէ գործն՝ զոր շինեաց ի վերայ հաւատոյն հիման, ոսկի է եւ արծաթ եւ ականս պատուականս որ ոչ

ապականին, այլ եւ սրբին ի հրոյն, գործողն կեցցէ եւ վարձս առցէ : Իսկ եթէ խոտ է եւ եղէգն եւ փայտ՝ որ դիւրաւ սպականին ի հրոյ անտի, որ գործեացն զայն՝ տուժեացիս վասնզի, զոր օրինակ սալարանք հիմամբն միայն չեն քաւական լինել ի բնակութիւն մարդկան, այլ պէտս ունին որոնց եւ ձեղուաց եւ այլոց շինուածոց, նոյնպէս եւ հաւատովն միայն առանց գործոց ոչ ոք կարէ զանձն իւր շինել տաճար Աստուծոյ : Եւ որպէս գլուխ՝ առանց անձին յարմարութեան ոչ կարէ կրել կենդանութիւն, եւ ոչ անձն առանց գլխոյ, նոյնպէս եւ հաւատ առանց գործոց, եւ գործք առանց հաւատոյ, մեռեալ են երկուքն ըստ առաքելոյ : »

Ներսէս Շնորհալու սուրբ հոգին, որ այգ քանջելի վարդապետութիւնն է խօսել երկոտասաներորդ գորում, նոյն այդ հոգին և Հայաստանեայց եկեղեցւո պաշտամանց և արարողութեանց մասին էլ է վարդապետել : Սրբազան, ներեցէք խնդրեմ, որ այդ վարդապետութեանց մէջէն մի քանի քաղուածք դուրս հանեմ, բերեմ ձեր առաջ այս տեղ, տեսնէք թէ՝ ի՞նչ հանգի նշանակութիւն են տուել դրանց մեր նախնիք, կիր Մանուէլ կայսեր փեսայ Ալէքս մեծ Պառտստումատօրին տուած հաւատոյ խոտովանութեան զրումբ :

Աւետեաց, ճննդեան և մկրտութեան տօնելու մասին էլ պէտք եղած բացատրութիւնը տալուց յետոյ, այսպէս է վերջացնում :

« Էր եւ այլ իրս լազուժս ասել վասն սորին, այլ սակաւս շատ է իմասնոյդ, բայց եթէ այսպէս եւ եթէ այն՝ ի փոռս Աստուծոյ կատարեացին : »

Դարձեալ միւռնի մասին նկատողութիւն էր եղած Յունոց կողմէն՝ թէ շուշմայով (կնճիթ) են անում Հայք եւ ոչ թէ ձիթենով : Նրան ամենապարզ պատճառն էլ ցոյց տալուց յետոյ, որ է Հայոց աշխարհում ձիթենի չդանուիլը, այսպէս է վերջացնում :

« Զի թէ նիւթոյն էր զօրութիւն, զայն նիւթ միայն արժան էր խնդրել՝ յորում աստուածային ինչ ազգունն գոյր ի նմա : ասպ թէ քահանայական օրհնութիւնն եւ աղօթքն միացուցանեն ընդ նիւթ ձիթոյն զաստուածային չորհն, ոչ ինչ լինի առաւելութիւն կամ

պահասութիւն, եթէ ի պտղոյ ծառոց լցէ ձէթն եւ եթէ ի բուսոց։ Որպէս եւ արեանն Բրիտտոսի նիւթ գինին, յորոց եւ իցէ գունոց՝ ընդունելի է, եթէ սեռաւ՝ եթէ կարմիր եւ եթէ սպիտակ։ »

Իսկ պատկերաց պաշտաման համար էլ, որն որ մեր Հայք՝ ինչպէս երեւում է Ներսէս Շնորհալու խօսքերէն, մինչեւ իր ժամանակները չընդունելուց յետոյ, հայհոյում են եղել, ասում է.

« Մեք՝ որ զառաջնորդականն ունիմք զաստիճան, ընդունիմք եւ երկրպագեմք պատկերի տնօրէնութեան փրկչին մերոյ, այլ եւ զամենայն Սրբոց պատկերս ըստ իւրաքանչիւր կարգի պատուեմք. զորս եւ յեկեղեցիս մեր նկարեմք եւ ի պատարագամատուցի հանդերձս, եւ պատուհասեալ ըմբերանեմք զոչ ընդունողսն ի մերոց՝ զտգէտսն եւ զխմարսն : »

Միւսանդամ, Յունաց կողմէն եղած նկատողութեանց, որոնք են, խաչը բեւեռելու մասին, որն որ մեղք եւ հերետիկոսութիւն է եղել ըստ Յունաց. նոյնպէս եւ Սուրբ Աստուած ասելիս, « Խաչեցարը » իրանց պէս չեն ասում են եղել Հայք, եւ թէ՛ մեծ պահոց չաբաթ ու կիրակի օրերում հաւկիթ կուտեն եղել Հայք։ Շնորհալին, ոչ թէ այդ բանը հաստատում է, այլ այն էլ է յայտնում թէ՛ Հայոց իշխանք մեծ պահոց ձուկ էլ, ձէթ էլ, կաթնեղէն էլ ուտելուց յետոյ, զինի են եղել խմում։ Երանի՜ թէ այդ բանն այսօր Հայաստանի զեղծակներն էլ անէին։ Եւ յետոյ թէ՛ Հայք մի միայն զինով են եղել, առանց ջուր խառնելու, պատարագ մատուցանում։ Շնորհալի՛ Հայոց այդ սովորութիւնքը Գրիգոր Լուսաւորէին իրանց աւանդած լինելը ապացուցանելէն յետոյ՝ թէ՛ Աւետարանի եւ թէ Սուրբ Հարց վկայութեամբ ասում է.

« Նաեւ այլք բազումք ի վարդապետաց Եկեղեցւոյ զայն ասեն. եւ մեք նոցին բանիցն եւ աւանդութեանցն գիտով հետեւողք, վասն այնորիկ ոչ արկանեմք ջուր, այլ անապակ զինեաւ զանապահանն արեան Բրիտտոսի կատարեմք զխորհուրդ. » Ուշ զիր, Սրբազան։ « Բայց եթէ այնպէս եւ եթէ այս՝ միայն մաքուր հոգեով պարտ է սպասաւորել աստուածային խորհրդոյն, եւ ամենայն ի հաճոյսն Աստուծոյ կատարեսցին։ Իսկ անմաքուրն եւ

պիղծն՝ թէ անապակ բաժակաւ առնէ եւ եթէ ջուր արկանելով, բարկացուցանէ զընդունող պատարագին զվնասուած՝ փոխանակ հաշտեցուցանելոյ : »

Նորէն՝ Հռոմոց նկատողութիւնքը, Հայոց եկեղեցու պաշտամանց եւ արարողութեանց մասին միութիւնը գործելու համար, հերքելէն յետոյ՝ Շնորհալի՛ այսպէս մի լեզուով է խօսում Բիւզանդիոնի կայսեր հետ, որ կարծես մի Ֆէնէլոն լինի կառավարել սորվեցնող Լուդովիկ ԺԴին։

« Բայց զոր օրինակ ամենազօրն Աստուած, որ կարող էր ի միում վայրկեան ժամու յոչոյցից գոյացուցանել զեղեալսն ամենայն, ոչ միայն զգորութիւն ի գործ արկանէր յառաջին արարչութեանն, այլ եւ զիմաստութիւն՝ ըստ Մարգարէին, եթէ « Զամենայն ինչ իմաստութեամբ արարեր » . նոյնպէս եւ յերկրորդ արարչութեանս՝ չունէր ինչ հարկ մարդ լինելու եւ այնպէս վերստին ստեղծանել զմարդիկ. բաւական էր կամէն միայն, եւ ամենայն ինչ վճարէր. սակայն խոնարհեցաւ ի մերս տկարութիւն, եւ ԼՋ ուր անկեալ էաք, եւ այնու բարձրացոյց ընդ ինքեան եւ արար երկնայինս, եւ այնու պէս պէս հնարիւք եւ ճարտարութեամբ՝ որ նորին իմաստութեանն էր վայելչական։ Սոյնպէս եւ դուք, եթէ հանդերձեալ էք Քրիստոսի լինել գործակից, պարտիք եւ ճանապարհի նորին լինել հետեւող եւ ճանապարհաց տնօրէնութեանն, որ եւ առաջին է խոնարհութիւն եւ որ նորին են մասունք՝ հեղութեանն եւ քաղցրութեանն, որպէս եւ զինքն առնուլ մեզ օրինակ այսոցիկ հրամայէ. — Ուսարուք յինէն, ասէ, զի հեղ եմ եւ խոնարհ սրտիւ. —

« Զի զոր օրինակ, բժշկական արհեստ զգեղ առողջութեան հակառակ պատճառի տխրին մատուցանէ անտաքելումն, նոյնպէս եւ բժիշկն հոգեոց, քանզի ծանօթ էր նմա մերս հիւանդութիւն՝ առաջին պատճառ ի հպարտութենէ լինել ի սկզբանն, նորին ազադաւ ընդ խոնարհութեանն իջանելով ճանապարհ՝ դայ առ մեզ՝ զի զլեռնացեալ ամբարտաւանութիւնն սատանայի խոնարհեցուցէ, եւ զմեզ կամաւ ձգեալ առ ինքն եւ ոչ ի բռնութենէ՝ յերկինս խոնարհութեամբն բարձրացուցէ։ Զնոյն օրինակ եւ ձեզ արժան է առնել, ոչ թագաւորական ահարկու գորութեամբ, այլ քաղցրազոյն խոնարհութեամբ ձգել առ ձեզ զհեռացեալս, որպէս եւ մեծն Գրիգոր Աստուածաբան յաղագս Աստուծոյ Պատէքի ճառին ասէ, եթէ — ի վերստին ստեղծանելն զմեզ՝ զսաստկութիւն բժշկութեան ոչ առնու ի կիր. զի ոչ հարկանելովն եւ հիացուցանելովն էր կառողջութիւն յաղագս ժամանակեայ ամբարտաւանութեան, այլ

ընդանի եւ մարդասիրազոյն բժշկութեամբն մատակարարէ առ ի յուզողութիւն : Որպէս եւ ոչ զտունի ինչ ընկողմանեալ՝ յուզողութիւն բերեալ բռնութեամբ ձեռն ի միւս կողմն փոխելով, յորմէ բեկանել՝ քան թէ ուղղել լինի : Եւ ոչ զձի խտտեալսն հանդարտեցուցանել բռնութեամբ սանձուց՝ առանց ողորջանաց եւ զգաստացուցանող ձայնից — :

« Քանզի՝ եւթն հարիւր ամ աւելի եղելոյ ժամանակաց բաժանման ի միմեանց անդամաց Քրիստոսի, եւ ի մէջ յօգուածոցն յոլովագունից մտանելով ակտից ատելութեան եւ զորո ատելութիւնն ծնանիցի՝ թշնամանաց եւ հայհոյութեանց, եւ այնքովի կարծրացեալք եւ պնդեալք, մինչ զի՝ երկրորդ բնութիւն հնացեալ սովորութեամբքն լինել, կարօտ է բազում հոգեւոր բժշկական իւղոյ օժմանց. այսինքն՝ սիրոյ, զթութեանց եւ ողորմութեանց. զի արտաքուստ մտեալ օտարութիւն ակտից արտաքս դարձեալ, եւ ապա խտուրթիւն՝ որ յօգուածս անդամացն կակղուցի, եւ անդամքն վերստին յօգեալք շարակարգեցին ընդ միմեանս : Եւ այս լինի, յորժամ միջնորդ խաղաղութեան՝ նախ զերեւելի խաղաղութեանն եւ զնախնայն սիրոյն ճառագայթ առ ժողովուրդ ազգի մերոյ՝ որ ընդ իշխանութեամբ սուրբ թագաւորութեան ձերոյ են՝ ծագէք : Եւ ոչ միայն զձերն, որ իրեւ բնութեամբ ծաւալէք ըստ նմանութեան լուսոյ արեգակն՝ զբարեացն առատութիւն առ ընդհանուր ազգս (Հայոց եկեղեցու պաշտօնէից քաղաքականական գրուցութեամբ) այլ եւ ձերոցդ եկեղեցական դասուց եւ ռամիկ ժողովրդոց՝ որ իրեւ զարդարութիւն ունին եւ զաստուածային պատուիրանաց կատարումն եւ զարքայութեանն երկնից ժառանգելոյ բաւական պատճառ՝ զատելն զմեզ եւ զհայհոյելն, հրամայեցէք ի բաց յայնպիսի պատերազմասէր բարուց լինել, եւ սիրով եւ խաղաղութեամբ բերիլ առ Նժդեհքս եւ պանդուխտքս, որք ի հակառակացն Քրիստոսի հալածեալք վասն արդարութեան՝ առ ձեզ որպէս յամուր ապաստանի դիմեալք են խաղաղանալ : Զի համբաւ այսպիսի բարեացդ տարածելով յարեւելեայս անաշխատ իւրաքանչիւր ոգի յօժարեցին ի սէր միաբանութեան դալ ինքնակամ հաճութեամբ, եւ մի այլ լիցի՝ որպէս մինչեւ ցայժմ, պատճառ փախչելոյ մերոց ի ձեռք՝ աւերումն եկեղեցեաց եւ սեղանոց Աստուծոյ կործանումն եւ նշանաց Քրիստոսի խորտակումն եւ քաղում նեղութիւնք պաշտօնէից եւ պէսպէս զրգարութիւնք, որպէս եւ ոչ ի մէջ թշնամեաց Քրիստոսի՝ յորս մերձ եմք. զի այսպիսի գործ՝ ոչ միայն եւ զբաժանեալսն ոչ միաւորէ, այլ եւ զմիաւորեալսն պառակտէ ի միմեանց : Քանզի հակառակասէր է բնութիւն մարդկան, զորս ոչ այնքան բռնութիւն՝ որչափ խոնարհութիւն եւ սէրն ձգէ ի հրամայողին կատարումն : Եւ զինչ ասիցեմք զբանասեր

— կենդանեացս, ուր եւ զթռչունս վայրենիս եւ զգաղանս սիրով քան բռնութեամբ սովոր են մարդիկ վարժել : »

Է՛, ինչ էք ասում, Սրբազան, որ դարում երեւան դուրս եկաւ այդ հոգին Երսայիում, երեքասուներորդ դարումը՝ եթէ ոչ ութնասուներորդ դարում : Կարգացել էք արդեօք դուք Եւրոպու հին, միջին եւ դեռ եւս նոր դարերում այդպիսի մի դաս հաստատոյ ներդաստնութեան եւ խղճի ազատութեան, եւ այդ դաս՝ որմէ է սրբում : Հայոց եկեղեցու ծայրագոյն պաշտօնէին՝ Արեւելեան կայսրութեան անկողինս էլ ձեզ եւ թողնում որ՝ ձեզ ու ձեզ վեր ածէք ու վէր հանէք այդ բան, Սրբազան, եւ ես շարունակում եմ :

« Եւ արդ՝ առաջին այս ի հոգեւորական դեղոցն՝ ատելութեան եւ բաժանման հիւանդութեանց պատճառ առողջութեան. երկրորդ՝ զինի այսորիկ եւ մեծ քան զառաջինն՝ պատուէր տալ ընդ ամենայն եկեղեցիս որ ընդ թագաւորութեամբ ձերով, աղօթս առ Աստուած մատուցանել. զի զբարի առաջարկութիւն որ առ ի ձեռք՝ մի վասն մեզաց մերոց եւ անարժանութեան թոյլ տացէ հակառակին բարեաց սատանայի խափանել իւրով խորամանկութեամբն այլ ի կատարումն հասուցէ վասն ողորմութեան իւրոյ, որպէս եւ մեք առ ազգի մերոյ եկեղեցիս՝ որ յարեւելս եւ ի մեծն Հայք, եւ ի մեծաստանս որ ի սուրբ լերինս, գրեցաք զնոյն պաղատել առաջի Աստուծոյ », եւ այլն եւ այլն :

Ինչպէս որ վերեւն իր տեղն ասացի, այդ քրիստոնէից միութիւնն որ հաստատուեց Կոստանդինու ձեռքով՝ քաղաքական նպատակ ունէր. բայց շատ քիչ տեւեց, վասնզի այդ միութիւնը հաստատուած միջոցին՝ մի դաշնակցական միութիւն էր՝ եւ այդ հայեացքով, Հռովմէական աշխարհի քրիստոնեայք այդ ընդունած էին. երբ Կոստանդինու յաջորդները՝ նմանապէս իր ժամանակուայ հայրապետաց յաջորդներն այդ միութեան ուղղութիւնն իշխողութեան վեր ածեցին Քաղկեդոնի ժողովէն սկսելով, գրեթէ մինչեւ մեր ժամանակները. այն ժամանակ՝ Եգիպտացիք, Ասորիք եւ Հայք իրանցներովը դուրս եկան այդ միութեան չըմանէն. Ներսէս Շնորհալի՝ ինձմէ խիստ լաւ լուսաբանում է այդ խնդիր, երբ ասում է,

« Քանզի, զոր օրինակ բարկութիւն Աստուծոյ՝ որ մատնեաց զեկեղեցի ի ձեռս հեթանոսաց, վասն բաժանման եղև, եւ յետ բաժանելոյն՝ նոյն եւ գթութիւն Աստուծոյ առ քրիստոնեայս, եւ զօրացուցանել վերստին զթագաւորս եւ զզօրս քրիստոնէից ոչ այլ իւրբ լինիցի, բայց միաւորութեամբն դարձեալ եւ ամենայն եկեղեցեաց Քրիստոսի։

« Եւ արդ՝ զոր օրինակ առաւօտուն նշան աւետիս տայ արեգականն ծագման, այսպէս եւ շարժուն կամաց ձեր յայտոսի՝ գուշակէ զհաշտութեան Աստուծոյ սկիզբն ընդ եկեղեցի իւր սուրբ. քանզի — Սիրտ թագաւորի ի ձեռին Աստուծոյ է —. ըստ իմաստնոյն։ Նա զի եւ լուաք՝ թէ հայրապետն Հռովմայ եւ փոխանորդն Պետրոսի առաքելոյ՝ իւրոց անտի իմաստնոց առաքեաց խօսել առաջի սուրբ թագաւորութեան ձերոյ վասն միաբանութեան հաւատոյ։ Այլ եւ որ զաղգին Ասորոց ունի, զքահանայապետութիւն, ի նմին շարժութեւ յորում Գլուխն մեր վերափոխեցաւ առ գլուխն Քրիստոս, եւ նա ընկալաւ զվախճան. եւ յորժամ ժողովեցան եպիսկոպոսք ազգի իւրեանց եւ ձեռնադրեցին նոր Պատրիարք, ի պատրիարքէ անտի եւ ի ժողովոց եպիսկոպոսացն առաքեցան առ մեզ երկու եպիսկոպոսք վասն միաբանելոյ ընդ ազգիս մերում զոր եւ ընկալաք սիրով եւ սահմանեցաք ի պատշաճ ժամու ժողով լինիլ առաջի մեր եւ խօսել առ միմեանս յԱստուածաշունչ զրոց, զի թէ գտանիցի աւանդութիւն ինչ ի միջի մերում արտաքոյ աստուածադիր կանոնաց, բարձցուք յերկոցունց կողմանց եւ զնուազութիւնն լցցուք միաբանական սիրով. ուստի ծանեաք աստուածային լինել շարժումն զայսոսիկ եւ ոչ մարդկային։

« Այլ եւ զայս եւս հայցեմք ի ներսոյ քաղցրութենէ ձերմէ, զի թէ տնօրինեցէ Աստուած խօսել մեզ առ միմեանս, մի եղիցի սրովս տեսան առ ծառայս եւ ծառայից առ տեսարս, զի դուք զմերն ստակասութիւն դնէք մեր առաջի եւ մեք ոչ համարձակիմք ի ձերոց ինչ՝ յորոց դայթակղիմք ծանուցանել ձեզ, եւ այս մարմնաւորաց է օրէն եւ ոչ հոգեւորաց, զի թէպէտ եւ ի նիւթականացս զբարձրագոյնն ունիք ամենայնիւ, եւ յիմաստութիւն առաւելեալ քոն զնաւս, այլ աննիւթական շնորհաւն մի են հաւատացեալք ի Քրիստոս՝ մեծամեծք եւ փոքունք ըստ Պաւղոսի, (Բերանդ պաշ անեմ Շնորհալի) վասն որոյ՝ եթէ ողորմութիւնն Աստուծոյ գէիմնարկեալս ի ձէնձ շինուած խաղաղութեամբ յուարտումն հասուցէ, (երեւում է որ շատ յոյս չունի) լինել քննութեան բան ի միասին ժողովելոց, զիցուք երկոցունց բաժանեալ որոնցս՝ գլուխ անկեան եւ թագաւոր զԼէւն Քրիստոս՝ որպէս եւ է իսկ ճմարիտ, եւ դատաւոր՝ զգիրս Առաքելոցն եւ Մարգարէիցն եւ զուղղապէս վարդապետացն եկեղեցւոյ. եւ մեք իւրաքանչիւր ոք որպէս դատաւարք

կալով առաջի թագաւորին եւ դատաւորացն՝ խօսեցուք դատաստանաւ ընդ միմեանս, եւ խնդրեցուք իրաւունս ի նոցանէ, եւ որում բանի եւ դիմաց վկայեն դատաւորքն ուղիղ եւ ըստ կամաց նոցա լինել, զայն ընկալցուք անհակառակ, եւ զոր վկայեն արտաքոյ եղեալ ճմարտութեան, եթէ ի դաւանութիւն հաւատոյ, եւ եթէ յաւանդութիւնս եկեղեցւոյ, եւ եթէ առ մեզ եւ թէ առ ձեզ, յայնցանէ ի բաց հրաժարեցուք երկօքեան։

« Եւ քննութիւն ոչ հակառակութեամբ եւ անօգուտ բանալուութեամբ՝ որպէս մինչեւ ցայժմ, որոց ոչ ինչ օգտեցաւ եկեղեցի յայսքան ժամանակ, այլ մանաւանդ զլասեցաւ իսկ.

« Նա եւ ըրեք աչաց թէպէտ եւ սրագոյն լինին զայլս տեսանելով, բայց զինքն եւ որ շուրջ զինքեամբ են դիրք մարմնոյն՝ անկարանայ նկատել, որ եւ յախտանալն՝ այլում կարօտանայ աչաց եւ ձեռին վասն առողջութեան։ »

Ի՛նչ նուրբ և քնքրոյշ ազգարարութիւն կործանուելու վրայ եղող մի տէրութեան և եկեղեցւոյ, բայց մի թէ Բիւղանդիօն ուղղափառ ազգարարութեան խեղճ գլխին գալու բան էր. նա՛ ինքն էր իրան առաջնորդում դէպ ի կորուստ, դրա արքունիքը մի մուկտուն էր, ուր մուկեկան սէրն ու կեանք վայելելը իրան ամենօրուայ անունդ էր եղած, ուր մի ծանրալուծ եկեղեցական դաս իրան յատուկ բան դործ էր շինած եկեղեցիքը, վանքերը մինը միւսի վրայ աւելացնելու, աւելորդապաշտութիւնը պահպանելու, կրքերը կատղեցնելու, երկպառակութիւնքը զրդուելու իր կրօնական վէճերով, իսկ իր ժողովուրդն ու զօրքերը՝ հազարումէկ ցեղերէ, երկրներէ հաւաքուած վարձկաններ էին, միշտ ոտքի կանգնած մեծամեծների փառամարտիկութիւնք դահալանելու։ Իսկ դպրութիւնք եւ գիտութիւնք առանց աղգեցութեան եւ նշանակութեան բաներ էին. միայն երբեմն երբեմն մի քանի կայսերք՝ ցոյց էին տալի իրանց միջում մի փոքր կամ պատերազմական կամ ուսումնական կեանք, որոնց մէջ մինն էլ է և Կիւ Մանուէլ կայսրը։ Ուստի կրկին կրկին անգամ հաւատոյ խոստովանութեան սահմանք, աւանդութիւնք էին պահանջում Շնորհալուց, որոնց միշտ նոյն հոգեով եւ նոյն հանճարով ազատօրէն պատասխանում էր։ Յաւաջ բերենք եւ Հայոց եկեղեցւոյ աւանդութեանց մէջ

մի քանի քաղաքացիներ, վասնոր կաժեն մեր ուշադրութեանը: Խօսքը բաղարջի և խմորի վրայ է, որն որ պահանջում էին Յոյնք մեզմէ կատարել:

«Այլ թէպէտ եւ յայնժամ որ ի Տեառնէ աւանդեցաւ խորհուրդն բաղարջով էր՝ ըստ յառաջ ասացելոցդ, բայց յԱռաքելոցն աւանդեալքն չունին տալ մեզ յայտնապէս զցոյցս ճշմարտութեանն՝ բաղարջիւ լինել եթէ խմորեալ հացիւ: քանզի հաց միայն հրամայէին բերել հաւատացելոցն՝ որով կատարէին զխորհուրդն: Եւ արդ՝ եթէ փոյթ էր հոգւոյն՝ միոյն հաճոյ լինել Աստուծոյ եւ միւսին ոչ, ցուցեալ էր եկեղեցւոյ՝ կամ Առաքելովքն եւ կամ սրբոց վարդապետացն բանիւք: Բայց հաստատեալ գիտեմք, եթէ ոչ այլ ինչ է հաճոյ Աստուծոյ, բայց ուղղափառ հաւատքն եւ մաքուր վարքն: Այլ եթէ պարզ մտօք եւ ոչ հերձուածողական ինչ կարծեօք կատարին այսոքիկ, աւանդութիւնք են ազգաց եւ ոչ առաւելութիւն կամ նուազութիւն ինչ ի հաւատս: Վասն որոյ յորժամ գլուխն՝ որ է հաւատն, միանայ եւ յօդի ի գլուխն Քրիստոս, (ի գլուխն կայսեր կամ պատրիարքի Հռոմոցն Բիւզանդիոնի, եւ կամ պատրիարքի Հռոմիայ չէ ասում) յայնժամ եւ անդամքն՝ որ են աւանդութիւնքն ուղղին եւ կամ հաճոյանան միմեանց ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ:»

Յետոյ կրկին անգամ:

«Այլ զոր վասն հացին ասացաք թէ՝ ուղղափառ հաւատս եւ սուրբ վարս պահանջէ ի մէջն Աստուծոյ, եւ ոչ կամ խմորուն հացիւ եւ կամ անխմոր կատարել զաստուածային խորհուրդն, զնոյն ասացաք եւ յաղագս բաժակին: Գի թէ՝ ջրով ոք կատարէ եւ եթէ առանց ջրոյ, ոչ եւ ընդ միոյ ի սոցանէ՝ կամ փառս ընդունիցի յԱստուծոյ եւ կամ տանջանա, այլ որք սուրբ սրտիւ եւ ուղիղ հոգւով մատուցանեն, փառաւորին ի նմանէ, եւ որք անմաքուր խորհրդով եւ վատթար գործովք, տանջանաց ակնկալցեն՝ որով օրինակաւ եւ կատարեսցեն, եթէ անապակ եւ եթէ խառնեալ ընդ ջրոյ: Զի եթէ փոյթ ինչ էր Աստուծոյ եւ աստուածայնոցն եւ հաճոյ, եւ կամ այս ինչ եւ կամ այն, որպէս զայլ պատուիրանս՝ գրեալ էին եւ զայս եւս»

«Եին եւ այլ եւս յընթացոյն պատճառք յաղագս արդարացոցանելոյ զմերս աւանդութիւն եւ ցուցանել համաձայն առաջնոց հարցն աւանդից, եւ թէ՝ ոչ ինքնահաճութեամբ բաժանեցաք մեք յայլոց ազգաց այսպէս տօնելովս: Այլ՝ այլք զմերս ունելով յառաջագոյն՝ եւ փոխեցին որպէս կամեցան, որ այժմս ունին իսկ մերս եկեղեցի անփոփոխ զառաջնոցն սլահեաց սովորութիւն, եթէ

հեռաւորութեան աշխարհքն սրտաճառաւ եւ եթէ բաժանելոյն աղագաւ՝ յորում եւ ատեւութեան եմուտ ակտ ի ներքս, ոչ գիտեմք, քանզի ատեւութիւն ոչ միայն նորաձեւ աւանդութեանց ոչ սոյ տեղի, այլ եւ ի հին սովորութեանցն ի բաց լինել հնարի վասն ատեւութեան հակառակին:

Մի ծիծաղելի տուարկութիւն էլ անում էին Բիւզանդացիք Հայոց, իբրեւ թէ այս վերջինք Խաչի վրայ դամ են եղել գամում և այդ արարք շատ ծանր մեղք է եղել Ադոր համար, այսպէս է ասում Շնորհալին ճարակրտուր:

«Արդ՝ որ վտանգ հոգւոյ ի բեւեռելոյ խաչին լինիցի, եւ կամ օգուտ յոչ բեւեռելոյն, տղայոց եւ ոչ կատարելոց ինձ թուի այսպիսեաց իրաց հակառակութիւն»

«Ըստ այսմ իսկ եւ յաղագս փրկչական պատկերի եւ սրբոց նորին ի մերոց ոմանց տգիտաց հակառակութիւն ցուցանի, եւ ձեր առ այնոսիկ զայնթակեալ՝ իբրեւ օրինադրութիւն ի մէջն կարծելով համօրէն ազգիս: Այլ մեք եւ որ ըստ մեզ այսպէս ունիմք եւ քարոզեմք, թէ որպէս զաստուածընկալն խաչ տեսանելով՝ ոչ երեւելի նիւթոցն, այլ աներեւութին Աստուծոյ որ ի նմա գերկրպագութիւն մատուցանեմք, այսպէս եւ փրկչական պատկերին ոչ նիւթոյն եւ դեղոցն՝ այլ Քրիստոսի, որ է պատկեր աներեւութին Աստուծոյ Հօր՝ երկիրպագանեմք նովա: Իսկ զսրբոցն զպատկերս պատուեմք եւ փառաւորեմք միջնորդ եւ բարեխօս առ Աստուած ունելով: սակայն զերկրպագութիւնն Աստուծոյ ի ձեռն նոցա մատուցանեմ, զի երկրպագելի միայն Արարչին է պատկեր եւ ոչ արարածոց: Եւ քանզի պատկեր եւ անուն՝ մի եւ նոյն են, լոկ կերպարան եւ սոսի՝ ձայն նշանակեցելոյ իրին, ոմն աչաց եւ միւսն ականջաց տալով զգայութիւն եւ էութիւն: Եւ երկրպագութիւն է եւ մարդոյ, ոչ արժանաւորաց միայն, այլ եւ անարժանից, որքան զպատկերն Աստուծոյ որ է հոգին՝ ընդ ինքեան կրէ կենդանութեամբն, եւ յետ բաժանելոյն ի միմեանց՝ սրբոցն միայն են երկրպագելի մարմինք: Վասնզի՝ հանգուցեալ է Աստուած յոսկերս նոցա ըստ գրեցելումն: Իսկ անսրբոցն ոչ երբէք, քանզի թափուր են յաստուածայնոցն: Բայց անուն եւ պատկեր առանց էութեան, ոչ սրբոյ է երկրպագելի եւ ոչ անսրբոյ, քանզի Արարչին միայն է ընդ ամենայն տեղիս լինել էութեամբ, որով եւ երկրպագելի էութիւնն աներեւոյթ՝ յերեւելի պատկեր նորին եւ յանուն: Իսկ արարածական բնութեան էութիւն ի տեղում յորում է՝ պարունակի, եւ ոչ յամենայն է: Եւ վասնզի ոչ ունի երեւելին պատկեր

զսկզբնատիպն աներեւութաբար ընդ ինքեան որպէս Արարչին պատկեր, ոչ է երկրպագելի որպէս Աստուծոյ, այսմ եւ առաքելականն վկայէ բան, եթէ հնազանդութեան որդւոյ՝ մերով բնութեամբս՝ հօր մինչեւ ի խոչին մահ, այս փոխադարձ եղեւ առ ի հօրէ, զի շնորհեաց նմա անուն ասէ՝ որ ի վեր է քան զամենայն անուն: Եւ որով լիւիք անուն նորա վերագոյն է քան զայլ անուն, ինքն յայտ առնէ. « Զի յանուն Յիսուսի Քրիստոսի, ասէ, ամենայն ծունր կրկնեցի, երկնաւորաց եւ երկրաւորաց եւ սանդարամետականաց: » Եւ արդ՝ եթէ անունն Քրիստոսի, որ եւ պատկերն, այնու ի վեր է քան զամենայն անուն, զի երկրպագի յերկնաւորաց եւ յերկրաւորաց, որպէս ասաց Առաքեալ. եւ զի պատկերն եւ անունն համապատիւք են՝ որպէս ասացաք, ապա չէ օրէն զծառայական բնութեան անուն եւ պատկեր՝ հաւասար բնութեամբ տիրականն պատկերի եւ անունն երկրպագելի վարկանել, այլ պարտ է արարածոցս՝ Արարչին միայնոյ եւ Փրկչին նկարագրեալ կերպարանի զերկրպագութիւնն ընծայել, իսկ զմտերիմ ծառայիցն Աստուծոյ զպատկերս եւ զանունս՝ որ են բնութեամբ ծառայականիցք մեզ, պատուել եւ յարգել ըստ իւրաքանչիւր արժանաւորութեան, եւ զառաքինութեան նոցին զվարս ի տեսլենէ իւրաքանչիւր պատկերացն օրինակ առնուլ մեզ բարեաց, զմտաւ ածելով զզանազան ձգնութիւն նոցա՝ որ վասն ճշմարտութեանն, եւ որ անարգէ զնոսս՝ ոչ զնկութ պատկերին համարեցի անարգել, այլ զայն՝ յորոյ անուն պատկերն է նկարագրեալ եթէ զտեսան եւ եթէ զծառայից նոցա: »

Կուղէք գիտենալ, Սրբազան, ի՞նչ աղքեցութիւն եւ ի՞նչ տալաւորութիւն անելը, մեր ճշմարտապէս ուրբ հայրապետի աւետարանական եւ առաքելական վարդապետութիւնքը Կիւ Մանուէլի եւ իրանների վրայ, Ահաւսիկ ձեր առաջը բերեմ նայն իսկ նրան՝ թագաւորէն առաջարկուած խնդիրքն, որոնք հասկանալու համար, ձեր հանճարոյն մեկնութիւն հարկ չէ:

Ա. « Նզովեցէք զաստղսն մի բնութիւն զՔրիստոս. զեւտիքէս եւ զԴիոսկորոս եւ զՍեբերիանոս եւ զՏիմոթէոս զկուզն եւ զամենայն համախոջ նոցունց (ամենքն էլ Հոռոմ են): »

Բ. « Եւ զի խոստովանիցիք զՏէր մեր Յիսուս Քրիստոս՝ մի քրիստոս, մի որդի, մի զէմբ, մի անձնաւորութիւն՝ յերկուց կատարելոց բնութեանց միացեալք ի մի անձնաւորութիւն՝ անորիշ, անփոփոխ, անայլալելի, անշխիթ. ոչ այլ զորդին Աստուծոյ ասել եւ այլ

զորդի սրբոյ Աստուածածնին, այլ զնոյնն որդի Աստուծոյ եւ որդի մարդոյ՝ բնութիւնս երկուս, զմին խոստովանել Աստուած եւ մարդ յերկուս բնութիւնս, զնոյն եւ մի Քրիստոս՝ ունելով երկուս ներգործութիւնս բնականս աստուածային եւ մարդկային, ոչ հակառակք միմեանց, այլ ընթանայ մարդկան կամքն զինի Աստուծոյ կամացն:

Գ. « Եւ կամիմք՝ զի ասիցէք զերեք սրբասացութիւնն բաց ի խաչեցելոյն վասն մեր եւ բաց յեւէն: »

Դ. « Տօնեղիք եւ զտօնսն ընդ Հոռոմբ, այս է՝ զլիւետեացն Տեառն ի քսանեւէինդ մարտի, եւ զԾնունդն ի դեկտեմբերի քսան եւ հինգ, զԹլիատութիւնն յութերորդն զինի ծննդեան Քրիստոսի, այս է՝ յառաջինն յունվարի, զՄկրտութիւնն ի վեցն յունվարի, զՏեառնընդառաջն փետրվարի յերկուսն եւ պարզաբար զամենայն տօնսն տէրունականս եւ զսրբուհոյ Աստուածածնին եւ զվարապետին եւ զսրբոց Առաքելոցն եւ զայլ սրբոցն: »

Ե. « Եւ զի առնի՞ժիք զմիտնն ձիթով ի պտղոյ ծառոց: »

Զ. « Եւ զի առնի՞ժիք զաստուածային Հաղորդութիւնն խմորուն հացիւ՝ զինեաւ եւ ջրով: »

Է. « Եւ զի կացցեն ամենայն քրիստոնեայքն՝ քահանայք եւ ժողովրդականք ի ներքս յեկեղեցւոջն յորժամ կատարի աստուածային պատարագն, բաց յայնցանէ՝ զորս արդելուն կանոնք յաղագս ապաշխարութեան նոյնպէս եւ յայլ կարգս եկեղեցւոյ: »

Ը. « Եւ զի ընդունիցիք զչորրորդ եւ զհինգերորդ եւ զվեցերորդ եւ զեւթներորդ զտիեզերական ժողովսն: »

Թ. « Եւ զի ընդունիցիք զառաջարկութիւն կաթողիկոսին՝ միայն ի թագաւորէն Հոռոմոց: »

Դրանք՝ իրան առաջարկութիւնքը, եւ որոնք՝ իրան վարդապետութիւնքը եւ կայսերական եւ պատրիարքական հրահանգը:

« Եղբարք ասեմ զբովանդակ Հայոց զլրումն՝ առ ի յայտնել ընդ մեզ անկուրս եւ անքննութիւնս. ահա « Զինչ բարի կամ զինչ վայելուչ, ասէ Դաւիթ, զի բնակին եղբարք ի միասին », որքան առաւել ապա համակամ լինել սոցա ի բարեպաշտութիւնն, նաեւ մի հօտ լինել ըստ աւետարանական ձայնին, եւ ի մի գաւիթ ժողովիլ ըստ խոստմանցն Քրիստոսի, եւ ընդ իշի հոգիին հրահանգ լինել, եւ ձայն նորա անմոլար լսել, այսինքն՝ զգործոց բարեաց զհրամանս, որում պարտական եմք ծառայապէս իրեւ տեսան նմա հաւանել, ոչ միայն ի հաւատս, այլ եւ ըստ ամենայն քաղաքավարութեան լինել աստուածահաճոյ: »

« Զայտալիսի հաւատ ստորագրեալ եւ քարեպաշտ առ ամենեւեմ տի-
րամիտոս եւ խաւարեալս ամեն վարդապետել եւ լուսաւորել պար-
տիք, զի այսպէս ուսեալ խորհեցան ինքեա՝ որք կամին գայթակ-
ղեցուցանել զեղբարս : Իսկ որք այսմ ուղղափառ յայտնեցելոյ
հաւատոյս ի ներքս բերին վայրապար քննութեամբ ընդդիմադրու-
թիւն, խաւարի արժանի են եւ լուսութեան, եւ գաննել զայնալիսին՝
կուիել ի բաց վարել որպէս զխորթս, զի մի ինչ ի ներքս անցեն ի
քրիստոնէութիւնս գայթակղութիւն եւ զայնոսիկ որք ոչ համա-
ձայնին, այլ հակառակին քուճի պատուականութեան, որ ըստ այսմ
յուսոյ վարդապետութեանն կամ երգեցողութեան կամ պաշտո-
մանց զոր ինչ ի ներքս անցէ քո սրբութիւն նորոգ ի փառս Աստու-
ծոյ, որոշել ի միութենէ եկեղեցւոյ, եւ եթէ այնալիսի այնք՝ որ
ներհանդիմնի դրով եւ բան անցէ յառաջ կամ հակառակամարտ,
ժողով տնօրինել ամենայն խմատիւ եւ կարծել զնորա գայթակղե-
ցուցանելն, որպէս զի զամենայն եղբարս պատշաճ միտով համա-
լուծն եւ համախոհս կարասցեն առնուլ ի բարեարարութիւնս : »

Եւ բաւ եւմ համարում, Մորաղան, Հայոց եկեղեցու
ազգային յատկութեանցը մասին խօսելը. վասնզի պէտք
եղածէն աւելի կարծեմ խօսեցայ եւ խօսեցինել առի մեր
սուրբ Հարց. բայց եւ այնպէս հարկ եւմ համարում եւ իմ
յատուկ հայեցումսք այդ մասին մէջ բերել եւ ապա ուրիշ
խնդրի վրայ դարձնել : Ասել, այսօր թէ՛ մեր օրերու
Հայք՝ ուր որ են, Հայաստանեայց եկեղեցին կամ թէ եր-
րորդ դարուայ Նիկիական քրիստոնէութիւնը, ինչպէս որ
ընդունած են, այնպէս են իրանց միջում պահած ու պահ-
պանած առանց կերպարանափոխութեան, այդ անհնարին
բան է, վասնզի չկայ արեւու ներքեւ մի բան՝ որ կերպարա-
նափոխութեան օրէնքին ենթակայ լինի ոչ : Բուն իսկ եկե-
ղեցին հիմնողին մէջ, այսինքն մեր Տէր Յիսուս Գրիստոսին
մէջ՝ քրիստոնէութիւն երկնից արքայութիւն էր. Առաքելոյ
հասկացածն էլ կարող ենք ասել, թէ՛ մի եւ նոյն էր առանց
ամենափոքր փոփոխութեան՝ երբ արդէն իրանց վարդապե-
տութեանց մէջ տարբերութիւն ենք տեսնում : Մի եւ նոյնը
կարող ենք ենթադրել նաեւ Առաքելոյ եւ սուրբ Հարց
քրիստոնէութեան մասին, ինչպէս էլ որ տեսնենք Ա. Բ. Գ.
դարերու քրիստոնէութեան վրայ խօսելիս : Ուր միայն, որ

երբ քրիստոնէութիւնը, այլ եւ այլ աշխարհների եւ ազգերի,
այլ եւ այլ տէրութեանց եւ իշխանութեանց վրայ տիրելով՝
այդ կերպարանափոխութեան օրէնքին պիտի ենթարկուէր
ոչ. ո՛վ որ դիտէ քրիստոնէութեան պատմութիւնը, իմ այս
ասածը լու կը հասկանայ : Գիտենանք, որ մենք Հայքս
մի անգամ որ մեր հայրենի աշխարհէն դուրս ենք եկել, մի
եւ նոյն ժամանակ անդգալի կերպով մեր եկեղեցւոյ էլ ենք
դուրս եկած, վասնզի ինչպէս ասացինք, աշխարհ, եկեղեցի
եւ ժողովուրդ իրար հետ շաղուել ու խմորուել էին ու
այնպէս կարող էին եղել պահպանել այն՝ Զրադաշտականաց
Մահմեդականաց եւ Բիւզանդականաց յարձակմանց դէմ,
միանգամ, որ ոսներնին դուրս են գնում եւ գաղթում թէ՛
Հոռոմաց աշխարհում թէ՛ Նիկիկիսում եւ Վրաստանում, զգալի
կերպարանափոխութիւնը երեւում է. օրինակ, Ռուբինեայ
ժամանակ Հայոցեկեղեցւոյ վիճակ ներքս Շնորհալույ յետոյ,
նոյնպէս եւ արեւելեան Եւրոպիում, Լեհաստան, Աւստրիա
եւ Թուրքիա : Այդ կերպարանափոխութիւն նրա աչքին
աւելի է դպչում, որ ճանաչել է Հայոց՝ թէ՛ իր բուն երկ-
րում եւ թէ իր երկրէն դուրս օտարաց երկրներում : Կարելի
է ինձ ասողներ լինին, թէ այդ կերպարանափոխութիւն
դրսուանց է ճիսակատարութեանց եւ արարողութեանց վրայ
միայն, եւ թէ ներսուանց հաւատը ու հաւատայ վարդապե-
տութիւնն այն է, ինչ սր է մեր նախնեաց մէջ. եւ վարա-
նում եւմ այդ կերպ հայեցումսքին այն ասելու. վասնզի
այդ դրսէն կերպարանափոխութիւնն ու կամ վաղ մի ազգի
տգիտութեան եւ կապութեան ժամանակ նրա ներսին էլ է
ներդրւում. ինչպէս այդ բանի շատ օրինակները հէնց մեր
դարումը մեր աչքի առաջը կատարուելը տեսնենք : Ուստի
եւ մեր նախնեաց քրիստոնէութիւնը մեր մէջ պահպանելու
համար, ինչպէս նրանց միջումն էր, պէտք է որ՝ նոյն քրիս-
տոնէութեան ուսմանց եւ գիտութեանց մէջ, մենք այնպէս
դեգերինք, որ մեղ մի կեանք դառնայ հասարակական. բայց
ինչ եւմ ասում, ահա այսօր մենք Օրթոօքսաների եւ Դալմա-
թիկների միջումն ենք եւ նրանց առաջը մենք հերետիկոս ենք
եւ հերձուածող համարուած, եւ այդ բանին համար մենք

դժարանում ենք ու նեղանում պարապ տեղ, և մեզ ու մեզ
լուսաւորչական ենք կոչում, ցոյց տալու համար թէ, Լուսաւորիչ Նիկիական լինելով և Նիկիականն էլ ուղղափառ, հետեւաբար և մենք Օրթոտոքսներին հետ Օրթոտոքս ենք և Գաթոլիկներին հետ էլ Գաթոլիկ։ Բայց այդ աւելորդ անունը մեր կամ մեր եկեղեցու վրայ պատմութիւնը դրած չէ և ոչ էլ ազգովին ընդունուած մի անունակոչում այդ մեր եկեղեցուն կամ քրիստոնէութեան։ Հապա շատ հնուց մենք մեզումեզ Հայ քրիստոնեայ ենք կոչած, Հայ քրիստոնեայ իմաստում, երկու բան պարունակուած է, Հայութիւն և Քրիստոնէութիւն միասին, Քրիստոնէութիւնը ազգայնացած է Հայութեամբ, Հայութիւնն էլ քրիստոնէացած է քրիստոնէութեամբ։

Գիտէք, Սրբազան, որոնք են ինձ համար հերետիկոսք կամ հերձուածողք և մեծ հերետիկոսք և հերձուածողք։ Այն ազգերն ու աղիւնք կամ տէրութիւնք, որոնց մէջ կղերական տիրապետութիւնը անսասան, անփոփոխ և ծանրալուծ մի տարերք է դարել։ Այո՛, Սրբազան, այդ բանն երբեք եղած չէ Հայոց կեանքում և յուսամ, որ երբեք էլ պիտի չլինի։ Մի այնպէս դատէք, երբ կը տեսնէք այս վերջին դարերում, որ Հայք իրանց թշնամի ազգաց միջում, հոգի, մարմին գնացել իրանց քահանային փիլոնի տակն են մտել։ Այդ իրողութիւն հոգի ազատելու համար չէր միայն, այլ ազգային կեանք։ այդ մի փոխադարձ պարտաւորութիւն էր քահանային կողմէն փիլոնի տակոյն առնելու իր ժողովուրդը, վասնզի ժամանակով էլ նոյն ժողովուրդը՝ քահանայն պահպանած է նրա վանքերովը, կալուածներով՝ իր որովն ու թրովը, իր վահանու ներքեւ։ Այո՛, այդ իրողութեան հետեւանք են այսօր Հայաստանում գտնուած եկեղեցիքն ու վանքերը իրանց ժողովուրդով։ այդ իրողութեան հետեւանք են այսօր Ասորոց, Օսմանցոց, Ռուսաց և Յունաց երկրներում գտնուած Հայերը։ Իսկ Ֆրանկաց երկրներում գաղթող Հայոց, ան, ցաւելով և միանգամայն խաղնելով եմ ասում, որ Օրթոտոքս և Գաթոլիկ ազգերը, նրանց քահանայի փիլոնի տակէն բռնութեամբ և շատ անգամ նեղու-

թեամբ թեւէն քաշելով՝ տարել են իրանց ծանր լուծին են կապել, որմէ պրծնելու հնար չկայ։ Մի երկու խօսք էլ, Սրբազան, մեր եկեղեցու կամ հաւատի մասին, և յետոյ՝ էլ վերջ կը տամ։ Մոնթէսքիէօ ասած ունի թէ՛ մի ազգ այն վարչութիւն կունենայ, որ վարչութեան, որ ինքն արժանի է։ Ասել է թէ՛ եթէ ինքը քաղաքային առաքինութիւնք ունեցող մի ազգ է, այնպէս էլ վարչական առաքինութիւնք ունեցող մի վարչութիւն կունենայ։ Մի և նոյն բանն է և մի կրօնի համար։ Երբ մի ազգ տգէտ է, մոլի է, կոպիտ է և այլ դրանց նման բաներ է, ամենալոյս հաւատն էլ ունենայ նա՝ նոյն լոյս հաւատն իրան է նմանեցնում։ Իսկ եթէ մի ազգ գիտուն է, առաքինի է, աղնիւ է և այլ դրանց նման բաներ, նրա հաւատը կամ կրօնը խաւար կրօն էլ լինի լոյս հաւատ կը դառնայ։ Այդ նոյն հանգամանքում մենք էլ գտնուեցանք, երբ մեր աշխարհում էինք, երբ դպրեւանքներ ունէինք, որ տեղ անդադրիլ տեսակ տեսակ սուրբ դրքեր օրինակւում էին և ազգի միջում տիրում։ այնպէս որ՝ սուրբ գրոց ուսումն ու գիտութիւնը՝ մեծին և փոքրին, արուին և իգին հասարակաց մի բան էր եղած, ինչպէս որ մեր սրբազան լեզուն էլ էր մեր հաւատին հետ։ Բայց միանգամ որ այդ դպրեւանքները փակուեցան, սուրբ գրոց ուսում և գիտութիւն դադրեցան և մենք ստրկացանք ու տարադիր եղանք։ հետեւաբար և կոշտ ու կոպիտ, այնպէս էլ եղաւ մեր լոյս հաւատը։ Ասել ուզում եմ, որ երբ մենք խաւարեցանք՝ մեր հաւատն էլ մեր հետ եղաւ մեր միջում։

Այդպէս, Սրբազան, մեր նախնիք քրիստոնէութիւնը հասկացել ու ըմբռնել են, ինչպէս որ տեսաք, այնպէս էլ Յիսուս Քրիստոս իրան հաւատացեալներ է ունեցել Հայոց մէջ։ Տեսաք էլ՝ որ մօտ տասնուհինգ դար, իրանց մտաւոր անունդն է եղել քրիստոնէական հոգեկանութիւնը, և իրանց բարոյական կեանց առաջնորդը՝ եկեղեցին։ Թէև մանր մօտը հանդամանքներում չմտանք, բայց հեշտ է գուշակել մի աշխարհի կամ ազգի վիճակ, որ ամեն նիւթական բարեմասնութիւն ունի, և իրան բարոյական զօրութիւն միայն հոգեւոր անունդէն կառնէ և ոչ մտաւոր։ այսինքն, եւրո-

պական մտաւորը, որն որ դեռ երեկուայ բան է։ Այդ ազգ՝ թէ՛ իր նիւթական և թէ՛ հոգեկան բարեմասնութեանցը համար, զարմանք չէր՝ որ դրանք չունեցող ազգաց ու ազանց նախանձը, տառելութիւնը դերուստն ու գերութեմը, յափշտակութիւնն իր վրայ հրաւիրում լինէր ոչ։ Որքան որ վերջին նեղութեան և թշուառութեան մէջն է ընկել, այնքան էլ իր հաւատն ու եկեղեցին կռնեցողը գրկել է ու պրկել բռնել է, և նրան է ճանաչել իրան վերկութեան խարխիւ։

Խօսք կայ ոչ, Սրբազան, որ անց կացած դարերում մարդկանց, բայց մարդկանց եմ ասում չեշտելով՝ մտաւոր կամ հոգեւոր անունը կրօնն էր։ Հայք էլ քրիստոնէութիւնը կամ սուրբ գիրքն են արած իրանց հոգեւոր անունը։ Բայց մի և նոյն ժամանակ պարտական էին և իրանց մարմնաւոր անունին վրայ էլ մտածել, և այդ անունը պիտի լինէր իրանց հայրենի երկիրը, որ քառսուն յիսուն դար շարունակ իր ծոցում անուցել էր իրանց։ Սակայն Հայք, կարող չեղան մի վարչութիւն հաստատել նման իրանց եկեղեցու վարչութեան, և այդ անվարչական դրութեան զոհ գնացին։ Երբ՝ սեպհական աշխարհէ, կրօնէ, լեզուէ, ստացուածքէ և այլ չատ տարերքէ զուրկ ազգ և ազինք՝ դուրան երկրներէ իրանց վրայ ամպի նման եկան պատեցին, Հայք տեղի տուին նրանց՝ և վեր կացան գնացին, իրանց ազգայնութեան, եկեղեցուն և աշխարհի վրայ չար աչք դնող Բուզանդականաց գիրկն ընկան, քրիստոնեայ է, ուղղափառ է ասելով՝ նրանց հետ ներողամտութեամբ, թոյլտուութեամբ ապրեցան և իրանց պատուական քաղաքները ինչպէս Կարս, Անի, Արծկէ, Մանազկերտ, Արզն, Տարխոն և այլն և այլն նրանց յանձնեցին, որոնք եկան, իրաւ է, տէր եղան դրանց մի փոքր ժամանակ, բայց իրանց գերեզմաններն էլ այն տեղ գտան։ Իրանց գերեզմանաց վրայ հող ծածկողներն ու քար դնողներն էլ եղան Սելջուկեանք, նոյն քաղաքների պարիսպները իրանց գլխին փցնելով։ Վերջապէս Պարսիկ թրքերը և Օսմանցի թրքերն այդ կողոստան իրարու ձեռքէ քաշքշելով՝ մէջ տեղէն պատառեցին, մի մասը նրա ձեռում մնաց, միւս մասն էլ սրա։ Նա՛ ուրիշ ճար դատու

ու՛ երկիրը պարսկացնելու՝ բայց միայն ամբողջ ժողովուրդը բռնի հանելով իր երկրէն դուրս և Սպահան տանելով։ Սա էլ՝ անտէր և անպաշտպան թողելով իրան համար մի հեռաւոր երկիր, աւազակաց և վայրենեաց ձեռին թողեց և պատճառ տուաւ բնակչացը ցրուելուն դէս ու դէն՝ մանաւանդ Կ. Պօլիս։ Այդ երկու թուրք ազգերը, մինը Պարսիկ անունով, մինը Օսմանցի՝ Հայքը երկու երեք դար իրանց իբրեւ ծառայող հասարակութիւն են դործածել (tierce état) վասնզի՝ իրանք միայն անկանոն կերպով պատերազմել գիտէին և ոչ ուրիշ բան։ Հայաստան այս դարու սկզբին, այն վիճակումն հասաւ, ինչպէս որ էր, կարելի է՝ Հայկայ գաղթականութենէն առաջ, մի քանի գիւղերով, աւաններով և շէնքերով և մեծ մասամբ աւերակներով մի երկիր, միայն թէ այն տարբերութեամբ որ, այն ժամանակ իր տէրն ու պաշտպանը՝ իրան բարեկամ, իրան հայր ու տանտէրն էր եղել, մինչդեռ այս դարուանը՝ հրացանով, տէգով ու թրով, աւազակներ են, բարբարոսներ են եկամուտ վայրենիք տարաբարբառ և այլադէն։ Արդ՝ դուրս արա՛ այդ հրացանակիր աւազակին նրա կշտէն, վերո՛ւ նրա գլխեմէն՝ արդարութիւնն աճուրդի հանող դատաւորն ու կառավարիչը, տուր նրան գոնէ կէս դար խաղաղութեան ժամանակ, այն ժամանակ, Սրբազան, մի դար անց չկենալ, կը տեսնես որ՝ Հայք, ինչպէս արդէն փորձը ցոյց տուին, այս վերջին պատերազմէ առաջ և նախնի թաց պատերազմէն յետոյ՝ նորէն զարգացել են, լուսաւորուել են և հարստացել և Հայաստանն էլ շէնացել է, քաղաքակրթուել է։ և այդ իրողութեան մի նմուշը մենք մեր աչքով տեսանք թէ՛ Ռուսիոյ Հայաստանում և թէ՛ Օսմանցու Հայաստանում։ Հայք՝ իրանց սեպհական աշխարհում, այս վերջին քսան և հինգ տարուայ միջոցում, որոնք ես տեսայ նրանց Երեւան նահանգում և իր գիւղերում 1859ին, Երզնկայ և իր գիւղերում, Քարբերդ և իր գիւղերում, Չաքսանճակ և իր գիւղերում, Գղի և իր գիւղերում, Բալու և իր գիւղերում, Մալաթիա և իր գիւղերում, Տիւրիկ և իր գիւղերում, Մուշ և իր գիւղերում, Սեւաստ և իր գիւղերում 1869ին։ Վերջապէս Կարին և իր գիւղե-

բում, վան և իր գիւղերում 1877ին և ուրիշ այլևայլ քաղաքներում և գիւղաքաղաքներում թէ՛ բուն Հայաստանում և թէ՛ Հայաստանէն դուրս : Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի՝ «Տեղագիր Հայոց Մեծայր» ձեռիս՝ որն որ հրատարակուած է 1854-1855ին համեմատելով՝ նկատեցի, տեղ տեղ քառապատկել են, տեղ տեղ եռապատկել են, ոչ թէ միայն թուով, այլ հարստութեամբ, ինչպէս վաճառականութեամբ, արուեստաւորութեամբ և երկրագործութեամբ. և այս վերջին ժամանակներումս մի փոքր էլ դատարակութեամբ և դրականութեամբ, որոնց նմուշը échantillon) իր կարգին ցոյց կը տաւ : Բայց, աւանդ, այս վերջին պատերազմի ժամանակ, այդ քաղաքներն ու գիւղերն իրանց առաջուայ վիճակին վերածուեցան :

Խօսիմ հիմակ էլ շտապով, Սրբազան, մի փոքր՝ լրիստոնեայ Հայաստանի ընկերական կեանքի վրայ, նախարարութեանց և իրանց կազմուածքին, քաղաքաց, երկրագործութեան, արհեստաւորութեան և վաճառականութեան վրայ մանուշ : Ժամանակ եղաւ որ, Հայք արեւելեան ազգաց և ազանց մէջ առաջին տեղը բռնեցին, ըստ վկայութեան ընդհանուր ազգաց և ազանց վաճառականական պատմութեան. և ապա աւարտեմ իմ թուղթ՝ Հայաստանի վերաջինութեան վրայ էլ իմ հայեացքը դարձնելուց յետոյ :

Այս թղթիս սկզբումը, տեսանք թէ՛ ինչպէս է կազմուել տանուէրական ընկերականութիւնը, յետոյ թէ՛ ինչպէս այդ՝ նահապետական է եղել և Պարթեւայ ժամանակ էլ նախարարական. և համադուեցանք, որ այդ դրութիւն եկովի չէր տար աշխարհէ կամ թէ մի յաղթող ազգ այդ դրութիւն իրան հետ բերած ու հաստատած չէր Հայոց աշխարհում, այլ բուն երկրի գիրքն էր, որ այդ ընկերականութեան ձեւ ու կազմուած էր տուել, և լրիստոնէութիւնն էլ չէր կարող եղել մարդկանց մէջ քրիստոնէական հաւատարմութիւն մտցնելու համար, մեր աշխարհի լեռները դաշտացնել կամ թէ դաշտերը լեռնացնել, որքան որ կարող եղաւ մարդկանցը հոգեւորապէս լուսաւորել, ինքն էլ ստիպուեց իր եկեղեցու վարչութեան կազմուածքը՝ նոյն ընկերական,

այսինքն նախարարական կազմուածքի վրայ ձեւել և կադպարել : Ինչպէս որ ամեն դաւառ, աւան, չէն, տուն և այլն մի նախարար ունէր, այնպէս էլ մի եպիսկոպոս ունեցաւ. ինչպէս որ աշխարհն ամբողջ մի նախարարապետ՝ թագաւոր անունով ունեցաւ, այնպէս էլ մի եպիսկոպոսապետ ունեցաւ կաթողիկոս անունով : Այդ դրութիւն տեւեց Հայաստանում մինչեւ այն ժամանակ, որ օտարաց գերիշխանութիւնը թուլացաւ, Պաղտատու խալիֆաների և Բիւզանդիոյ կայսերաց : Այն ժամանակ մեր նախարարաց զօրաւորագոյններն էլ քաղաքներ շինեցին և իրանց գլխին էլ թագ դնելով ասուեցան Կարուց թագաւոր, Անու թագաւոր, Ոստանու թագաւոր, ուրիշ մանր մունր քաղաքների տէրերն էլ իշխան կոչուեցան և այդ քաղաքներն՝ ինչպէս Անի, Կորս, Մանաղիք, Ոստան, Արծկէ և այլն կործանեցան թէ՛ երկրաշարժէ և թէ թշնամեայ յարձակմանէ. այն ժամանակ իրանք էլ փճացան անով տեղով և անունով, թէ և մի դար յետոյ նորէն ուրիշ անուններով, ուրիշ դրութեամբ, Տարսի լեռնագաշտերի վրայ մի վերջին անգամ էլ մի փոքր փայլելու համար երեւեցան, որոնց վրայ երկար խօսել այս աեղ կամք չունիմ. միայն այսքանն եմ ասում, որ երեք դարուայ մէջ մեծ և փոքր վաթսուն և հինգ պարսպապատ քաղաքներ շինեցին կամ նորոգեցին, մայր քաղաքներ և ծովեզերեայ քաղաքներ զարգարեցին՝ տաճարներով և շէնքերով, բայց՝ վերջին ժամանակները, փոխանակ հայաւերի ազգայնացնելու այդ իրանց նոր հայրենիքը, յիմար գաղափարն ունեցան փրանդացնել այդ՝ աւատական դրութեամբ Հռովմայ Պապի աւատառու հպատակ դառնալով և վերջապէս՝ ինչպէս իրանց բուն հայրենիքէն, նոյնպէս էլ այդ ստացովի հայրենիքէն էլ դէպ ի դուրս գաղթելով՝ իսպառ աներեւան եղան աշխարհիս երեսէն :

Այդ իրողութիւն, Սրբազան, ինչպէս որ իմ դրչով շատով կատարուեց, նոյնպէս էլ չեղաւ իրագործուելում : Պարթեւք, որ կամեցան մի քաղաքական միութիւն տալ իրանց թագաւորութեան Հայաստանում, տեսան որ այդ երկրում, ինչպէս որ շատ լեռներ կան այնպէս էլ շատ

նահապետներ կան ինքնադուլս, դրանցմով ուղեցին մի վարչական կապակցութիւն հաստատել. ինչպէս իրանցն էր. որովհետեւ Պարթեւաց մի ճիւղը Հայոց աշխարհի, միւսը՝ Պարսից և մի ուրիշ՝ Մասկթաց և մի չորրորդ ճիւղ Հնդկաց աշխարհների վրայ էր տիրում, որոնցում ամենամեծը Պարսից աշխարհինն էր. ուստի և մեր նահապետութիւնը նախարարութեանց վեր ածեցին. բայց վախենալով Հայկազանց նահապետներէն, առաջ քաշեցին Մուրացան ցեղին, թագաւորի երկրորդական աստիճանը տալով նրան, այսինքն Սատրապութիւնը Պարթեւք տեսնելով՝ որ ճար կայ ոչ, այդ լեռները չեն դաշտանում, այսինքն նախարարները չեն ստրկանում իրանց առաջ, յայտնի համարձակ նրանց դէմ պատերազմ բաց արին: Տիրան շատ նախարարներ առանց մի յանցանքի կոտորեց, նոյնպէս Արշակ շատ նախարարներ փճաչուց և նրանց արմատը ոչնչացուց ու կալուածներն էլ գրաւեց, խեղճ կամսարականք Արշակաց դստին որս դնացին իրանց կանանցմովն ու երախանցմովը:

Արի տես, որ այդ յիմարութիւնն Բագրատունիք էլ ունեցան, որոնք մտքերնին դրին բոլոր նախարարների իշխանութիւնն իրանց ձեռումն ամփոփել, որպէսզի ազգի բոլոր զօրութիւնն իրանց օգտին գործածեն. աշխատեցան ջնջել հիները և նորերը հաստատել նրանց տեղ, որպէսզի իրանցմէ կախում ունենան: Իրաւամբ այդ մասին Օհաննէս կաթողիկոսը դանդաղում է և ես էլ իմը նրանը հետ եմ միացնում: Եթէ Սասանեանք, եթէ խալիֆայք, նոյնպէս և Բիւզանդիոնի կայսերք մեր նախարարները փճացնելու աշխատեցան և յաջողուեցան ոչ, շատ վատ արին: Բայց ինչ ասենք Արշակունեաց և Բագրատունեաց, որ վատթարագոյն արին և իրանց կործանում պատրաստեցին: Այդ բանն եղաւ և Հայոց ընկերականութեան քանդում. ահաւասիկ ինչո՞ւ. ինչպէս լեռներն ու լեռանց դօտինները պահպանում էին Հայոց աշխարհի պատուական դաշտերը, սքանչելի հովիտներն ու ձորերը, Արաբիոյ խորշակէն, Սիպերիոյ բուքէն, այնպէս էլ նախարարները, հայկական ընկերականութիւնը թէ կռապաշտ և թէ քրիստոնեայ Հայաստանում պահպա-

նեցին ու պաշտպանեցին: Ծուռ է ծուռ այն կարծիքը, Սրբազան, որն որ արմատ է բռնած Հայոց մէջ՝ թէ Հայք կործանեցան իրանց նախարարաց անմիաբանութեանը համար: Այդ մեր բարեկամների հայեացքը չէ՝ այլ չարակամների. նախարարութիւնն ու եպիսկոպոսութիւնն էր հայկական ընկերականութեան կապը և որոնց շուտքը՝ մինչեւ այսօր մէլիքութեան անունով և առաջնորդութեան անունով համարեալ թէ՛ թէ որ դրանց նման չէ, դոնէ դրանց ստուերին ստուերն է այսօր:

Այո, կրկնում եմ նորանց, Հայոց աշխարհի ու ազգի ներքին բուն կառավարութիւնը նախարարաց ձեռին էր, թագաւորների իշխանութիւնը՝ առանց նրանց հաւանութեան կամ համաձայնութեան չէր կարող վարուիլ, եպիսկոպոսացն ու եպիսկոպոսապետինը՝ նրանցը բարեխառնում էր ու չափաւորում, ինչպէս տեսանք նախարարաց մեծ մասին ծագումը մէկ լինելով Ժողովրդի ծագմանը հետ, իրանց իշխանութիւնը Ժողովրդին վրայ՝ հայրական էր, ազգային էր և բարոյական. իրանց վարչութեան օրէնքներն էին՝ սովորութիւնք. այդ սովորութեանց տեղ՝ եպիսկոպոսը կանոն դրեք դրաւ, որոց օրինակները հարկաւ տեսած էք: Այդ նախարարները մեծ հոգ և խնամք էին տանում իրանց սեպհական երկրի վրայ՝ նախ՝ դիւղեր, տներ, շէներ, կերտեր, աւաններ էին շինում, յետոյ երբ քրիստոնէացան, սկսան քաղաքներ, եկեղեցիներ և վանքեր շինել, որոնց յիշատակարանները մինչեւ այսօր կան: Այդ պատճառով, նախարարը շատ անգամ իրաւունք ունէին իրանց զօրքին մի մասն իրանց մօտ պահել իրանց երկիրը պաշտպանելու համար, հէնց այդ բանի համար էր, որ շատ անգամ իրանց և թագաւորին կամ մարզպանին մէջ գծութիւն էր ծագում. վասնզի՝ նախարարի օգուտն ու թագաւորին օգուտը միասին վեր առնելով՝ մի զգալի, յօշափելի հասարակաց օգուտ դուրս չէր գալի, որու համար թագաւոր, նախարար, կաթողիկոս և եպիսկոպոս գիտենային իրանց նուիրական պարտաւորութիւնը. եկեղեցականք իմանում էին իրանցը. այն է, Հայաստանեայց եկեղեցու հոգեւոր միու-

Թիւնը, բայց կարող չեղան դրա նման մի միութեան հոգի՝
 թագաւորին, նախարարին և ժողովրդին տալ յօգուտ աշ-
 խարհին կամ հասարակաց, առանց ընկերական կաղմուածքը
 խանգարելու: Ինչպէս կը տեսնենք պատմութեան մէջ, շատ
 անգամ մեր եկեղեցականք զօրաւոր նախարարներին կողմն
 են բռնում, մինչեւ այն աստիճան որ՝ երբ նախարարն իրան
 թագաւորէ հռչակում, գլխին մի թագ դնելով, իր գաւառի
 եպիսկոպոսն էլ կաթողիկոսական քօղն է ծածկում գլխին
 և եպիսկոպոսապետ է հռչակում ինքն իրան: Այդպէս են,
 Սրբազան, Աղուանից, Սիւնեաց, Արծրունեաց և այլ կա-
 թողիկոսաց ծագումը: Բաց ի այդ զօրքերէն, նախարար-
 ները հարկ էլ էին տալի թագաւորին ամեն տարի, ինչպէս
 էլ պաղի եպիսկոպոսին, վանքին և դպրեմանքին: Երբեմն
 էլ պատահում էր՝ որ նախարարներն իրանց հարկը չէին
 վճարում, այդ նշանակում էր ասպատակութեան դրօշ բաց
 անել: հարկաւ նկատել էք, Հայոց պատմութեանը մէջ,
 Սրբազան, որ թագաւորն այն ժամանակ էր հզօր և յաղթող,
 երբ այդ նախարարներն համաձայն էին իրան հետ: շատ
 անգամ թէ՛ Արշակունեաց ժամանակ և թէ՛ մարզպանաց և
 ոստիկանաց, մանաւանդ՝ Բագրատունեաց դարերում, երբ
 թագաւորի կամ նախարարապետի և նախարարաց մէջ սէրն
 ու խաղաղութիւնը տիրում էր, ապահով էին որ յաղթու-
 թիւնն իրանց կողմն էր լինելու: որքան նախարարներն
 իրանց իրաւանց և ազատութեան համար իրանց թագաւորի
 դէմ կռւում էին, այնքան քաջութեամբ և եռանդով էլ
 թշնամեաց դէմն էին դնում իրանց հայրենի աշխարհի
 ազատութեան համար:

Այդ մեր նախարարական դրութեան պատկերը, որն որ
 Ձեր՝ մի բանի խորը թափանցող հանճարոյն առաջը դրի և
 որն որ դեռ ամբողջացուցի ոչ, բաւական եղաւ ձեզ համա-
 դելու որ՝ Եւրոպիում տեսնուած աւատական դրութիւնը
 (système féodal) կամ աւատականութիւնը (féodalité) չէր.
 և ոչ էլ պարսկական սագրաբութիւնը, ինչպէս Մխիթար-
 եան պատմիչները կարծեցին, և ոմանք էլ նրանցմէ առած
 նկատեցին այդ այնպէս. ինչպէս Վիկտօր Լանկլուան և

այլք: Այդ դրութեան ինչ լինելը բացատրել հարկ չէ,
 վասնզի դուք ինձմէ շատ աւելի քաջ գիտէք: Մեր նախա-
 րարական դրութիւնը՝ մի փոքր Սկովաիոյ և դեռ ևս Անկ-
 լիոյ չափ կոչուած ցեղական դրութեան նմանութիւնն է
 բերում, որն որ ծանօթ պիտի լինի ձեզ: Պարսկական սա-
 րաբութեան ինչ լինելը յայտնի եղաւ Մեծին Աղեքսանդրի
 ժամանակ, որու առջի իսկոյն ծունկ չօքեցին, իրանց տէրը
 կորաւ թէ չէ. նոյնպէս Արտաշիւր Ստահրացու ժամանակ՝
 Պարթեւ նախարարներն անգամ նրա կողմը տաչեցին, իսկ
 Մահմետականաց առջեւ, մի փոքր մասը Հնդկաց աշխարհ
 փախաւ, և մեծ մասը հաւատն էլ փոխեց, Տէրն էլ.
 հետեւանք միահեծան թագաւորութեան: Բայց, մեր նա-
 խարարներն այդպէս չէին. Աղեքսանդրի մահուց յետոյ նրա
 յաջորդ զօրավարները հետ կռուեցան. Պարթեւաց հետ
 ինչպէս վարուեցան՝ տեսանք, նոյնպէս Սասանեաց ցեղին
 հետ սաստիկ թշնամութեամբ: Կարճ խօսքով պատմութիւն
 Ձեզ հետ խօսեցնեմ, Սրբազան. վասնզի թէ՛ որ ևս ասեմ
 կարելի է, ասէք թէ՛ ազգասիրութիւնն է իմ միջում խօ-
 սողը: Ո՛չ Բիւզանդացիք, ո՛չ Արաբացիք, ո՛չ Թրքերն ու
 Քրդերը, որոնք Հայաստան մասն իրարու ետեւէ, կարող
 չեղան յաջողել նախարարներն իրանց ստրուկ անելու, այդ
 եկամուտ ազդերը՝ երբ զէնք ունէին ձեռին, այն ժամանակ
 էին զօրաւոր, եթէ չափազանցութիւն չես համարում, կա-
 րող եմ ասել նոյնը և այսօրուայ մի քանի քցիփրիկ Քրդերի
 Ֆախինների և կամ Զաղանների մասին՝ ցաք ու ցրլու եղած մի
 քանի Հայ հասարակութեանց նկատմամբ: Մի կարծէք ամե-
 նելին, որ այդ նախարարական ցեղէն՝ այդ մնացորդները,
 Հայաստանի դիւղացիք, հիւղացիք, գաշտեցիք, սարեցիք,
 (քաղաքացիք չեմ ասում, որովհետեւ քաղաքները դրանցմով
 են բաղմաբնակուել). նոյն հոգին, նոյն արիութիւնը դեռ
 կրում չեն իրանց մէջ. եթէ հնազանդ են, եթէ արձանի
 նման անշարժ են. մի կարծէք որ այդ իրանց բնականն է
 իրանց վրայ. ո՛չ ամենեւին. իրանց գտնուած վիճակի զօրու-
 թենէն է, իրանց գլխին կանգնող դատաւորը՝ այլադէն ու
 թշնամի, իրանց կշտին կանգնող աւազակը՝ այլադէն ու

Թշնամի, երկուսն էլ համամիտ իրանց ընկճելու և ճնշելու . իրանք ունին տուն, տեղ, արտ, լուծ, տալար, պարկուպուրկ և այլն . իրանց գլխին կանգնողները ոչինչ ճանճի նման, որոնք ուր տեղ ճէնճ՝ այն տեղ ճանճ են : Ի՞նչ կարող են անել այդ ճանճերուն ու պիծակներուն :

Նախարարաց մէջ, Սրբազան, մի դատակարգութիւն էլ կար : Եղիշէ, անուանում է, ապէ նախարարներ և կրօնք նախարարներ, նոյնպէս կանանց համար էլ այդ դատակարգութիւնն է անում, ասելով թէ՛ նրանցմէ ետքը՝ մօտ հինգ հարիւրի չափ իրանց անուններովն է եղել ճանաչում : Նախարարները իրանց դատակարգութեան համեմատ բարձրի վրայ էին բազմում թագաւորի մօտը, ինչպէս որ մեր օտանիկ լեզուի մէջ քառք բառը պարէ բառին հետ համանշան է : Ներսէս Պարթեւ այդ դատակարգութիւնը՝ նորէն ըստ աւագութեան և կրտսերութեան վերասարքելով՝ արձանագրեց և թագաւորական դիւանում պահեց : Մօտերս՝ ձեզ նման մի պատուական և ուսումնական Հայ՝ Պարոն Գէորգ Ախլերտեան, իմ անմուռաց բարեկամը, մի հին ձեռագրի կողքում՝ դատու մի հատուած մագաղաթի վրայ գրած, որն որ Պարսից Արտաշիր և Վառմ թագաւորների և մեր Սահակ Պարթեւի ժամանակներին է վերաբերում : Այդ հատուածում եօթանասուն նախարարներին անուններն ու տեղերն են յիշատակուած իրանց կարգին և երկրին համաձայն, որ հաստատել է Պարսից թագաւորը : Ահաւասիկ այդ հատուածը :

Առաջին իշխան եւ Մագլսազն : Ա. Սիւնեաց Տէր. Բ. Ապետ. Գ. Արծրունեաց Տէր. Դ. Մամիկոնէից Տէր. Ե. Շահապն Ծովաց Տէր. Զ. Մոկաց Տէր. Է. Ռչաունեաց Տէր. Ը. Վահունեաց Տէր. Թ. Կասպէից Տէր. Ժ. Անձաւացեաց Տէր. ԺԱ. Ապահունեաց Տէր. ԺԲ. Կամսարական. ԺԳ. Այլ Ապահունի. ԺԴ. Վանանդացին. ԺԵ. Ամատունի Տէր. ԺԶ. Գողթան Տէր. ԺԷ. Գնունեաց Տէր. ԺԸ. Այլ Անձաւացի. ԺԹ. Տայոց. Ի. Բասենոյ դատաւորն. ԻԱ. Գընթունեաց Տէր. ԻԲ. Վարձաւունին. ԻԳ. Գարմանայ Տէր. (Գրչագրում այս տեղ բաց է թողուած) ԻԴ. Սահառունի. ԻԶ. Գաբեղենից Տէր. ԻԷ. Աբեղենից Տէր. ԻԸ. Սիւնեաց Երկրորդն. ԻԹ. Արծրունեաց Երկրորդն. Լ. Արծրունեաց Երրորդն. ԼԱ. Մամիկո-

նէից Երկրորդն. ԼԲ. Ռոփսեանն. ԼԳ. Գաշոցեանն. ԼԴ. Դիմաքսեանն. ԼԵ. Բուխա Դիմաքսեանն. ԼԶ. Այլ Աբեղեանն. ԼԷ. Այլ Դիմաքսեան. ԼԸ. Պալունին. ԼԹ. Առաւելեանն. Խ. Աշահմարեանն. ԽԱ. Համբուժեանն. ԽԲ. Վարասպակեանն. ԽԳ. Զիւնականն. ԽԴ. Ակէացին. ԽԵ. Զարեհաւանեանն. ԽԶ. Ընծայեցին. ԽԷ. Մանդակունին. ԽԸ. Սղկունին. ԽԹ. Տայգրեանն. Ծ. Երմանթունին. ԾԱ. Սպանտունին. ԾԲ. Առաւելեանն. ԾԳ. Տրունին. ԾԴ. Մամբերացին. ԾԵ. Նաւունին. ԾԶ. Բժնունին. ԾԷ. Բաջրեունին. ԾԸ. Մհնունին. ԾԹ. Նախկիրին. Կ. Բաղաքապետն արքունի. ԿԱ. Ռասապետն արքունի. ԿԲ. Արտաշեսեանն. ԿԳ. Վանանդացին Երկրորդ. ԿԴ. Տուլն. ԿԵ. Վիթանու. ԿԶ. Աքածոյ. ԿԷ. Շիրակա Դիմաքսեան. ԿԸ. Գաղրիկեանն. ԿԹ. Մարացեան Տէր. Զ. Վազրասպունին :

Այդ դատակարգութիւնը, կամ բարձակալութիւնը քանդելը շատ անգամ վտանգաւոր բան էր, թէ և այդ քանդողը լինէր մի թագաւոր և թագաւորաց թագաւոր : Միանգամ, Սիւնեաց Տէրին, Շապուհ՝ երբ իրան սեղանակից արեց, ԺԴ^ր տեղը տուաւ նրան. նա՛ այնքան վիրաւորուեց այդ անարգանքի համար, որ սեղանի վրայ թիքա (կտրհաց) դրեց ոչ բերնում և իր վրէժն առաւ նոյն թագաւորի ապարանք թալանի տուլով, և ինքն Բահարեղէն ապահովուեց, այնպէս որ՝ Շապուհ ոչ ինչ անել կարող չլինելով նրա երկիրն աւերեց : Ինչպէս երեւում է այդ դատակարգէն՝ ոչ միայն ամեն նահանգ իր նախարարն ուներ, այլ դատաւորն ու աւաններն էլ իրանցը : Տրդատայ ժամանակ, ասում է, Օրբելեան թէ՛ 4000 իշխան կային Հայոց աշխարհում : Արշակ Բ. ի Ժամանակ 400 նախարարք էին, ասում է Մեդրուպ երէցը . իսկ Փաւստոս Բիւզանդն մինչեւ 900 ի է հանում նրանց թիւը : Հարկաւ յիշում էք, Սրբազան, թէ ինչպէս Արարացիք, ըստ իրանց քաղաքականութեան, որն որ մինչեւ այսօր տիրում է նրանց, մի միայն աշխարհակալութեանը հետեւողների մէջ, ուղեցին ջնջել այդ նախարարաց բազմութիւնը, որոնց դոյութիւնն անհնարին էր անում նուաճել Հայաստան և իսլամացնել, ինչպէս Արարաց համար, այնպէս էլ Յունաց : Ես լռում եմ՝ այս տեղ, և նոյն իսկ Դեւոնդ պատմչին եմ խօսեցնում այդ բան :

« Իբրեւ զայս տեսանէր իշխանն Իսմայէլի՝ եթէ առաջնորդ զօրուն Յունաց եղեն նախարարք Հայոց, դարձեալ զնոյն խորհուրդ խորամանկութեան հրամայէր Մահմետի կատարել:

« Եւ Մահմետի առեալ զհրամանն անիրաւ՝ հրամայէր կատարել ուրումն, որ էր հրամանատար նորուն ի կողմանսն Նախճուան քաղաքի, կոչել առ ինքն զնախարարս Հայոց նոցին հեծելովք իբրեւ պատճառանօք՝ եթէ անցուցանել ի համարու արքունիս եւ առնուլ Հոռզ (ռոճիկ) եւ դառնալ: Եւ նոքա ըստ օրինի պարզմտութեան իւրեանց հաւատարիմ համարեալ զնենգութիւն գաղտասուցի որսողացն՝ վաղվաղակի անդր հասանէին: Իբրեւ ժողովեցան անդր, հրամայեցին յերկուս բաժանել զնոսա, զոմանս հաւաքեցին յեկեղեցին Նախճուանու եւ զիկնս յաւանն ի Խրամ, արկանէին յեկեղեցի նորա կարգեալ ի վերայ պահապանս, եւ խորհէին թէ որպէս կորուսցեն զնոսա: Եւ միաբանեալ առ հասարակ ամենեքին՝ հանին արտաքս զազատատոհմն յարգելանէն, եւ զորս ի սրբարանն արդիւնէին՝ հրակէզ արարին եւ տոչորէին ի յարկս աստուածային խորանին.

« Իսկ զնախարար ազատացն եղին ի կապանս բանտի, յանհաղորդելի տանջանսն խոշտանգէին եւ պահանջէին ի նոցանէ բազում ոսկի եւ կշիւ արծաթոյ եւ երգմամբ դաշինս արարեալ հաւատարմացուցանէին զերդումն ստութեան: Եւ նոքա առ վտանգի նեղութեանն՝ զբազում մթերս գանձուցն իւրեանց, զորս ի պահեստի եղեալ էին յերեսաց նեղչացն եւ եթէ ի ցամաքի, տային ի ձեռս թշնամեացն զի թերեւս ասրեցուցեն զանձինս իւրեանց: Եւ իբրեւ ունայնացեալք ի գանձուցն եղեն՝ ձեռնամուխ եղեալ անօրինացն բառնային զիկնդանութիւն նոցա եւ զխայտէ կախեալ դատապարտէին զնոսա: Անդ ըմբռնեցան Սմբատ, որդի Աշոտոյ ի Բագրատունի տոհմէ, եւ Գրիգոր եւ Կորիւն՝ ի տոհմէ Արծրունեաց եւ Վարազ Շապուհ եւ եղբայր իւր ի տոհմէ Ամասունեաց եւ բազում այլք ի նախարարաց Հայոց, զորս ոչ բաւեմ մի ըստ միոյն պատմել: Զնոսա զամենեւեան բարձեալ ի կենաց՝ անժառանգ առնէին զաշխարհս ի նախարարաց:

« Յայնմ ժամանակի թափուր եղեալ աշխարհս Հայոց ի տոհմէ նախարարաց, մտանէին որպէս գայլս ի մէջ ոչխարաց: Եւ թշնամեացն ամեն օրինակ չարեօք յարձակեալ ի վերայ՝ յանհուն աղէտս վտանգի պահէին զբնակիչս աշխարհիս Հայոց, որոց տաղտկացեալ յանհանգիստ նեղութեանցն՝ զհառաջանս եւ զազազակ հեծութեան բարձրացուցանէին յերկինս: » Դեւոնդ. Արշ. Արաբաց ի Հայաստան. Տալադ. Կ. Վ. Շահնազարեանց: Գլ. Զ. Երես 55-56-57-58:

Այո, Սրբազան, և մի մեծ այո: Այդ կերպ աղգաջնջողութիւն տիրում է մինչեւ այսօր մեր աշխարհում: Ահա՛ առանուշորս դար են եղած մինչեւ մեր դարը, ջնջելով ջնջեցին և ջնջում են մեր թշնամիք, մեր մարդեղէն լեռները, այսինքն նախարարներն. երբ վերջն եկաւ այդ աղգաջնջութեան, քաղաքացիքն՝ գիւղացիքը՝ իրանց երդերէն քչեցին, դեւերով, սարերով անց կացուցին և տարան նրանց՝ իրանց աշխարհներում ստրկացուցին, Բայց ինչպէս որ ձեր աչքովն էք տեսնում, մինչեւ այսօր այդ մեր օրհնեալ երկիրը, այդ մեր աղգայնոց բերրի արգանդը, իր ծոցէն հեռացող որդիքը, որ ուրիշ աշխարհներում ու քաղաքներում փճանում էին, հեռզհեռէ նրանց քամակէն հասուց ու հասցնում է մինչեւ այսօր: Եթէ մեր աշխարհն, իր բեղնաւորութեամբ իր որդիքն էլ բեղնաւոր անէր ոչ իր պատուական հացովն ու ջրովը, իր համով ոչխարովը, իր անուցիչ կաթովն ու եղովը, իր սքանչելի գինիներովը, հեռզհեռէ անուցանում լինէր ոչ իր որդիքը, դաղթողին, սպանուածին, յաւիչտակուածին տեղը միշտ լքցնում, միշտ բերում լինէր ոչ: Ասում եմ, Սրբազան, շատունց գողթական Հայք ջնջուած կորած էին և նրանց տեղն էլ բռնող չլինելով, Հայաստանում այսօր մի Հայ մարդ գտնուում չէր լինել:

Մի ազգ՝ իսպառ ջնջելու համար մի աշխարհի միջէն, երեք գլխաւոր բան կայ անելու. Առաջին՝ նրա կրօնն ու լեզուն վերու ու նրա տեղ մի ուրիշը դիր. Երկրորդը՝ նրա կանայքն ու աղջիկուհին ան և աղգաջնջողին տղայ մարդօյր տնւր. Երրորդն՝ քչիր դուրս այդ ազգն իր երդէն, իր բունէն, իր գերեզմաններէն ասկրները դուրս հանիր, տնւր քամուն որ տանի. քառորդ դար չքէր, որ այդ աշխարհի ու ազգի անունը միայն դրքերում կը մնայ: Փանի քանի աղգեր եկան զնացին այդ կերպով աշխարհիս երեսէն, Փիւնիկեցիք՝ իրանց երկրում և կարթագինէում: Եգիպտացիք մի մի եկովի ազգի ներքեւ ճնշուեցան, ինչպէս և այսօր: Արաբացիք Սպանիասում ու թ գտուց յետոյ՝ միայն իրանց գիտութիւնն ու արհեստը թողուցին: Հռովմայեցիք

ինչ եղան ձեզ յայտնի է։ Ուստի այդ երեք աղգաշնչութեան պայմանները մեր աշխարհի և աղղի վրայ փորձուեցան և մինչեւ այսօր այդ փորձը աւելում է Հայաստանում։ Ես իսկ իմ աչքով եմ տեսել, ուր որ գնացել եմ։ Եթէ՝ մի քաղքում, մի գիւղում, մի շէնում, հէնց մի հայ մարդ, որ մի փոքր փայլում է թէ չէ՝ և նշանակութիւն ունենում, նրա կեանքը վստահութիւն է, այնքան է տպւում նա՝ որքան որ հարկ է վճարում կառավարութեան կամ տիրող Քրիստոս, Թրքին։ Ինչպէս մի հիւանդ մարդ՝ բժշկին, դեղադործին է վճարում ապրելու համար։ Միանգամ՝ որ դադարեց այդ վճարը, այդ փայլուն հայ մարդը կամ ճանաչու վրայ, կամ գիշերանց իր տանը, կամ նոյն իսկ բուն քաղքի պորտում, նրա բանը պրծած է։ այսինքն սպաննուած։ Նոյնպէս՝ մի սիրուն Հայ կին կամ աղջիկ, եթէ մի քիչ համարձակուեց նա իր սիրութիւն լոյս աշխարհ ցոյց տալու, էլ դադարած է նա, եթէ կին է, իր հայ ամուսնոյն պատկանելոյց։ Եթէ աղջիկ՝ իր ծնողքին։ հապա, պէտք է որ տիրող Քրիստոս կամ Թրքին հարս երթայ, և ինչպէս, կամ գիշերանց իր տնէն վերցուելով կամ օրը ցերեկ քու չանում՝ յափշտակուելով, իսկ աշխարհ քրթացնելու կամ թրքացնելու միջոցն էլ է, գրաւել նրա գեղեցիկ կերտերը, մզկիթի կամ ամրոցի վերածել, հայերէն արձանագրերը ջնջել և նրանց տեղ իւլամներէն դնել։ Քանի՛ քանի եկեղեցիք և վանքեր այդպէս թրքացած են կամ քրթացած։ Իսկ Հայ գիւղացուն իր երդէն քշելու միջոցն էլ է, նրա գեղեցիկ կալուածը մի գենպետի վճռով Թրքի կամ Քրիստի պատկանեցնել։ այդ երկիրն անշուշտ արգաւանդ է, ահիւ հայ կը տայ մարդուն, ընտիր խոտ՝ նախրին, պտառական գինի և միրգ։ մի անգամ զրկուեց թէ չէ՝ Հայ գիւղացին այդ իր երդէն, նա կարօտ և խեղճ է մնում, քաղցած, սոված՝ ուրիշ հային ու ջրին է կարօտ, հետեւաբար իր վերկութիւն գաղթականութեան մէջ է փնտռում, և ուր է գնում Պոլիս, Թիֆլիս ուրիշ տար աշխարհներ մշակութեամբ ապրելու։ Այդպէս է, իմ աչքով տեսածն Հայաստանում, ըսկ Ռուսաց Հայաստանում ուրիշ կերպ, այդ մասին խօսել եմ արդէն, Ռու-

սաց աղղին համար խօսք չունիմ, որովհետեւ շատ սակաւ թիւ են նրանք մեր աշխարհում և նրա հարուածները ինքնատաց քաղաքակրթական են, այսինքն ապականութիւն բարուց։ նրա վարչութիւնն աշխարհաշինչ կամ աղգաւեր չէ, այլ աշխարհափոխական կամ աղգաշրջական, դրա ջանքն է՝ Հայոց հոգին ու սիրտը փոխելու իրանց աշխարհի աղղի, կրօնի և լեզուի վրայ, և նրանց մտածելու կերպին ուրիշ ուղղութիւն տալու։ Մի աղղի չորս տարեբոլք Ռուսիաում՝ հայրենի երկիր, աղղ և աղգայնութիւն, կրօն և լեզու սրբուած ու ջնջուած մեռած բաներ պէտք է լինին Զարութեան, Օրթոտոքսութեան և Ռուսութեան տիրապետած աշխարհներում։ Ինչ կերպերով, ինչ միջոցներով և ինչ բանասարկութեամբ, այսօր շատ հասարակաց է եղած ամենքին, մինչեւ անգամ գիւղական գաղտնիներու աշակերտներին։ Պարսկաստանում՝ վերենն ստած միջոցներն այն ատիճան խոտութեամբ կատարուած են, որ էլ նրա տէրութեան ներքեւ Հայաստանը միայն իր լեռներով, լճերով, գետերով, հովիտներով, արօտներով, մրգատառնով, ընդատառնով է Հայաստան, թէև մի քանի գիւղիկ, հիւղիկ, շէն մէն գտնում լինին, մի այնքան էլ խեղճ ու թշուառ ժողովուրդ, Հեր և Զարեանդում, Սալմաստում ու դէս ու դէն։ Պարսից աշխարհի Հայք գաղթեցին Անկիւացոյ Հնդկաստան, Ռուսաց Հայաստան և Օսմանցու երկիրը։

Չնայելով, Սրբազան, մեր երկրի վրայ տիրող կառավարութեանց, աղգաց ու ազանց այդ աշխարհաւեր և աղգաշինչ ընթացքին, այսօր Հայաստանն նորէն Հայոցմով է չէն, Հայոցմով են քաղաքները բաղմարնակ, Հայոցմով են գիւղեր, հիւղերը մարգաշատ, և Հայոց ձեռին է երկրագործութիւն, արհեստաւորութիւն և վաճառականութիւն, ինչպէս էլ ունին և մի նոր գրականութիւն։ Լաւ միտո ընկաւ, պէտք է որ, այդ աշխարհաչէն լուսաւորութեան չորս գլխաւոր լծակների վրայ էլ խօսիմ։

Ինչպէս, կրօնների համար ասում է թէ՝ աստուածագիր կարգ ու սարք են մարդկային աղղում, ես էլ ասում եմ թէ՝ երկրագործութիւնն էլ է աստուածագիր մի արհեստ,

որմէ ծագում են առած և առաջ եկած, ամեն արհեստ, գիւտ, հնարք և վաճառականութիւն և այլ ամեն բանը, որմէ թրքերն, ֆրեքերն և իրանց նմանները զուրկ են բոլորովին ըստ ամենամեծ վկայութեան Համազգաց վաճառականական պատմութեան, և որու մասին այս տեղ պիտի խօսիմ. ուստի և մի փոքր էլ Ձեր համբերութիւնն եմ խնդրում իմ երկարաբանութեան համար:

Եթէ աւանդութիւնը բանի տեղ դնենք, Սրբազան, ասում է որ, երկրագործութիւնը սկսուել է Ակոռի գիւղում Մասիս լեռան ծոպերի վրայ: Հէնց Արմենաց ժամանակէն, ցորենի, այգու և մրգատնկերի մշակութիւնը սկսած է երեւում Հայաստանում և միշտ մեծ յարգ էլ է ունեցած: Մովսէս Խորենացու վկայութիւնն արդէն յիշում էք անշուշտ Շիրակայ ամբարների համար՝ Շարայի վրայ խօսելիս: Ողջ Հայոց աշխարհի ժողովրդին համար, որ մեղրով և կաթով էր ապրում, ասում է, երուանդեան Տիգրանի թագաւորութեան վրայ խօսելիս: Իսկ Արտաշէս Բ-ի ժամանակուայ համար, ինչպէս վերեւն յիշեցինք, լեռներն ու դաշտերը բարեշէն էին, ասում է, երկրագործութեամբ: Նմանապէս Աշոտ Բագրատունու ժամանակն էլ, դափ և դաշտ, սար ու ձոր գոմերով, այգիներով և պարտէզներով զարդարուած էին, ասում է Յովհաննէս Կաթողիկոս:

Հայաստանի պատմութեան մէջ՝ մի բանի էլ միտ դնել պիտի, որն որ շատ կարեւոր է: Առհասարակ մեր պատմիչներն ու տարեգրերը Հայոց աշխարհի, ազգի, եկեղեցու, թագաւորութեան և նախարարութեանց գլխին եկած փորձանքների, հարուածների և աղէտների պատմաբանն ու տարեգիրն են եղած և ոչ նրանց վայելած խաղաղութեան, բարեկեցութեան և զարգացողութեան ժամանակներին: Այդ պատճառով՝ Հայոց պատմութիւն կարգացողին վրայ մի սոսկում և յուսահատութիւն կը գայ, անընդհատ պատերազմների, հալածանքների և արշաւանքների նկարագրութիւնը և պատմութիւնը լսելով: Բայց այդպէս չէ, Սրբազան, անհնար է մի աշխարհի կամ մի ազգի, առանց խաղաղ ժամանակ ունենալու զարգանալ, հարստանալ և մինչեւ

մի աստիճան զօրանալ. և զարգացում, հարստութիւն և զօրութիւն չունեցող աշխարհի վրայ էլ՝ ոչ յարձակում, ոչ արշաւանք և ոչ էլ պատերազմ կը լինի. եթէ միտ դնելու լինիք ողջ Ասիոյ պատմութեան, այդ երեւոյթը ձեր աչքին կընկնի: Դուրանեան ազգ և ազինք, ինչպէս Մոնղոլները, շարունակ Չինաստանի, Հնդկաստանի, Պարսկաստանի և Հայաստանի վրայ թափնեցան, նմանապէս Արապիոյ անապատական ազգ ու ազինք շարունակ Միջագետքի, Հայաստանի, Պարսկաստանի և դեռ ևս միւս միջասիական աշխարհների վրայ արշաւեցին: Արդ՝ պատմութեան այդ երեւոյթը մի յայտնի իրողութիւն է. Հայոց աշխարհ, ինչպէս նաև միւսներն ըստ իրանց կարգին, դրախտ, պարտէզ, երանաւէտ երկրներ էին՝ դուրան և անապատ աշխարհների մօտ, որոնց վրայ ոչ մի տէրութիւն տիրելու փորձ չփորձեց անց կացած ժամանակներում:

Մի օրինակ առաջ բերեմ այս տեղ մեր պատմութենէն. մեր աշխարհի վրդով և խաղաղ ժամանակների մասին, որ կարգացողին բռնի մտածել կը տայ: Երբ Անուշիւ պատմիչ Արաք Պուլաի գործած անգթութեանց պատմութիւնն է անում. ասում է որ, Հայոց աշխարհը քարուքանդ արեց, Հայոց ազգը ցիրուցան, իսկ նախարարներին խալառ ջնջեց, մեծ մասը գերի տանելով, մի մասը սպաննելով և մի մասն էլ իսլամացնելով. բայց մի քառորդ դար յետոյ, տեսնում ենք որ Աշոտ Բագրատունին, նոյն Հայոց աշխարհի և ազգի զարգացողական զօրութենով՝ թագաւորութիւն է հաստատում, քաղաքներ է սարքում, գիւղեր, շէներ և աւաններ է առաջ բերում. մի և նոյն հայեացքով կարելի է դատել մարզպանաց և ոստիկանաց ժամանակներն էլ. թաթարք և իրանցմէ ծագած ազգ և ազինք եղան՝ Պարսկաստանը, Հայաստանը, Արապստանը, այսինքն՝ Պաղտատը, Շամը, Հալէպը և այլն կործանողները, այնպէս որ, այնույետոյ մարդիկ բռնանելու տեղ այդ երկրներում, վայրի խոտ, դաշան և բուէճներ տեսնան:

Մի և նոյն իրողութիւնը, այս վերջին քսան և հինգ տարուայ խաղաղութեան միջոցում երեւաց Հայաստանի մի քա-

նի գլխաւոր կողմերում: Երեւան, Կարին և Վան ուստի Հայք խաղաղութեան ժամանակներում՝ ծայրագոյն երկրագործ, արհեստաւոր և վաճառական ազգ են եղած և ահաւասիկ ապացոյցներ:

Ինչպէս այսօր վաճառականութեան մայր պորտն է Եւրոպա, հին և միջին դարերում էլ միջին ասիական աշխարհներն էին՝ Եգիպտոս և Բիւզանդիոնն էլ մէկտեղ առնելով՝ Հնդկաց աշխարհի կարաւանների մեծ մասը ստիպուած էին Բաղտրիա հանգիպիլ, այսօր Բալէ: Այդ տեղէն՝ կարաւաններն իրարմէ բաժանուում էին, մի քանիսը, դէպ ի արեւելք և հիւսիսային արեւելք էին անում իրանց ճամբան, մի քանիսն էլ, դէպ ի ձեռնաց աշխարհ երթալու համար՝ դէպ ի արեւմուտք և հիւսիսային արեւմուտք, Պարսկաստան և Հայաստան և Սեւ ու Կասպից ծովերու միջումն եղած աշխարհները: Մ. Խորենացին ասում է թէ՝ Հայք շատ անգամ նաւարկում են եղել Յունաց և Կասպից ծովերու վրայ. նոյնպէս՝ Սարաբոն, մարական, հայկական, հնդկական և բաբելական ապրանքների առուտուրն է յիշում Տանայիս գետափանց վրայ: Իսկ Եղեկիէլ Մարգարէն՝ Սուրբ գրքում ասում է, Տիւրոս քաղքում եղած ապրանքների մասին խօսելիս՝ թէ Թորգոմայ անէն (այսինքն Հայոց աշխարհէն), ձիերով և ջորիներով լիքն արին քո հրապարակները: Իսկ Եփրատ ու Տիգրիս գետերը՝ Հայաստանի և Բաբելաստանի մէջ առուտուրին մեծ գիւրութիւն էր տալի, որքան որ իրանց հոսանքներն ու ծանծաղստները ներում էին նաւարկութիւնը: Հայոց աշխարհի տեսակ տեսակ գինիները՝ մանաւանդ Եփրատի վրայով էին հասնում Բաբելաստան՝ թէև շատ խիստ բերրի և շատ լաւ մշակուած էր այդ աշխարհ, բայց անփայտ էր, այդ պատճառով էլ նաւաշինութիւնն անկարելի էր: Հայոց աշխարհէն իջնող կոպտաշէն նաւակներն էլ յետ չէին դառնում: Գետերն ու երկիրներն ինչ որ էին նոյն ժամանակ, նոյն են և այսօր. բայց այն երանաւէտ աշխարհը, ուր, ինչպէս ասում է Մարգարէն, վաճառականութիւնը ծաղկում էր, ուր կառուցած էր վաճառականաց մեծ քաղաքը, այսօր մի գաղանաքնակ և նրամէն վարչմասցող մարդաքնակ անապատ է:

Հանրի Ռիչլօտ, ասում է, Հերոդոտէն վեր առնելով՝ թէ Հայք, որոնց աշխարհը Ասորեստանէն վերեն է, Եփրատով ներքեւ էին իջնում. այսինքն Բաբելաստան, ձուածեւ նաւերով: Ուռնու ճիւղերով նաւու կաղմածն էին շինում, եղբրքներն եղեգնապատ, իսկ ամբողջը մորթապատ. երկու թիալար էին տանում նաւակը, իրանց գինու տկջորները մէջ տեղին, մի քանիս էլ իշան: Որքան որ մեծ կամ փոքր էին նաւակները՝ Բաբելոն հասնում էին թէ չէ, մորթանալին պետք բեռը դարդեղեղուց յետոյ, նաւու կմախքը ապրանքների հետ վաճառելով՝ մորթը բարձում էր հետը բերած իշանի վրայ և չըռում դէպ ի Հայաստան, վասնզի հոսանքի դէմ չէր կարելի նորէն նոյն մորթանալով ճամբորդել:

Յոյն պատմիչներն ասում են թէ, Հայք՝ ոչ միայն Եփրատ և Տիգրիս գետերի ճամբով էին առուտուր անում, այլ յամաքի և ծովու ճամպերով էլ, Սեւ, Կասպից և Միջերկրական ծովերով: Երկար կը լինէր այս անդ ճառելը թէ՝ Հայաստան իր երկրագործութեամբ և վաճառականութեամբ ի՞նչ մեծ նշանակութիւն է ունեցել անց կացած ժամանակներում: Բայց չեմ կարող առաջ չբերել այս տեղ, Հայոց՝ քրիստոնէութեան դարերուց սկսած՝ մինչեւ նախընթաց դարերում վաճառականութեան մէջ ցոյց տուած գործունէութիւնը՝ որն որ յիրաւի մեծ պատիւ է բերում մեր պատմութեան, և ինձ էլ զարմացնում է, Սրբազան, դեռ մի լաւ քննողական բովուց անց կացունել կարող չլինելուս այդ հանգամանք, որոյ մասին մեր պատմիչք և տարեգիրք շատ կցկտուր յիշատակներով են անց կացած: Ո՛ւր էր թէ մեր օրուայ վաճառականք, ո՛ւր որ են, և ո՛ր քաղքումն որ ունին իրանց գործունէութիւն, գտնէ յիշատակագիրը լինի, բռնում լինէին, յետագայ Հայ վաճառականաց համար մի ուսում լինելու:

Մի գերմանացի պատմիչ, որոյ անունն է Հ. Շէրէր (H. Scherer) իր՝ Համայն ազգաց վաճառականութեան պատմութեան մէջ, այսպէս է խօսում Հայոց վաճառականութեան մասին:

«Քրիստոսի 2. Է. Բ. դարերում՝ Հայոց աշխարհի սահ-

մաններն էին, Միջագետքէն մինչեւ Կովկասեան լեռանց մօտերը և Սեւ ծովու հարաւային եզերքները: Իսկ արեւմտեան կողմէն, սահմանակից էր իրան՝ Փոքր Ասիոյ արեւմտեան կայսրութիւն և այդ դարերում, (թէ և ըստ մեր եկեղեցական տարեգրերի խաղաղութիւն տեսած չունէր Հայաստան, երբեմն Պաղտատու Խալիֆաների և երբեմն Բիւզանդիոնի կայսերաց դերիշխանութեան ներքեւ, բայց ընդհակառակն) արտաքոյ կարգի առևտուր ունէր այդ երկու տէրութեանց հետ, թէ և Հայոց աշխարհը, ինչպէս շատ անգամ ասացինք, լեռանց անտառ էր մեծ մասով. բայց երկիրն իր հովիտներով և ձորերով չափազանց բարեբեր էր. ցորեն, միրգ, գինի, մետաղ, փայտ մատակարարողն Արաբաց՝ Հայոց աշխարհն էր, իսկ բրդեղէն առևտուրը շատ մեծ քանակութեամբ էր լինում: (Այդ բրդի առևտուրն է որ Արաբաց ստոր հասարակութեան Հայաստան գաղթելու պատճառ եղաւ և Հայոց ձեռքէն այդ առևտուրը և նրա արհեստաւորութիւնը յափշտակելու. վասնզի մինչեւ այսօր մի անիրաւ վերահայեցողութեան արդիւնքով, անասնապահութիւնը՝ մանաւանդ ոչխարապահութիւնն Արաբ կամ անապատեցի Քրդաց ձեռին մենավաճառութիւն է, այնպէս որ, առանց չափազանցութեան, ամբողջ Օսմանցու Հայաստան՝ տարի կը լինի, որ իր ծոցէն 500,000 ոչխար դուրս կը հանէ և Քուրդն այդ արտօնութիւնն ինքն իր զէնքով իրան է տուել, սքանչելի արօտներին, մարգագետիններին, սիրուն սիրուն բլուրներին, հով հովիտներին տէր լինելով, և ոչ ոք համարձակում չէ նրա ձեռքէն խլելու և նրան դէն քշելու այն տեղերէն): Հայոց աշխարհ Բաբելոնացի և Միջագետքի պիտոյքը Տիգրիս գետով էր փոխանցնում, իր բրդով առաջին կարգի գորգի, կապերա էր չինում, ծիրանեղունին կողմանէ, նրա համար որ՝ այդ գոյնը, որդան կարմիրը, յատուկ էր արարատեան դաւառին: Իր վաճառականութեան պորտը՝ հիւսիսային աղգաց ու աղանց հետ Տրապիզոն էր և այդ աղգ և աղինք, որոնց մէջ Արաբները Հայոց հետ ունեցած առևտուրին պատճառով՝ Տրապիզոն քաղաքը, որ Հռովմայեցոց ժամանակէն անապատ էր դա-

րած, նորէն ծաղկեց և վերահաստատուեց: Իսկ շերամապահութիւնը շատունց էր մտած Հայոց աշխարհում հիւսիսային կողմերում, որոյ մնացորդները մինչեւ այսօր երեւում են: »

Մեր նախարարների զուգար (luxu), Սրբազան, շատ համբաւաւոր է. թէ երկար լինէր ոչ, այս տեղ նրանց և իրանց կանանց հագուստի մասին կը խօսէի. այսքան էլ, միայն նրա համար եմ խօսում, որ առանց երկրագործութեան, արհեստաւորութեան և վաճառականութեան զուգար չլինիլ մի ընկերականութեան մէջ, թէ որ լինի էլ, ինչպէս երեւաց այդ բան Հռովմայեցոց մէջ և մեր աչքի առաջը. այդ տէրութիւնք և ազգեր մի միայն սպառողներ լինելով երկրագործական և արհեստական բերքերի, շատ շուտով իրանց կործանման դրանն են հասած: Բայց Հայոց մէջ այդպէս չեղաւ, Սրբազան, մինչեւ այսօր Հայոց աշխարհում երեւում է, Հայոց տան կահ կարասեաց, դիւղացոց է եղել քաղաքացոց է եղել պարտուպատշաճը, նոյնպէս իրանց վրայ գլխի շէնքն ու շորհքը հագուելում և զուգուելում, չնայելով՝ որ աւազակներն իրանց չորս դէնն են բռնած:

Այդ մի և նոյն դարերում և յետագայներում, մեր եկեղեցու զարդերն ու եպիսկոպոսական զգեստները յատուկ յիշուած են տարեգրերում: Ուխտանէս յատուկ մի նկարագիր է անում կաթողիկոսական զգեստների մասին, հիացքով և զարմացքով ասում է.

Ջվակաս կաթողիկոսին մետաքսեայ կազմեալ յականց՝ եւ յոսկւոյ՝ եւ ի մարգարտէ եւ զայլ զգեստն եւ զարկանելիս քահանայից եւ զսարկաւադաց, զբեհեզս եւ զծիրանիս, որպէս մարգարէն ի թիւ արկեալ կարգէ՝ զեզրածիրանին եւ զմիջնածիրանին եւ որ առաջին եւ զինի օյսոցիկ ասի, եւ զայլ եւս պայծառ պատմութեանս պէսպէս զարդուց, դիպակաց եւ կերպասուց եւ ծիրանեաց գունակ գունակ՝ եւ երփն երփն եւ երանգ երանգ՝ ծաղկազարդ գունօք գործեալ գեղեցկապէս:

Իսկ Մատթէոս Ուրահեցին Անու Մայր եկեղեցու գմբէթի դրսի խաչի՝ և ներսի կախ արած բիւրեղեայ ջահի մասին, այսպէս.

Եւ այլ ոմն ի չարագործ ազգէն ելեալ ի վերայ բարձրութեան եկեղեցւոյն՝ սուրբ կաթողիկէ եւ զծանրագին խաչն ընկեց յերկիր, եւ մտեալ ի դրանն որ գայր ի գումակէն եկեղեցւոյն եւ պըլօր կանթեղն ընկեց ի մէջ եկեղեցւոյն եւ մանրեաց, զոր Սմբատ տիեզերական էր բերել տուեալ ի Հնդկաց ընդ բլուր մի գանձուց, երկոտասան լիտր էր կշիռ նորա, եւ նոյն չափովն երկոտասան լիտր տանէր. եւ յորժամ ընկեց զխաչն ի գումակէն, նոյն ժամայն եղեւ սաստիկ որոտմունք եւ անձրեւ բազում եւ զամենայն զգէշն կոտորածոյն ելից յԱխուրեան գետն, եւ լուաց յարեւել զամենայն քաղաքն: Իսկ յորժամ մանրեցաւ պըլօր կանթեղն, որ այլ չէր լեալ ի վերայ արարածոց, լուեալ Սուղանն (Ալի Ասլան, Էլիֆ Արսլան) յոյժ վիրաւորեցաւ եւ զխաչն զարծաթին զոր ընկեցին որ էր մարդաչափ մի տարան եղին զնա ի կոխ դրան ի դուռն մտնելն Նախնուան քաղաքին, որ կայ մինչեւ այսօր:

Այգպէս եկեղեցու սպանները, զարդերը շատ թանկագին գանձեր լինելուն, եկեղեցի չլինելիս՝ մեր նախնիք պատերի և գմբէթների միջում այնպիսի պտուտաւոր ճամպէք ու դարէք են շինած դրանք պահելու համար, որոնց աւերակները մինչեւ այսօր զարմացնում են տեսնողներին: Բայց թուրք և փուրքը սորվելով վերջապէս այդ թագուն տեղերը, նախ գմբէթներն են վեր առած և քանդած, ինչպէս որ մինչեւ այսօր երեւում են:

Այդ բոլոր զուգահերը, Սրբազան, ասեւ եւ ուղում, վաճառականութենով և հարստութենով կը լինին և այդ հարստութիւն Հայոց աշխարհն ունէր, նոյն և այդ վաճառականութիւնը՝ Հայոց ազգը: Այդ վաճառականութեան հոգին՝ Հայոց մէջ, իրանց քաղաքական նշանակութիւն կորցրելուց յետոյ՝ այն աստիճան զարգացաւ, որ ըստ վկայութեան Հ. Շէրէրի Ասիոյ ցամաքային ողջ առուտուրը իրանց ձեռին էր, և իրանց առևտրական գործողութիւնք՝ Եւրոպոյ բոլոր գլխաւոր քաղաքներում լինում էին, Վենետիկում, Գենովաում, Մարսիլիաում, Լիսբոնում, յԱմստերդամ և Լոնտոնում: Եւ ինչ էին Հայոց առուտուրի առարկայքը: Նոյն իսկ Հայոց աշխարհի բուսական, կենդանական և հանքական բերքերը, ցորենը՝ որ շատ տեսակները կան, խոշորը, մանրը, կարմիրը, սիպտակը, ուժովը, թոյլը: Թարմ

ու չոր մրգերը, ինչպէս՝ ծիրան, խնձոր, տանձ, խաղող, տաս տասներկու տեսակը. դեղձը, հունը, բալը և այլն: Ձին, ջորին, էշը, գոմէշը, կովը, այծը, ոչխարը, յովաղը, կուղը, ջրչունը, աքիսը, սամոյրը, կատուն, և այլն, որոնց մարմն ու մաղը, բուրդը մեծ առուտուրի նիւթերն էին: Նոյնպէս թռչունների բաբուրը, (բարակ փետուրը), իսկ հայ-կաւը (Էլեբեֆէ, bol d'Arménie) հայ-հողը (terre d'Arménie) հայ-քարը, (pierre d'Arménie) ոսկեսոսինձ, (lapis arméniens) ոսկերորակ (Կրօր Էրֆֆէ կամ Բրօֆէ Էլ Էրֆֆէ, chrysocolle arménienne) գործածական լաւ ներկեր էին: Նոյնպէս, ոսկին, արծաթը, կապարը, երկաթը, պղինձը, անագը, զինկը, զառիկը, ոսկեզառիկը, աղը, քարաղը, հողաղը, ծծումբը, նաւթը, կուպը, քարձէթը, (petrole) ինչպէս նաև գին (genièvre) ու գինին, գասպէնը, (miel d'air) և այլն և այլն: Ինչպէս որ՝ Հայոց աշխարհէն դուրս՝ էլ իրանց վաճառականութեան առարկայքն էին, ողջ աշխարհիս բերքերն ու ապրանքները:

Իսկ ձեռակերտականներն էին, կապերտ, գորգ, կտաւ այլևայլ տեսակը, կազի՝ ապրշումէ և բամբակէ, կապացու շալ մի քանի տեսակները, մաշիկ, կօշիկ, հողաթափ, քօշ, գտակ, սօլ, և այլն: Դիւսաւոր արհեստներն էին ջուլակուլութիւն, արծաթագործութիւն, զինաշինութիւն, որոնք մինչեւ այսօր կան, մետաքսամանութիւն, կերպասագործութիւն, հիւննութիւն, դարբնութիւն և ուրիշ դրանց նման ձեռագործ արհեստներ: Բայց Հայոց գլխ առհասարակ՝ Ասիաում, ինչպէս մինչեւ այսօր էլ Պօլսում, ոսկերչութիւնը, գոհարեղէնի առուտուրը, աղամանդը՝ ոսկու կամ արծաթի մէջ դամելը և ճիզճիղան տեղաւորելը, (ֆօեա դնել) նմանապէս արծաթի և ոսկու թելերով՝ երկաթի կամ փայտի վրայ գծագրելը, ինչպէս նաև ապրշումէ հաստ ու բարակ թելերով մահուտի, թաւշի, դիպակի վրայ բանելը ծաղկաձեւ:

Մի խօսքով, Սրբազան Տէր, Հայոց աշխարհի և ազգի վերջին բրիչակութեան ժամանակ, ողջ արեւմտեան Ասիաում, կարող եմ ասել և արեւելեան Եւրոպում, Հայք բերելով իրանց հետ և իրանց առուտուրն ու արհեստները,

իրանք են եղած միայն Ռուսիանում, Լեհաստանում, Տաճկաստանում վաճառական, արհեստաւոր և երկրագործ հասարակութիւնք։ Օսմանցոց Սուլթանները, Պարսից Շահերը, և վերջին ժամանակներումն Ռուսաց Կայսերը, Մեծն Պետրոս մանաւանդ՝ ամեն ջանք ու ճիգն էին անում իրանց երկրներում քաշել նրանց։ Իրանց քաղաքներում, Հայոցմով առևտրական և արհեստաւորական, գործնական դըպրոցներ բաց արին, որու օրինակը ցոյց տուեց Մեծն Պետրոս, երբ Կասպիական դաւառներին տիրեց, Կիլանին, Տաղուտանին, Շիրուանին, Կուր դետին բերնում մի քաղաք շինել կամեցաւ, որպէսզի Պարսից մետաքսի առևտուրն իր ձեռին գրաւէ։ Մի ընկերութիւն սարքեց վաճառականութեան համար Ռաներով և Հայերով։ Հայոցն այն պատճառով ընդունեց այդ ընկերութեան մէջ, որպէսզի Ռաներին վարժապետ լինին, ասում է Հ. Շէրէր, վաճառականական գիտութեան մէջ, և իրօք, կրկնում է նա՝ «Կարելի է որ, չկայ աշխարհումս Հայոց պէս ձերք ունեցող ազգ, վաճառականութեան համար։ Այդ մասին Հայոց ունեցած կարողութիւնը, որու համար ամբողջ արեւելք վկայում էր, Եւրոպան տասնեօթներորդ դարու վերջերում ճանաչեց։ Հայք մեծ վարկ (credit) ձեռք բերին Հոլլանտիում և Իտալիում և ողջ ազգաց վրայ գերազանց եղան, Պարսից նահանգներում, որոնք մօտ էին Կասպից ծովուն, մի բանուկ առևտուր բաց արին Կէրջ և Ջուղայ քաղաքներով՝ մինչեւ Ռուսիոյ ներքին կողմերը, ինչպէս նաև Թրքաց և Հնդկաց աշխարհների հետ։ Հայոց յաջողութիւնը տեւեց մինչեւ Պարսից ներքին կռիւները, որոնց ձախորդութիւնը Հայոց վրայ ընկաւ։ Ոակայն Հայք էլի կարող եղան դիմանալ, այդ միջոցում իրանց ձեռք բերած ընդարձակ ասպարէզը՝ իրանց համար շատ յաջող ելք ունեցաւ։ Մի ազգ՝ Հայոց պէս գործունեայ և ընտանի ու ծանօթ արեւելեան սովորութեանց հետ, մեծագումար դրամների տէր, կատարելագոյն խնայողութենով ապրող և առևտուրն անյիշատակ ժամանակներէ իրան բան ու գործ արած իր ամեն գործողութեանց մէջ, նոյնպէս և իր ամենամեծ շահագործութեանց

մէջ։

Հայք էլ բոլորովին տէր եղան այդ բանով վաճառականութեան։ Մի մեծ գաղթականութիւն հաստատեցին Աթտերխանում և իրանց ձեռք քցեցին այդ ժամանակէն, այն յարաբերութեանց և հաղորդակցութեանց ամեն թելերն՝ սրանցմով Ռուսիա կամաց կամաց, բայց ապահով կերպով՝ Ասիոյ մահմէտական ազգաց և աղանց հետ կապուեց, մօտենալով նոյնպէս Անկլիոյ հնդկական կայսրութեան։»

Մինչեւ այսօր, Սրբազան, մեր նախնեաց վաճառականութեան, արհեստաւորութեան և երկրագործութեան մնացորդ հետքերն երեւում են. Երեւան, Շուշի, Ադուլիս, Նախիջևան, Կարին, Վան, Քարբերդ, Բաղէշ, Տիգրանակերտ և Սեւաստ, ուր առաջին տեղն են բռնում Հայք, ինչպէս վաճառականութեան մէջ՝ ամենքի վրայ գործունեայ և հարուստներն իրանք են. նոյնպէս և արհեստաւորութեան մէջ՝ ամենքի վրայ ճարտարներն ու վարպետներն իրանք են։

Ես ինքս աչքովս տեսայ Կարինում, Տիգրանակերտում և Սեւաստում՝ Անկլիոյ և Ֆրանսիոյ ղէնքերի նմանակները շինող արհեստաւորներ, ապրանք տարուբեր անող վաճառականներ, դրամական ելեմուտ դիտացող սեղանաւորներ, Իսկ երկրագործութեան մասին՝ Հայաստանում, կարելի է գաղթական Գերմանացոց վրայ՝ գերազանց չլինին Հայք, բայց Թրքաց և Քրդաց վրայ անհամեմատ բարձր են։ Ամեն հայաբնակ քաղաք, գիւղ, աւան, գաշտ՝ բնական կենդանութիւնը՝ ճամպորդին աչքին է դպչում, մինչդեռ Թրքաց

բնակ և քրդաբնակ գիւղերն ու դաշտերը ամայութիւն է և մեռելութիւն: Թուրք հողատէրերի բոլոր մշակները (հարստիք) Հայք են: Իսկ Քրդերը բնաւ երկրագործութենով պարագլուժ չեն, այլ միայն ոչխարապահութեամբ, հետեւաբար այդ քաղաքներում և գիւղերում ախրող տարերքն է Հայոցը, որովհետեւ իրանցմով են դրանք՝ շահաստան, այգեստան և մրգաստան և որոնք շատ աւելի բազմաթիւ են, չնայելով իրանց անընդհատ դէպ ի դուրս գաղթութեան՝ թէ Թրքերի և թէ Քրդերի վրայ զատ զատ:

Այս վերջին տարիներում Հայոց մէջ սաստիկ մի սէր է ծագել և դաստիարակութեան վրայ, այնպէս որ, թէև աղքատ են գրական մարդկանց և գրեանց կողմէն, ամեն քաղաք մի, երկու և երեքմ երեք դպրոց, և ամէն գիւղ՝ մի կամ երկու ծաղիկոց ունի: Տպարան կամ մամուլ էլ ունին, էջմիածին, ինչպէս ամեն մարդ գիտէ, Բաքու, Շուշի, Վան և Մուշ: Իսկ իրանց կենդանի բարբառը՝ ու նոր դրականութիւնը, որ հաղիւ մի քանի տարուայ ծագում ունի, արդէն այնպիսի մի ուղղութիւն է ստացած՝ բուն հայրենի երկրում, որ շատ քիչ ժամանակուայ մէջ արդէն գերազանցում է ու գերազանցեց, մայր հայրենիքէն դուրս եղող գաղթականաց բարբառի ու գրականութեան: Քսան տարուայ միջոցում, բաց ի այլևայլ մանր մունր գրական դործերէ՝ չորս հինգ հեղինակ դուրս են եկած իրանց գաւառի բարբառով արձակ ու ոտանաւոր գրող, որոնց դործերէն նմուշի համար, հարկ եմ համարում այս աեղ մի քանի հատրկտոր ձեր աչքի առաջ դնել:

Անց կացած դարուայ կենդանի բարբառէն օրինակ.

Ա.

Ինձ սիրեցիր, էջմիածն նընկար, խաղը դավթար իմ քիզ ամա.
Մի քաղի փըշի ծաղիկն՝ վարթ սուսանբար իմ քիզ ամա.
Չեմ թօղնի արէգակումըն՝ բաղչի սաջար իմ քիզ ամա.
Ես քու մահըն վունց կուխնդրեմ՝ նուղլ ու շաքար իմ քիզ ամա:

Թարգմանութիւն.

Ձիս սիրեցիր, սիրոյ մէջն ընկար, ես երգարան եմ քեզ համար,
Մի քաղի փշալի ծաղիկ, ես վարդ ու ամբեր եմ քեզ համար,
Չեմ թողուր քեզ արեւու մէջ, պարտիզու ծառ եմ քեզ համար,
Ես ինչպէս քու մահը կը խնդրեմ, շաքարած նուշ եմ քեզ համար:

Է՛լ քու բաղին մըտիկ արան, ուրիշ բաղէն վարթ չին տա քիզ,
Աղ ու հացըն մի դէն գըցի, շափթէնը մէկ մըտիկ տու միզ,
Թէգուզ աշխարըս սըտուտ դաս՝ չիս տէսնի ինձ պէս աղիզ,
Թաք ուրիշ գօզալ չը սիրես՝ իղրարով եար իմ քիզ ամա:

Թարգմանութիւն.

Է՛լ քու պարտիզին նայէ ուրիշ պարտէզէն վարդ չեն տար քեզ.
Աղն ու հացը մի դէն թող՝ չաբաթ մէկ հեղ եկ ու տես մեզ,
Թէեւ աշխարհք սըտըտիս, չես տեսնել ինձ պէս սիրող քեզ,
Որպէսզի ուրիշ սիրուն չսիրես խօսք տուած սիրուհի եմ քեզ համար:

Թաք ես մօրէս չէի ծնի, վայ էն օրին՝ ես քիզ տեհայ
Դու բուլբուլիս, ես կարմիր վարդ մի ասեր թէ վարդը չուտով կերթայ
Մէ փուքը էտէնց դիմացի, չուտով Հընդըստան մի էհա.
Անգործիլ, անխարջ ու քըրեհ՝ մանտիլի դար իմ քիզ ամա.

Թարգմանութիւն.

Ուր էր թէ՛ ես մօրմէս չէի ծնել, վայ այն օրին՝ որ ես քեզ տեսայ.
Դու սոխակ ես, ես կարմիր վարդ մի ասեր թէ վարդը չուտով կերթայ
Մի փոքր այգպէս դիմացի՝ չուտով Հնդկաստան մի գնար,
Ոչ գործուած եւ ոչ բանուած նուրբ դաստարակ եմ քեզ համար:

Աստուած վըլայ, դիմիշ արած գըլուխըս քիզ մատաղ ըլի,
Ե՛կ քիզիդ սիրով տամ անիմ, ով գուզէ բէտամաղ ըլի,
Ես քու խօսքէն չիմ անց կենա թաք քու տամաղըն չաղ ըլի
Թէգուզ անմահութին ուզիս՝ սիրով կու ճարիմ քիզ ամա:

Թարգմանութիւն.

Աստուած վկայ թող գլուխս քեզ զոհ ու մատաղ լինի,
Ե՛կ քեզ հետ սիրով Կէֆ անեմ. ով կուզէ թող նախանձ լինի,
Ես քու խօսքէն դուրս չեմ ելնել, որպէս զի քու սիրտը գոհ լինի,
Թէեւ անմահութիւն ուղեւ ինձմէ՝ սիրով կը ճարեմ քեզ համար:

Քու դարդըն ինձի պառվէցուց, հումըն ասիմ, Սայեաթ Նովա.
Մի գըցի ձէռնէմէն ձեռն՝ օսկէ թաս իմ, Սայեաթ Նովա.
Փռանգըստանու միջէն էլած՝ զար ատլաս իմ, Սայեաթ Նովա.
Ծալէ դավթարդ, Ղութին դի, ռանգ ու ըսեքար իմ քիզ ամա.

Թարգմանութիւն.

Քու ցաւդ ինձ պառուեցուց, որո՞ւ ասեմ, Սայեաթ Նովա.
Մի թողուր ինձ ձեռքէ ձեռք՝ ես օսկէ գաւաթ եմ, Սայեաթ Նովա.
Եւրոպայէն եկած նուրբ ատլաս կաղ եմ Սայեաթ Նովա.
Ծալէ երգատետրդ տուիւրդ դիր, ես նրբահիւս ծոպ եմ քեզ համար:

1751 Ապրիլ 4

Բ.

Ձէնդդ քաղցըր ունիս՝ լամդօվ կու խօսիս,
Նա պահէ քիզ, ումն օր ծառայիս, գօղալ,
Մէջիդդ ջէյրանի է, ռանգըդ շաքարի,
Փռանգըստանէն էկած խարա իս գօղալ:

Թարգմանութիւն.

Ձայնդ քաղցր է՝ ու անոյշ խօսող ես,
Նա թող պահէ քեզ, որու որ ես, սիրուն,
Մէջքդ բարակ է, գոյնդ շաքարի.
Եւրոպայէն եկած կերպաս ես, սիրուն:

Ղումաշ ասիմ՝ շուրէղէն է կու մաշվի,
Սալի ասիմ՝ ախըր մին օր կը տաշվի,
Ձէյրան ասիմ՝ շատ մարթ քիզիդ կու ետշվի,
Բաս վիճնց թարիփ անիմ՝ միրա իս, գօղալ:

Թարգմանութիւն.

Բայց թէ կերպաս ասեմ քեզ, կտաւ է՝ պիտի մաշուի,
Նո՞նի ասեմ վերջապէս, հարկաւ մի օր պիտի տաշուի.
Թէոր այժեամբն ասեմ՝ շատերը քեզ հետ կը հաւսարի.
Ուրեմն ինչպէս միտքս յայտնեմ, երկնային սէր ես, սիրուն:

Թէ մանուշակ ասիմ՝ սարէմէն կօսին
Թէ ջափայիր ասիմ՝ քարէմէն կօսին,
Թէ վուր լուսին ասիմ՝ տարրէմէն կօսին,
Արէգադի նըման՝ փարա իս, գօղալ:

Թարգմանութիւն.

Թէ որ քեզ մանուշակ ասեմ՝ պիտի ասեն որ՝ սարէն է,
Թէ որ ակն պատուական ասեմ՝ պիտի ասեն որ՝ քարեղէն է,
Թէ որ լուսին ես, ասեմ՝ պիտի ասեն որ՝ տարրեղէն է,
Հասկա ինչ ասեմ քեզ, արեւու նման լոյս ես, սիրուն.

Նոյն Թուականը, Սայեաթ Նովա.

Գ.

Արի ինձ անգամ կալ, այ դիվանա սիրտ,
Հայա սիրէ, աղաբ սիրէ, ար սիրէ,
Աշխարքըս քունն ըլի, ինչ պիտի տանի՝
Աստուած սիրէ, հօքի սիրէ, եար սիրէ:

Թարգմանութիւն.

Ե՛կ ու ինձ մտիկ արա, ով իմ խենդ սիրտ,
Ամթ սիրէ, պարկեշտ եղիր ու առաքինի,
Թող աշխարհը քունը լինի, ինչ պիտի տանի քո հետ,
Աստուած սիրէ, հօգի սիրէ, ընկեր սիրէ:

Ին բանն արա՝ վուր Աստուծու շարքումն է,
Խըրատնիրըն՝ գըրած Հարանց վարքումն է,
Երեք բան կայ՝ հօքու մարմնու կարքումն է,
Գիր սիրէ, ղալամ սիրէ, դավթար սիրէ:

Թարգմանութիւն.

Այն բան արա՛ որն որ Աստուծոյ պատուէրն է,
Ու խրատներն էլ գրուած են Հարանց վարքում,
Երեք բան կան՝ հոգու եւ մարմնու պէտք են.
Գիր սիրէ՛, գրիչ սիրէ՛, գիրք սիրէ՛ :

Ե՛կ արի՛, սիրտ, մի կենա դուն մէ դամաղի,
Հալալ մըտիկ արա հացի ու աղի,
Հէնց բան արա՛ մարթ վըրէդ չը ծիծաղի,
Խըրատ սիրէ՛, սաքըր սիրէ՛, շար սիրէ՛ :

Թարգմանութիւն.

Արդ դու սիւս սիրտ, մի լինիր ցաւած ու դժգոհ,
Արդարութեամբ նայէ հացի ու աղի վրայ,
Ու այնպէս գործ արա՛ որ մարդ քո վրայ չծիծաղի,
Խրատ սիրէ՛, համբերող եղիր ու օրէնքը պատուէ՛ :

Հընարտութիւն չ'անիս՝ դուր գու գաս Տէրիդ,
Խօնարութիւն արա՛ կանց քիզ գէվէրիդ .
Աստուած դիմունանցըն մին հօքի էրիտ
Աղկատ սիրէ՛, ղոնաղ սիրէ՛, տար սիրէ՛ :

Թարգմանութիւն.

Հպարտութիւն մի անիւ, հաճելի կը լինիս Տիրոջդ,
Այլ խոնարհութիւն արա՛ քեզմէ ստոր մարդուն
Աստուած ամենքին էլ մի հոգի տուաւ,
Ուստի՛ աղքատ սիրէ՛, հիւր յարգէ՛, պանդխտին օգնէ՛ :

Սայաթ-Նովա, էրնէկ քիզ, թէ էս անիս՝
Հօքուդ խաթրի մարմնուդ ունբըր կէս անիս .
Թէ գուգես վուր դատաստան չը տեսանիս,
Վանք սիրէ՛, անապատ սիրէ՛, քար սիրէ՛ :

Թարգմանութիւն.

Սայաթ-Նովա, երանի՛ քեզ թէ այս բանն անես,
Հոգուդ համար քո կեանքը կէս անես
Թէոր կուգես էլ, որ դատաստան չտեսանես,
Վանք կամ անապատ գնա ու ապաշխարէ՛ :

1753 Մայիս 1

Սայեաթ-Նովու կարգէն են, Սրբազան, և Ղալօէնց Բաղ-
դասար, Շամշի Մէլքո, Լէսն, Թուրինչ, Օքսուղ Օղլան,
Նալբանդ Օղլի, Ղարիբ Օղլան: Չախմախչի Եաղութ, Սէփիւ
Օղլան, Քէշիչ Նովա, Գուրջի Օղլի, Քօբալի, Ջահիւ Օղլան,
Նուրալի, Արաղլու Սարգիս, Ագամ Աղբար, Նարգիզ, Յա-
կոբ Քիմիայ, Էայն Էայն, որոնց մեծ մասը Հայոց աշխար-
հէն են, իսկ ոմանք էլ թիֆլիզեցի, Աթաէրխանցի, Շամա-
խեցի, և ամենքն էլ գրեթէ՝ հայերէն դաւառական լեզուով
խաղեր ունին ասած, որոց մի նմուշն ահա՛ ձեր առաջ հանեցի:
Դրանց բանաստեղծական շնորհատուն է եղած, ինչպէս յայտ-
նի է Ձեզ, Մշու Սուրբ Կարապետն՝ որոնք ուխտով, ծոմա-
պահութեամբ և մեծ ջերմեռանտութեամբ կերթան եղել
Գլակայ վանք և խնդրում են եղել Սուրբ Կարապետի միջ-
նորդութեամբ՝ Աստուածանից՝ իրանց բանաստեղծական
ձիրք և իրանք իրանց Խալի Նօթաբ, այսինքն սպասաւոր ժո-
ղովրդեան անուանելով, շատ անգամ Աւետարանի բարոյա-
կանն էլ Հայոց հետ միասին և Մահմէտականաց էլ քարոզում
են եղել իրանց անոյշ խաղերով. բայց զարմանալին այն է, որ
շատերը հայերէն կարգալ գրել չեն գիտում եղել: Այդ
հանգի բանաստեղծները, Սրբազան, (որոնց աշուղ են կո-
չում) մեծ նշանակութիւն ունին պատմութեան առաջ,
ինչպէս վարդապետների քարոզներն իրանց դարու կրօնա-
կանութեան հոգուն յայտ անող հայելիք են, նոյնպէս և այդ
հասարակաց վիպասանաց երգերն էլ հասարակաց մէջ տիրող
զգացմունքների, հայեացքների, հասկացողութեանց հայե-
լիքն են. իսկ իրանց գրականական արժանաւորութեան՝ որն
որ լոկ հասարակական է, այսօրուայ ամեն գիտնականները
մեծ յարգ ու պատիւ են տալի, որոնց կարգէն է և իմ
բարեկամ, հանգուցեալ Պ. Գէորգ Ախվերդեանից՝ Սայեաթ-
Նովայի երգերի հրատարակողը, որ՝ այսպէս է խօսում այդ
վիպասանի մասին, իր յառաջաբանում:

« Թէ չատ զօղ (քէյֆ) է շանց տուել, չատ անգամ էլ էս հան-
ճարեղ յանկարծախօսն կատարել է հոգեւոր բժշկի պաշտօնն, Լսել
եմ ծերերուց որ մէկ օր էրէկէ Բ. Վրաց Թագաւորի գերդաս-
տանն ու իշխաններն նեղանալով իրանց Պարնին (պարոնին Թագա-
ւորին) եկած տխրութեան համար, (որն որ երբեմն պատահում էր
էս՝ միշտ իր թշնամիներու արշաւանքները մղելու համար հոգած
քաջ պատերազմողին) ու նրանք դադարեցնելով իրանց կանացի գըդ-
ուանքն ու սլաւատական շողորթութանքն, ճարերը կտրած՝ ստիպած
են ըլլում գործ դնել Սայեաթ-Նովու հոգեզուարճ խօսքն. նա քա-
մանչէն (ջութակ) ածելով մտած Թագաւորի սենեակն ու մտիկ
չտալով նրա ողորմած հայեցուածին, սկսում է բանն համարձակ
ասելով Վրացերէն.

Բո՛ւր-բո՛ւր պարտած էրսիք ջրով, չէ՛ր դիմաւ թեղ պարտաւանդներ
առնեցողին. անձրեւային ժամանակն Բուր՝ որ կուր գետն է Վրաս-
տանու, այն տեղ՝ ուր որ Երասխն է խառնվում, ջուրն առնում է
թուխ կարմրագեղին մի գոյն:

« Ու էսպէս իր սիրական Պարնի տխրած ճակատն սլակում է
խաղաղ խնդութենով:

« Ամէն տեղ ուրախութիւն ցանող Սայեաթ-Նովէն, ինչպէս
տեսնում ենք իր խաղերուց, իրան էլ չէ գրկել ցնծութենից. սրա
աչխոյժ ու սիրատէնչակ հոգին՝ շատ գեղեցկանազին գերի կուլի
(կը լինի) արեւ իր կաթոգին խօսքերով՝

Ղուրբան իմ ծուցիդ նըռանն,
Հօքիս տամ չիւնատ (տօսախ) կըռանն (բազուկ)
Թաք պառկիմ եարի դռանն,
Դըլխօսքս քար իմ ասում:

Ինքն էլ սիրու գերութեան մէջ տարիանքով վառված՝ առանց
սերեկնի մէկ օր էլ չէ ուզում էս աշխարհքից՝

Դուն գլուխդ մահի կուտաս, ես էլ քիզիդ (քեզ հետ) կումէռնիմ.
Մեր էդնէն թամամ (ողջ) աշխարհս սօվ քաչէ, հաց չը տեսնէ:

Բայց չէ մնում միշտ էս սիրատարի մոռացմունքի մէջ, պահելով
իրան հեռու մարմնամուղ զգացմունքից, աւելի հաւան է՝ յայտնել
իր անձկութիւնն որպէս նուագածու քերթող՝

Թէ մէ շարաթ քիզ չ'իմ տեսնի կու կըտրեմ քամանչի սիմըն (թեւը),
ու նկարագրելիս իր բաղձանքն, մնալով զուրկ հեշտասէր ցանկու-
թէնից՝ չէ վիրաւորում նուրբ զգացմունքն՝ ինչքան պարզ էղէ
հասկանում սիրու սրբութիւնն ցոյց է տալի նրա խոստմունքն՝

Թէգուզ անմահութին ուզիս սիրով կու ճարիմ քիզ ամա:
էնպէս որ համարձակ կարելի է ասել Թէ՝ Սայեաթ-Նովու հոգին
ձընի տակէն նուր դուրս (նոր դուրս) էկած արիւղ զիպած սըն-
րուլի պէս պայծառ ու մաքուր է:

Սայեաթ-Նովու ցնծութիւնն չ'է քաշում շատ ժամանակ: Համար-
եմ Թէ հէնց էն գլխէն դրաւում է սրան տխրութիւնն, իր սէրն ու
բաղձանքն յայտնում է մէ տրտում ու վշտալի ոճով, որ ցաւ է
տալի սրտին. տեղ տեղ էլ շանց (ցոյց) է տալի իր հոգւոյ ձանձ-
րանալն կեանքից, աշխարհքից, երգերուցն եւս՝

Է՛րէգ լավ էր կանց վուր էսօր, — վաղէրումէն (գալիք օրերէն)
բէզարիլ իմ, (ձանձրացել եմ)
Մարթ համաշա (միշտ) մէկ չ'ի ըլի, — խաղէրումէն բէզարիլ իմ:

Էսպէս զղուած աշխարհքից, գանգատուելով Թէ՝ դաբլն (ճշմա-
րիտն) ճախայ չ'է քնո՛ւմ, էնդուր որ՝ շարաթէ Ե Խալիս սոսոս: Սայ-
եաթ-Նովէն խրատում է իր գլխանա սիրտն ու քարոզում է սրան
սիրել Աստուծո՛ւ, հոգի, Ես, պարէշարթիւն, քիւ, Խրաթ, հաթթու-
թիւն, դաբաթան, Խոնարհութիւն, ալթաթ, զնաթ. (հիւր) օտար ու վերջումն
յայտնելով իր սրտի տխրութեան հիմն՝ ահեղ դատաստանից վա-
խենալն խորհուրդ է տալիս իրան մանաւանդ սիրել Վնէ, անպաթ,
թաթ: Սայեաթ-Նովու խրատական խաղն (որն որ առաջ բերինք վե-
րեւը), բովանդակում է իր մէջ կեանքի ամեն բարոյական ու մարդ-
կային տարերքն, ու անպաճոյճ ու կարճ խօսքով յայտնում է մէկ
ժողովրդի ամեն կարիքն, վկայում է ազգային երգչի բարոյական
ու կրօնական մտաց աճման:

Իրաւ է, էս ազգային երգիչն հասկանում է էլել իր կոչումն, ու
նրա միտքը լաւ հասնում է էլել իր պաշտօնին, երբ իր գլխին՝
Խալիս Զոթաթ, (ժողովրդեան ծառայ) ասելով՝ Թեւադրում է իրան
հա՛նդ դաբլու (ծառայութիւն) անել ժողովրդին, որն որ անուանե-
լով Զոթաթ քիւ՝ գիտէ որ սրա դրաթն (ուղղելն) քերթողի սուրբ
պարտքն է. էնդուր էլ սիրուն կոչում է իրան դաբլու (հիւան):
Ազգի բարոյական դուրգարն էն էլ է հասկանում, որ քերթողն՝
պահպանելով իր սիրտը թաթ Խալիսու զոթաթիւն, պիտի չը վիրա-
ւորի ժողովրդի ապերախութենից ու բրտութենից, ու ամեն
էղի պարգեւողին պատասխան տայ շաթթու, լաւ խմանալով՝ որ
ազգն իր կրթութիւնն ու խրատն ըստանալու է երկնուց

Թէգուզ (Թէեւ) դըպրատանքն պահ տաս՝ ծեծով չ'ի խրատովի
խիվըն, (խենդը),
Ինչրու, (մինչեւ որ) անձնէն չը դուռ էհայ (երթայ) անախտելի
էն չար զիվըն, (դեւը)

բայց ինքը վիզն է առնում միայն քարոզչի պաշտօնն, ու սորվեցընում է սիրել ու անել քաջէ քոջն, որն որ դաստում է՝ բարձր ամէն իմաստութեան ու գիտութեան վրայ, ասելով՝

Թէ դուզ իմանաս, գիտենաս աստղերու համբարքըն (համրանքը) սիրուն,

Անբարի դուրձըն (դորձը) կօրած է՝ կարթն հարանց վարքն սիրուն,

ու իր անարատ հոգին՝ թէպէտ զգում է էլ էն կենաց պայծառութիւնն, բայց միշտ նեղացած մնում է տարակուսանաց մէջ՝

Վուր (որ) տիղ՝ հասնիք. (հարանիք), վուր տիղըն՝ սուք, վուր տիղ՝ սոյբաթ (ընկերութիւն) խաղ է ըլում:

Վուր տիղ՝ ժամ, վուր տիղ՝ պատարագ, վուր տիղ՝ սիրով տաղ է ըլում:

Թէ վուր հօքուդ կամքն իս անում՝ մարմնիդ բէտամաղ է ըլում: (ցաւ է կրում)

Վուր մէ (մի) դարդին (ցաւին) կու դիմանաս, դուն ջըրատար Սայեաթ-Նովա:

Հէնց էն գլխէն հոգուն ու մարմնու խնդիրն չէ տալի սրան դադար, ու շատ ժամանակ պահում է տաքնապում: Վերջապէս ձանձրացած էս երազական կեանքի վոյելչութիւններից՝ Սայեաթ-Նովու խանդակաթ սիրտն ասելով՝

Կու հաքնիմ մաղեղէն, կու հաքնիմ շալըն
Կ'երթամ ու ման կուգամ վանքիրըն մէ մէկ:

պտռում է միայնակեցութիւնն, որոյ ծարաւն էնքան սաստիկ է ըլում, որ իր դաւակնեցող թիֆլիզում թողած՝ գնում, հեռանում է Հաղպատու Սուրբ Նշանի վանքն, որ տեղ կրօնաւորված ձեռնադրվում է արեղայ

Վերջն ու վերջը, Սայեաթ-Նովէն՝ լսելով Աղա Մահմէդ-խանի հեծեղազօրի Վրաստանու սահմանին մօտենալն, միտն է բերում իր զաւակներուն (ունեցել է երկու տղայ՝ Մելքիսեդ, Օհան. ու երկու աղջիկ՝ Սառա ու Մարիամ, որոնց սերունդէն է, մեծ մօր կողմէն եւ Գարեգին Մ. Աղաբէգեանը) ու գալիս թիֆլիզ: Էս տեղաց ուղարկում է նրանց Մօղղօկ՝ ուր սրանք գցում են իրանց հաստատ բնակութիւնն: Սայեաթ-Նովէն դնում է իր զաւակներուն ձանապարհ թէ չէ, Պարսիկքն մտնում են թիֆլիզ: Հաղպատու առաջնորդաւորան հէնց բերդի տակն ըլելով՝ թշնամիքն տուն են ընկնում եկեղեցու դաւիթն ու կցում են կատորեն ու կողոպտելն: Սայեաթ-Նովուն վրայ են հասնում եկեղեցում աղօթք անելիս: Սրանից

պահանջում են դուրս դալն ու հաւատն ուրանալն, բայց կրօնաւորն Պարսից թրերու տակն աւանդում է հոգին՝ ասելով,

Չըխմանամ քլիսագան, տօնմանամ իսագան.

(եկեղեցուց չեմ դուրս դալ, չեմ ուրանալ Յիսուսին)

ինչպէս մի թուրքերէն ասած խաղումն էլ՝

Սայեաթ-Նովա դինը իսա ինքար էթմաս՝ էրմանի դուր.

(Սայեաթ-Նովէն հաւատն չ'ի ուրանալ Հայ է):

Էդպէս իսալիսի նօքարն նահատակվում է որպէս ծառայ Աստուծոյ Սեպտեմբեր ամսին 1793ին:

Ինչ էք ասում, Սրբազան, միթէ կարելի էր մեր նախորդներին համար՝ այն արիւնթաթախ դարերում, աւելի ամուր պահելու կարող լինէին իրանց աշխարհի, ազգի եւ եկեղեցու աղջայնութիւնն, ինչպէս որ պահել են մեր վարդապետները՝ իրանց քարոզներով, վաճառականները՝ իրանց կեանքով, վիպասաններն էլ իրանց երգերով: Ահաւասիկ ձեզ եւ Հայոց զիւղական կեանքէն էլ մի նկարագիր արձակ դուրած Երեւանու բարբառով, արժանայիշատակ Խաչատուր Աբովեանի դրչէն դուրս եկած, Երեւանու Սարտարի Քանաքեռ դիւղէն յափշտակած Թագուհի աղջկանը բարուց, վարուց եւ դեղեցկութեանը մասին:

« Ո՞ր մէկն ասեմ, որ մէկը թողամ, մարդի սիրտ կրակ ա (է) ընկնում. երբ որ խեղճ մօր արածն ու ասածը միտքն ա բերում: Ո՞վ որդի ա մեծացրել (մեծցուցել). նա՛ լաւ կիմանայ մօր սիրտը, տկար լեզուն ինչ կարայ (կրնայ) սրտի ամէն մէկ կսկիծը, ամէն մէկ ետրէն (վերքը) բառով եդ պատմել (նկարագրել): Ողորմելի մէրը (մայրը) էսպէս խելքը կորցրել, չէր իմանում, թէ ինչ էր ասում, ինչ էր անում, թուրքերն էլ՝ որ տասը հատ էին թվով, էն անօրէն տեղըներովն էլ (իրանց վիճակով) զորդ ա (իրաւ է) բարկանում, հարբայ էին գալիս (կը հուլտկէին) ամա մօր էսպէս մորմովիլը տեսնելով, սիրտըները մի քիչ գութ ընկաւ: Իրանք էլ էին գիտում, որ մօր համար հեշտ չի (չէ) որդի մեծացրել. եդոյ էսպէս բիրադի (մէկանց, յանկարծ) կորցնիլ, Հաւն իր ձագը կորցնելիս՝ կեանքը հետը տալիս ա, ուր մնաց բանական մարդը: Իրանք էլ մնացել էին մոլորված, ամա (բայց) Սարգարի հրամանն էր. չանէին, չտանէին, իրանց գլուխը կը թռչէր, եւ (կամ թէ) աչքը դուս (դուրս) կը դարձար: Ծարըները կտրուեց. խօսքը մին

արին, որ մօրն էլ աղջկայ հետ տանին բերդը, Սարգսրի դուռը, իրանց պարտքի տակիցը դուռ գան, եղայ ինչ կուզէնան անեն. Նօթարներին (ծառայներին) հրամայեցին՝ որ ձիանները թամբեն, ետարդ (զէնք) ասպար (հանդերձ) քցեցին, թուրըները կտակեցին ու կամաց կամաց մօտ եկան, որ մօրն էլ, աղջկանն էլ վերցնեն տանին:

« Թագուհին, Թագուհին, աշխարքի աչք թագուհին, երկնքի տակին, գետնի երեսին, անթառամ ծաղիկ թագուհին, դրախտ, մանիշակ, անգին, անհատ, աննաման թագուհին, ինչ լեզու պէտք է ըլի, որ նրա գովասանութիւնը պատմի, ինչ աչք, որ նրա տեսքն ու կերպարանքը մէկ բանի նմանացնի: Շարմաղ (հերաստիւհու) լուսաթաթախ երեսը, որ արեգակի պէս լիս (լոյս) էր տալիս, ու վարդի պէս փայլում, դառել էր սխալակ գաթան (քթան) սառել, սպրթնել (գոյնը նետել): Էն երկնաման աչքերը որ տեսնողի հոգին վառում կրակում էին, ընկել էին խոր, փակվել, կուլ գնացել: Թագուհին, ջիվան (մանկամարդ) թագուհին, մօրը մէկ թագուհին, որ հրեշտակի նման ում որ մէկ մտիկ էր տալիս, (նայուածք էր ձգում), հոգին անմահական խնդութենով լցվում էր, սառել, փէտացել, անշունչ, անլեզու մնացել էր գետնի վրայ ընկած, երեսը երկնքը քցած (ձգած) հէնց գիտես՝ թէ էլ էս աշխարքումը չի, հրեշտակաց մէջն ա համբարձվել, դրախտումն ըլի իր անմեղութիւնը վայելում: Նրա թուխ թուխ (սեւ սեւ) ունքերը, նրա չալ չալ (փայլուն) աչքերը, նրա նռնահատ թշերը, (այտերը) նրա բարակ բարակ՝ զալամ (գրկով) քաշած պոռնները (չրթունքները), նրա լուսեղէն ձակատը, նրա մարմառ, նուրբ քիթը, նրա բլբլի (սօխակի) լեզուն, նրա ոսկեցնցուղ բուտը (աստր) բլբլ սառել, քարացել, սլապանձվել էր: Հէնց հարամ (անօրէն) ձեռը նրան առաւ թէ չէ, մէկ ախն էր՝ նրա հոգին, Գալեց, թուլացաւ, իրանից գնաց, ու մինչեւ դրան չեմը կը բերէին, հաւի պէս մէկ էլ թրպրտաց (չրջւրջել) ու ձէնը փորն ընկաւ: Շլինքը ծովել, թուլացել (մարել) գլուխը չէմի էս կողմն էր մնացել կախ էլած (կախուած) մարմինը էն կողմն ընկած: Ոսկեթել մագերի կէսը մնացել էր բարձր՝ որ նրա անմեղ երեսն ու դօշը, (լանջը) ծածկի, կէսը էնպէս խճճված (խառնուած) գետնի վրայ փռվել, քաշ էր ընկել, Նազուք (քնքոյ) ձեռները մէկը՝ սրտի վրայ էր թուլացած, ընկած, միւսը հոգի վրայ չորացած, տարածված: Գամարը (երակը) ցամաքել, շունչը կտրվել, հոգին երկինքն էր վերացել:

Բաս (հապա) ինչ կըլի, որ էսպէս չէր էլել, մինչեւ էն հաղաղը (ատենը) նրա ականքը՝ մէկ թթու խօսք չէր լսել, նրա աչքը՝ մէկ դառը օր չէր տեսել, նրա երեսը՝ մէկ կուշտ զրից, (զրոյց) չէր եկել վարդի պէս ծաղկել, մանիշակի պէս մեծացել էր, դեռ ոտը քարի չէր դիպել, դեռ մատը մէկ փուշ չէր մտել, տաննէնք

տարին անց էր կացել, դեռ նրա անմեղ հոգին աշխարքիցս մէկ բան չէր խաբար: Նրա ընկերք աղջկերքը՝ դռներին, կտրներին, (տանիսներին) էին ման գալիս. օր անց կացնում, նա ծունկը մօր ծնկանը կպցրած, ետ կար էր անում, ետ քարգաճ (Թրք. քէրկէֆ) ետ իրանց տանն ու դրանն էր մտիկ տալիս (հսկել) ետ իրանց մային, ապրանքին աչք ածում: Ղուշը գլխի վրովը (վրայէն թռչելիս, կարմրատակած (կարմրութեամբ) շունչը կտրած, լեղապատառ տուն էր ընկնում, որ իր չլանքն էլայ (ստուերը անգամ) մէկ ոք մին (մի ոք) չտեսնի: Մօր մէկ մատը փուշ ըլիլիս, ետ մէկ տեղը ցաւելիս, ուղում էր, հոգին հանի իրան տայ. էլ քար, էլ խոտ չէր մնում, որ նա վրէն չիջրի ու Աստուծու ողորմութիւնը խնդրի: Աղքատ տեսնելիս՝ բերնի թիքէն (թիքա, լոխմա) հանում, իրան էր տալիս, որ նրան օրհնի, նրանց արեւշատութիւն խնդրի: Բաղն էլ էն ժամանակն էր գնում, որ լիսն ու մութը դեռ չէր բաժանված ըլում, բաղիցն էլ էն վախտն էլ տուն գալիս, որ մութը գետինն առած, ոտը քաշված խաղաղված էր ըլում: Ով ուզենայ, նրան տեսնի, ետ ծառի, ետ պատի տակի պէտք էր տալի կենար (պահուելու), որ նրա սուրբ երեսը տեսնէր, նրա աչքի լսովը, հայլ մայլ մնար, (հիանար): Ծաղկներն էլ հէնց խմանաս՝ նրա ոտի ձէնն առնելիս, ուրախանում, ցնծում, բացվում, փչում էին: Ղշերն էլ նրա երեսը տեսնելիս հէնց բռնիլ՝ նոր հոգի էին առնում, գլխները թեւները տակիցը բարձրացնում, ճիւղում, ճշում, ծլվում թեւերին խփում, ծալի տալիս: Ձեռը գառան (գառնուկին) գլուխը քսելիս, ետ չիւրիս, հէնց գիտես՝ թէ էս անմեղ հայվանն էլ էր խմանում, որ հրեշտակի ձեռք ա իրան գալնում եւ ոչ մարդի: Մի բիշ մօտիցը պակսելիս, ձէնը աշխարհք էր վերցնում. մարդի սիրտ էրում. էնպէս էր բղղում, (գառնուկի ձայն հանելը) քար ու քօլ ընկնում: Շատ անգամ նրա փափուկ ծնկան վրայ էր քնում, նրա անուշահոտ աղիւղ ձեռիցն էր խոտ ուտում: Չայիր չխմանի (դալար խոտի) մանիշակի վրայ, վարդի թթենու տակին, ետ քջքան (ջրի ձայն) առվի մօտ որ բաղի (երեմն) վախտ (ատեն) քնած չէր ըլում. հէնց մօտ որ քանդակները լիս ա վեր էկել, արնիքը (եղերքը) հայլ գառել: Էսպէս քնած վախտին էր ըլում, որ մէրը ուսուով (կամացուկ) մօտանում էր, ետ երեսն երեսին դնում, ետ գլուխը իր գոգը դնում, ետ վրէն չոր քցում ու խաչակնքում, որ քունն առնի, դինջանայ (հանգստանայ) ետ թէ չէ, որ վախտը գալիս էր, երեսին հով էր տալիս, նանիկ էր ատում որ վեր կենայ (երէն) իրիզնայ հովը, արեգակի մէր մանիլը տեսնի ու միասին պոռու ծաղիկ, հաւաքեն, գնան տուն: Շատ անգամ վարդի փունջը մէկ ձեռին, մանիշակին մէկէլ (մէկալ) աչքը որ չէր բաց անում, հէնց գիտես՝ սար, ձոր, ծառ, թուփ, խոտ, ծաղիկ նրան էին մաթ (ապուշ) մնա-

ցել, նրա շունչն ըլլին ուղում, որ քաշեն, ծծեն, դորանան, դալարին հովը մազերի վրայ սլալալիս, երեսին գիպելիս, էլ չէր ուզում որ առաջ խաղայ եա ետ գնայ. հէնց նրա գլխովն էր պըտտում, հէնց նրա մազերի հետ խաղում: Վարդի վրայ երեւը կուացընելիս (ծռելու ատեն) ուզում էր որ բարձրանայ նրա շունչը քաշի, նրա պատկերի գունը գողանայ, որ դըհա (տահա, եւս) աւելի գեղեցիկ, դըհայ անուշահոտ երեւի: Բլբուլը (սոխակը) նրա հոտն առնելիս, իր վարդը մոռանում նրան էր գովում, նրա վրէն իր սէրը թափում, նրա հասրաթովն, (կարօտովը) էրվում, խորովում: Շատ անգամ ինքը ձէն հանելիս, եա ինքն իրան խաղ (երգ) ասելիս, հէնց խմանում էր՝ թէ հրեշտակներն են իր հետ խօսում, իրան ձէն տալիս, եա ձէնը քաշում, առաւօտեան ցօղը, իրիգվան վերջի լիւր մէկը նրան տեսնելիս՝ ցնծալով վեր էր գալիս որ նրա սուրբ երեսին նստի, մէկը ցաւելով երեսն իրան էր քաշում, աչքը խփում, որ նա շուտով քուն մտնի, գիշերն անց կենայ, որ առաւօտն էլի դոյ նրա տեսութեան արժանանայ, նրա լուսովը հոգի առնի ու զուարճանայ: Քունը նրա աչքերին էնպէս էր մօտենում, ինչպէս մէկ սրբի՝ երկնային հրեշտակը, թեւերն երեսին փռում, անմահական երազով նրան գրկում, գգվում, արթնացնում. էլ եւ իր գիրկը դնում:

Այս, որ մէկն ասեմ. նրա ամէն մէկ շարժումնքը, ամէն մէկ խօսքը, ամէն մէկ մտիկ տալը (հայուածքը) ամէն մէկ աչքի ու պօռի ժամ գալը՝ հրաշք էր: Էն լուսակող աչքերը, էն խնկան ծաղիկ շրթունքը որ չէր բաց անում, մարդ ուզում էր, ոչ ուտի, ոչ խմի, հէնց նրան մտիկ տայ, նրա սուրահի բոյին (երկար հասակին) թամաշ անի (հիացնով նայի), նրա ոտի տակին հոգին տայ, նրա ձեռիցն իր մահն առնի. էս երկնային հրեշտակը, էս անմեղ գառն էր էս հաղաղին՝ էն գաղանների ձեռին. ինչ քարացած, ապառաժ սիրտ պէտք է ըլլի, որ նրան տեսնելիս կամ նրա սրտ-մաթիւնը լսելիս, գլխին կրակ չի վառվի: Ո՞ր մէր (մայր) էս հաղաղին թուրը չէր առնիլ ու իր ջիգեարը (սիրտը) ցցիլ. Ո՞ր հարեւան (գրացի) կամ անցվորական՝ նրա էն լուսեղէն երեսին նայելիս՝ աչքին չէր հուփ տալ (աչքը չէր խփել) որ լացը դայ ու սիրտը հովանայ. Այս մեր գեղական խեղճ խալիսը էնքան էսպէս բաներ տեսել ու լսել էին, որ արտասուքներն էլ էր ցամաքել, աչքներն լիսն էլ էր հառել: »

Այդ նկարագիրը, որոյ նմաններ՝ շատեր կան Վերսի հայտնի անուն վիպասանութեան մէջ, զանազան առարկայների և նիւթերի մասին, մօտ քառասուն տարի է, երկրիս երեսին աներեւոյթ եղող խաչատուր Աբովեանցի գրչէն է գործ

եկած, Երեւանու նահանգի քաղքեցոյ և գեղացոյ բարբառով, որն որ այսօր էլ է խօսւում իրանց մէջ: Ըստ ինձ, Սրբազան, այդ արարատեան բարբառը, Հայաստանի այժմեան բարբառների վրայ ամէնքէն գերադանցն է ու աղնուականը՝ և որն որ տիրապետել է ու ներգործել՝ ոչ թէ միայն ամէն գաւառական բարբառների վրայ, այլ նաև օտար աշխարհներում գաղթող Հայոց բարբառներում: Չնայելով՝ որ այդ բարբառը վաճառական ու երկրագործ հասարակութեանն է, բայց կրում է իր վրայ կենդանութեան, բնականութեան և աղբայնութեան դրօշմը. իսկ արարատ-ընթեան կողմէն ընտիր ընտրելագոյն, քաղցր քաղցրագոյն է ամէն բարբառների վրայ: Մինչդեռ, ինչպէս պիտի տեսնէք մի փոքր յետոյ, Ղարապաղեցոյցը քաջ տղամարդու և պատերազմող ժողովրդեան բարբառ է, Վանեցոյն ու Մշեցոյց՝ երկրագործ ժողովրդեան, իսկ Կարնեցոյցը քաղքեցու՝ թիֆլիզեցոյցը նման:

Այդ արարատեան բարբառը ինչ գրական լեզու է առաջ բերել, կերեւայ Պատկանեանցի Մայր Աբովեանցի, Ասքերեանի Հայոց Աղբիւր, Ներսէս Ե. կաթողիկոսի Ծէծեռնի և այլ ուրիշ քերթուածներում, որոնք արդէն իրանց քաղցր եղանակներով հասարակաց են եղած բոլոր Հայոց մէջ: Այդ բարբառով, Սրբազան, թէ՛ արձակ և թէ՛ ստանաւոր գրող հեղինակներ շատ ունինք, որոնց մէջ առաջին տեղն է բռնում Աշտարակեցի Պէրճ Պաշտանցն իր Սա և Վարդիւր և Կարնեցի անուն գրուածներով, նմանապէս թիֆլիզեցոյց բարբառով գրող հեղինակներ, որոնց ամէնէն եռանդունն էր Բժիշկ Ստեփաննոս Փաստամեանցն, որ վախճանած է. Գէորգ Տէր Աղեքսանդրեանց՝ որ բուն իսկ բնականէն է օրինակող և Ս. Մնգուկեանցն, Բաղձ հանա (Veau de ville) ասուած կատակերգութեան հայրն, որ շատ մեծ անուն ունի թիֆլիզում:

Ահաւասիկ և մի նմուշ Ղարապաղեցոյց բուն բարբառի. Դրօշն է Ղազարոս Աղանցն իր Աբովեան և Մանուկ անուն աղբային վիպում:

Թիւնը մի և նոյնն է գրեթէ արարածեան բարբառին հետ: Պիտի տեսնէք, Սրբազան, այդ բարբառը որքան մերձաւորութիւն ունի Վանեցոյ ու Մշեցոյ բարբառին հետ, այնպէս որ՝ համեմատական բանաբանութեամբ դուրս է գալի, որ Հայաստան՝ այնքան դաւառական բարբառներ չունի, որքան դաւառական հնչմունք կամ արտաբերութիւնը, թէ՛ բառերի, թէ՛ վանկերի և թէ տարբերի միջուկն Վանեցոյ և Մշեցոյ հ գիրը ի պէս հնչելուն պատճառը, ես կարծում եմ, լինի կանանց բերանից, թէ և մի և նոյն սովորութիւնը ընդհանուր է Հայաստանում, բայց Վանեցոյը սաստիկ է, կարելի է ասել նաև տիրող ազգաց և ազանց բարբառների ազդեցութիւնն էլ մեծ տեղ բռնում լինի Հայաստանոյ բարբառներում: Պարսիկ, Թուրք և Քուրդ լեզուների օրինակի համար, որոնց հետ Հայաստանցիք դարբերով յարաբերութեանց մէջն էին:

Հարկ եմ համարում այս տեղ, մի քանի սղացած բառեր առաջ բերել, որպէսզի հասկացուի թէ՛ որ աստիճանի է հասել այդ սղման օրէնքը այդ բարբառներում: Աք, քէ, եզբայր, բէ, բան, բէ, վրէն, վրայ, շո, շուտ, շոք, սեղորդ, հաւայ, մոռանայ, ճհ, ահա, ճ, եմ, հեքե, հրամայեցէք, իսկ թիֆլիզցիք ասում են. հաճեցէ, Բ, քեզ, Խ կամ հ, հարկաւ կամ ի հարկէ, Գ, մայր, հե, հայր, հա, մինչեւ, ե, վեր, քեհլ, տարեկան, հոք, լակոտիկ, Բէ, Յարութիւն, Խոն, ատոնք, Վա, յաջողում: Դէ, այդպիսի, և այլ խիստ շատեր: Իսկ հնչմունք և արտաբերութիւն ամեն դաւառ իրանն առանձինն ունի, այնպէս որ՝ Հայոց թէ՛ ձայնաւոր և թէ բաղաձայն տառերը՝ չորս, հինգ կերպ են հնչում եւ արտաբերում դաւառական բարբառներում: օրինակի համար ա տառը, է, է, էա, օ և ը ի ձայներն ունի է, էա, այծ. էա, այս, քեմ, դամ, Կօ, կասէ, կու ասէ, Կէ, տեղ, ըստ, աստի, նոյնպէս և միւս ձայնաւորները՝ ինչպէս նաև բաղաձայնները, որոնց վրայ այս տեղ երկար լինելուն խօսելը զանց կառնեմ:

ԵՐԳ ՎԱՆԵՑՈՅ ԲԱՐԲԱՌՈՎ

Թուխ աչքեր տնէն ելեր ես կերթաս տանիք,
Դիւ ես քեօ ջուխտակ տէգեր կնիկ.
Պագըմ կուզեմ էրէս կկայնես.
Աստուծու սիրուն մարդ կսպանես:
Թուխ աչքեր տնէն ելեր ես կերթաս յէգին
Աստուած սիրես արի մի առ զիմ խոգին
Թողնեմ կերթամ կարկալութին չար գերութին.
Հաւար թուխ աչ, մատաթ թուխ աչ,
Թուխ աչքեր տնէն ելար կերթաս կանաչ մէյտան,
Գեղուկ աչքերդ զիմ ջան կերան
Թուխ աչքեր ինձնէ մի մնա խռով.
Ես կը մեռնիմ քեզի ապով.
Դիւ կնմանես նռան գինի,
Դիւ խմի, ես ասեմ անուշ լինի.
Արի երթանք մեր տուն խուր,
Թուխ պաշ մաքին մատաղ կտրեմ,
Ջանիդ համար զուրպան կենեմ,
Աստուած սիրես, զիւ ձեր տուն դոնախ անես:

Սեդրաբեան Արիստակէս վարդապետի ժողովածուց:

Թարգմանութիւն.

Սեւ աչքեր տնէն ելել ես կերթաս տանիք,
Դու ես քո ջուխտակ տաղեր կնիկ.
Պագնել կուզեմ երեսդ, կը կանգնես,
Աստուծոյ սիրուն, մարդ կսպանես.
Սեւ աչքեր տնէն ելել ես կերթաս այգին,
Աստուած սիրես, եկու առ զիմ հոգին.
Թողնեմ, երթամ պանդխտութիւն, չար գերութիւն.
Խնդրեմ սեւ աչք, աղաչեմ սեւ աչք:
Սեւ աչքեր տնէն ելար կերթաս կանանչ տափ,
Սիրուն աչքերդ զիմ հոգի կերան.
Սեւ աչքեր ինձմէ մի մնար խռով.
Ես կը մեռնիմ քեզ համար:
Դու կը նմանիս նռան գինի,
Դու խմէ, ես ասեմ անուշ լինի.
Արի երթանք մեր տուն հիւր,
Սեւ գլուխ մաքին մատաղ կտրեմ,
Հոգուդ համար մատաղ ընեմ,
Աստուած սիրես, զիւ ձեր տուն հիւր անես:

Մի հատուած էլ Վանեցոց արձակ բարբառի, Գարեգին Սրուանձտեանցի «Մանանա» անուն գրքէն, տես Երես 153:

«Ուրեւերի կնիկ մը կելնի, մէկ աղջիկ ունի: Էդ կնիկ կերթայ իրկան. էն իրիկն էլ մէկ լաճ մէկ աղջիկ ունի ուր առջի կնիկից: Կնիկ կ'անի զանի՝ չուճ երիկ գլխուց կը հանի մարդու ճար ճարանք կը կտրի. իլլահ ուր լաճն ու աղջիկ պիտի տանի սարերաց գլուխ կուրիսի: Օր մը քանիմ հատ թափթափայ հաց կը թխի կը դնի տուրիկ, կառնի ու ճըժեր կերթայ սարերնը վեր, կերթայ կերթայ կը հասնի անասուն տեղ մը. ճըժերաց կասի: Կըտոր մը նստենք ըստայ հանգ առնենք: Տղէյներն ի կը նստեն. Խէրն ի, երես կը չըջի մէյ դիհ, ընքուռ ընքուռ կուլայ: Կը դառնայ տղէյներաց կասի: Ճըժեր, պրտուճ մը հաց կերէք: Կուտեն կը պոճենն. Լաճ վերուց ասաց. Բաբօ, ծարաւ եմ: Խէրն ի ուր ձեռաց կօռ կը տնկի գետին. ուր կօռտիկ կը հանի թալի վէր կօռին, կասի: Արե՛ իմ լաճ, արե՛ իմ կօռտիկի հովը նստի, ես երթամ տեսնամ դո՛ր ջրի աղբիւր կայ: Գոր լ'աղբեր կը նստեն. Խէրն ի կը թողնի կերթայ մէյ դեհ կը կուրիսի: Էդ սարի ճըժեր կը մնան էն տեղ. Ծառ կ'աչքեն, քիչ կ'աչքեն, կը տեսնան որ խէր չդարձաւ. կեննեն չորս դեհ կը զարնուին. հը մարդ մարդասանք չկայ, Կը դառնան էլմ էն տեղ. ու մէկ ձէնով կուլան կ'ասեն. «Վայ, վայ, կօռ կայ, կօռտիկը կայ, բաբօն չը կայ, վայ, վայ»:

Տես շարունակութիւնը Մանանա, Երես 154:

Թարգմանորիւն.

Մի որբեւարի կին, մի աղջիկ ունի եղել: Այդ կին՝ մարդու կերթայ: Այդ մարդն էլ, մի մանջ եւ մի աղջիկ զաւակ ունի եղել իր առաջուայ կնոջմէն: Կինն անում է չէ անում, մինչեւ որ իր մարդը գլխէ է հանում. մարդու ճար ճարակն կտրուած յանձն է առնում իր մանջն ու աղջիկը առնել, տանել սարերի գլխին կորցնել: Մի օր, մի քանի հատ կըօր հացիկ է թխում ու դնում պարկում. յետոյ, առնում է իր երեխէքը գնում է դէպ ի սարերի վերեւը. գնում է ու գնում ու հասնում մի ամայի տեղ, ու երեխանց ասում է. մի փոքր նստինք այս տեղ կանգ առնենք: Տղեքն էլ նստում են: Հայրն երեսը շուռ է տալի մի դէն ու սկսում լաց լինել: Յետոյ դառնում տղոցն ասում է: Տղէք, մի կտոր հաց կերէք. Երանք էլ կուտեն կը պոճենն: Մանջն ասում է, «Հայր, ծարաւ եմ.» Հայրն իր ձեռքի ցուպը դետինն է տնկում, իր հագուստն էլ հանում է եւ ցուպին վրայ է դնում, ու ասում, արի՛

իմ մանջ, արի իմ հագստի շուաքին նստիր, ես երթամ տեսնամ ուր կայ ջրի աղբիւր: Փոյր եղբայր նստում են, հայրն թողնում է Երանց ու գնում մի դէն՝ ու կորչում: Այդ սարի երեխէքը մնում են այն տեղ, սպասում են ու սպասում, տեսնում են որ՝ հայրը չէ յետ դառնում, վեր են կենում, չորս դէնն են նայում ու դիտում, ինչ մարդ, մարդու չունչ էլ չկայ: Յետ են դառնում նորէն այն տեղ ու մէկ ձայնով լաց են լինում՝ ասելով: «Վայ մեր գլխին, ցուպը կայ, հագուստը չկայ, հայրը կայ, վայ, վայ, վայ...»

Լսի՛ր, ինդրեմ, Սրբազան Տէր, և մի պանդուխտ Մշեցու քերթուածը, որ իր հայրենի բարբառը վիպասանութեամբ ջանք է արած զրականել, և կարծեմ էլ՝ որ յաջողած է: Այդ Մշեցի պանդուխտն է, մի պատկառելի ծերունի Յովհաննէս Ամրիկեան, երբեմն Ներսէս Ե. կաթողիկոսի փոքրաւոր և յետոյ Թիֆլիզու Հայոց Ներսէսեան աղղային դպրոցին Տնտես ու Հեղինակ՝ Գարսեփէ Հայոց ու Եւսէն՝ Լեւոնան և Էջմէն Դաւթեան է գեղե՛ որ հասարակեց շատ վերնագրով քերթուածներին, որոնք հրատարակուած են Հայոց աշխարհի Էջմէն Ա. հատորում:

ՄՇԵՆԻ ԹՈՉՈՒՆ ՕՏԱՐ ԵՐԿՐՈՒՄ

Օր մի տեսու զուան թռչուն,
Բուլբուլ կուլար պուտ պուտ արուն,
«Յորի ասաց՝ բուլբուլ սիրուն,
Յորի կուլաս պուտ պուտ արուն:
Յորի, (ինչո՛ւ) չուր (մինչեւ) երբ դու երերուն,
Տխրիկ կուլաս վըր (վրայ) չոր փետուն.
Աշխարհ ամէն վառ քո սիրուն,
Դո ճովաւն՝ քաղցր ձէնուն.
Ապա յորի, դու զօրն ի բուն,
Էս լուս ու մութ՝ առաւօտուն,
Էս շատ անուշ՝ զով հովերուն
Ախ ու վախով՝ կուլաս արուն,
Անգին դոհար՝ լուս աստղերուն,
Առաւ աղբիւր ու գետերուն
Մեր սար ու ձոր՝ զօգաններուն (հովասուն վայր).
Երգի՛ր քո երգ՝ էս վայրերուն:
Ի՞նչ կը խօսիս՝ զուան թռչուն

Խենդ ու խելառ՝ դու ցնորուն,
 Չմեռ նստեց՝ մեր սարերուն,
 Խամրեց գուներ՝ ծաղկըներուն,
 Փոխեց ձկներ՝ մեր ձագերուն.
 Էն սուրբ վանքեր՝ հազար տարուն
 Գերի արաւ՝ մեր ամէնուն.
 Իմա՛լ (ինչպէս) չ'լամ պուտ պուտ արուն:
 Էլի ասաց՝ զուան թռչուն
 Հերիք դու լաս կարմիր արուն,
 Էլի կու գայ քեզ նոր գարուն,
 Բարեւ կուտաս ծաղկըներուն.
 Ա՛խ, ինչ ասեմ՝ զրան թռչուն,
 Սիրաս չի կայ՝ երգեմ սիրուն,
 Ո՛ւր եմ ես, տես ձմեռն օրուն,
 Օտար եմ ես՝ էս վայրերուն,
 Մեր սուրբ երկիր՝ մէջ ուռերուն,
 Էն տեղ ծնանք՝ մէջ բներուն.
 Ծունչ, օգ ու լուս՝ ծնողներուն
 Մակրթեցաւ (չաղուեցաւ) մեր սրտերուն.
 Էլ չենք մոռնայ՝ էն տեղերուն,
 Չուր չը թաղուինք՝ մեր հողերուն,
 Հիմի ձմեռ իր ցրտերուն,
 Գերի արաւ մեզ ամէնուն.
 Ես ճամ երգեմ՝ ձմեռն օրուն.
 Վայ, հազար վայ՝ իմ սեւ օրուն.
 Էլ ինձ չասես՝ զուան թռչուն.
 Երգեր անուշ՝ էս վայրերուն,
 Քանի որ կամ՝ էս ցութտ օրուն.
 Միշտ ես կուլամ պուտ պուտ արուն:
 Երբ որ ձմեռ՝ կաննի ցրտեր,
 Ու կը թռակի (կը թողի) նա էս տեղեր
 Էն օր կեղնայ՝ (կըլնի) ինձ նոր գարուն
 Հազար էրնէկ՝ էն օրերուն,
 Էն օր կ'ենամ մէջ գիւղերուն,
 Խաբրիկ կուտամ թռչուններուն,
 Թռչունք ամէն՝ ձկնս կիմնան,
 Նխշուն (նկարուած) թեւեր՝ ծափ ծափ կուտան.
 Անուշ ձկնով՝ կ'ճըխըրտան,
 Բորբին (րանան) թեւեր՝ թռիչ կերթան,
 Էրամ, էրամ շարուէ շարան (կարգ կարգ)
 Էրկնքի տակ՝ սողան լողան.

Կշկըջալով (կարկաչել անծեղ թռչնու) կճըլվրան.
 Մեր սար ու ձոր՝ ամէնք ցրնծան:
 Էն օր կ'առեմ, զուան թռչուն,
 Էլ չի խօսես, էկաւ գարուն.
 Էլ չեմ լալ՝ քո խօսքերուն,
 Դնաս բարեւ՝ հետ ցրտերուն.
 Հիմի դառնամ՝ ծաղկըներուն,
 Բարեւ կուտամ՝ ես ամէնուն,
 Ուրախ եղէք էս օրերուն,
 Չմեռ գնաց՝ էկաւ գարուն,
 Խօրօտ (սիրուն) մօրօտ՝ իմ ծաղկըներ,
 Ծաղեր շողան՝ ձեր երեսներ,
 Աղթթրանի՝ էն սուրբ հովեր,
 Չեղ կ'օրօրեն՝ ելէք ի վեր.
 Մարգարտի պէս պուտ պուտ ցողեր.
 Էնդով լվաք ձեր երեսներ:
 Ահա եկաւ՝ գարնան օրեր,
 Ահա ցնծան՝ սար ու ձորեր,
 Սար ու ձորեր՝ ձեր ծնողներ,
 Որ ձեզ ծնան՝ գարնան օրեր,
 Իւրանց աչաց՝ արծաթունքեր
 Կլկլալով՝ տան ձորն ի վեր.
 Պաղ ու անուշ՝ զուլալ (ջինջ) ջրով
 Ուրախ ուրախ գան ձեր ծոցեր.
 Էն ջրերով՝ կը ժածկուէք
 Իրար գիրար կը բարեւէք
 Խլվալով (ուրախանալով) կը ճօճկըտիք,
 Իշարու հետ կը պաղտուիք.
 Ձեր կլկլան՝ տակի ջրեր,
 Ձեզ անուշ գան էնոնց ձկներ,
 Ծաղով ցողով ձեր կոկոններ,
 Ծռին ի ջուր՝ հով քամիներ.
 Յողուեն, անուշեն՝ էն ջրեր.
 Խմեն խումրիքն, (տատրակ) ու բուլբուլներ
 Եւ ձեր տակի հեղ ալիքներ,
 Յնցեն ի վեր ձեր կոկոններ,
 Ձեր գողգոջուն՝ թաց կոկոններ,
 Յնցղեն, ցողեն՝ նոր անձրեւներ.
 Արեւ գարկէ՝ ձեր երեսներ,
 Պէճ պէճին տայ՝ (պայծառ փայլել) ձեր ալ գուներ
 Ձեզ ճածկելու՝ թուփ տերեւներ,

Որ պատել են՝ ձեր բոլորներ,
 Քամի ու ցուրտ՝ բարկ արեւից,
 Ձեզ կը պահեն՝ էնոնց օրից.
 Երբ տերեւներ կժածկըտեն,
 Արեւ թփոց մէջ կը մտնեն.
 Անթիւ լուսեր՝ կը փռվին (սփռուիլ)
 Ջրի երես՝ կը խաղկտեն,
 Որ վեր ու վար՝ կը թռվան,
 Աղեղի պէս՝ կը փլվիլն,
 Էս բնութեան՝ զարդարանքին
 Մէկ նոր էրկինք մեզ կերեւին.
 Հերիք գովմա՝ ձեզ ծաղկրներ,
 Հիմի էլ տամ ձեր անուններ,
 Ծիծղան ծաղիկ՝ ու կակաչներ,
 Կակուի, տոսիկ՝ ու նարգիզներ,
 Աղբօր արուն՝ բրաբիոններ,
 Գառնի դմակ՝ նոնոֆարներ,
 Կարմիր նորի ու նարգոսներ,
 Համասփիւռ՝ ու սօսաններ,
 Սամշի ծաղիկ՝ անթառամներ,
 Տուղտի ծաղիկ կորնկաններ,
 Արեւաչեւ՝ ձուն ծաղկրներ,
 Աստղն ծաղիկ՝ բարձ մանուկներ,
 Հերիք ծածկէք՝ ձեր խոպոպներ
 Ձեր հազարաց՝ նխշուն դուներ,
 Ձեր անուշ հոտ՝ հիմի բուրէք,
 Մեր էս վայրեր՝ դուք անուշէք,
 Էլ ծառայ չենք՝ մենք ցրտերուն,
 Էլ գերի չենք՝ օտարներուն,
 Մեզմէն ի վեր՝ ջոջ (մեծ) թռչուններ
 Թեւեն (թռչին) ի վեր՝ վեր քան զամպեր,
 Էն տեղ լսեն՝ երգ օրէնքներ,
 Բերեն, պահեն՝ ձեր սուրբ բներ,
 Էն օրէնք տան՝ մեր երգերուն.
 Որ չի խառուենք օտարներուն.
 Փնփուշ (քնքուշ) մշուշ՝ նործին ձագեր,
 Էնոնց էլ տանք՝ մեր օրէնքներ,
 Որ մեր ծնած՝ սուրբ հոգերուն
 Էս երգ երգեն՝ չուր օր մահուն
 Ամենքս հիտրած (միաբանած) առօտ, երկուն
 Երգ օրհնութեան՝ տամք Աստուծուն:

Արդեօք՝ մեկնութեան կարօտ է այդ պանդուխտ Մշեցու
 քերթութեամբ, Սրբազան, կարծում չեմ: Քերթողը՝ ներշնչուած
 մի անակնկալ աղղային դէպքէ, կարծում է՝ իր պանդուխտ
 ութեան մէջ, թէ իր բուրբուրը՝ էլ հայրենիք է դառնալու
 և այն տեղ՝ դարունն իր ծաղիկներով վայելելու, ազատ-
 ուելով հիւսիսի սառույցներէն:

Վանեցոյ և Մշեցոյ այժմեան բարբառները, ինչպէս նկա-
 տեց ընթերցողը, իրանց միջում աւելի նախնեաց գրական լեզ-
 ուի հետքերն ունին, բայց երկու դիտաւոր ներգործութիւն
 խանգարել են նրանց դաշնակաւորութիւնը: Առաջինն է՝ բա-
 ուերի հնչմանն որ՝ որքան կանանց բերանակապութենէն
 (քթկալ) է առաջ եկած, ինչպէս արդէն ասացի, այնքան
 էլ օտարազգաց՝ Քրդաց և Թրքաց բարբառների արտաբե-
 րութենէն էլ են ներգործուել: Երկրորդ՝ թէ՛ Վանեցիք և թէ՛
 Մշեցիք իրանց պանդխտութեան մէջ, Ռուսաց և Օսմանցոյ
 մեծ քաղաքներում, Հայոց բարբառներէն շատ բաներ խառ-
 նել են իրանցում, այնպէս որ, եթէ այդ բարբառների
 հնչմանն ուղղուի, կերեւայ նրանցում, Արարտեան և
 Պօղոյ-հայկական ձեւեր, դարձուածքներ և այլն:

Վանեցոյ և Մշեցոյ բարբառները, գրականապէս կենդա-
 նացիօղ իմ գիտեցածն է, առաջին Ամրիկեան Օհանէս
 աղէն՝ իր քերթութեամբներով. Սենեքերիմ Արծրունին՝ իր
 Նոր Պայակառ Քաղաքի Մշեցոյ հարանեաց նկարագրովը: Իսկ
 Օսմանեան Հայոց մէջ, առաջին անգամ, Սրուանձտեան Գա-
 րեգին վարդապետն իր Գրաց ու Քրոց անմահ գրքուկով
 և յետոյ իր գանձ Մանաւով, այդ բարբառների ճա-
 շակը տուողը: Նմանապէս Տէր Սարգսեանց երկու եղբարք,
 մինը՝ Արիստակէս վարդապետ՝ իր Պանդուխտ Վանեցոյ,
 միւսը՝ Պ. Սեդրակը՝ իր Շահին և Սեդրուկ: Այդ վերջոյն
 գործը մնայուն է՝ թէ՛ հեղինակական ամեն պայմանները
 չեն պահուած այդ բարբառական գրականութեան մէջ՝
 բայց գործը կոյս աղղային է, այնպէս որ, եթէ մէկը ճա-
 շակն ունի այդ բարբառին և եթէ ճամպորդել է այդ պատ-
 ուական վայրերում, որոնք նկարագրում է հեղինակը, զմայ-
 լելով է զմայլում կարդալիս այդ գիրքը և կարծում է թէ՛

Նորերումս դերմանական ցեղերը, իսկ սեմական ցեղերում բաց ի երբայեցոց ազգէն՝ փճացել է կամ փճանալու վրայ է իրանց ընկերական կեանք, չնայելով որ՝ ինչպէս Արարները, որոնք լուսաւորութեան մինչեւ մի աստիճանին էլ հասած են եղել:

Ըստ ինձ, Սրբազան Տէր, մարդկային ազգի կատարելութեան հասնելու համար, եթէ մի ծաղկոց կայ, այն՝ սուրբ ընտանիքն է, մի ուսումնարան, լաւ տնօրինուած քաղաքն է, մի համալսարան, լաւ կառավարուած աշխարհը, իսկ բարձրագոյն ճեմարանն է՝ ամբողջ տիեզերքը: Կրօնական, գրականական, արուեստական, գիտութեանական լուսաւորութիւնն որ և է ազգի մէջ, որ և է աստիճանի կուղէ թող հասնի, եթէ այդ ազգում ընտանեկան սուրբ կեանք, քաղաքական առաքինի կեանք և մաթեմատիկական արդարութեան վրայ հիմնուած աշխարհավարութիւն կայ ո՛չ, ամեն բան ունայն է, ամեն բան աւաղի վրայ է, ուշ կամ վաղ՝ մարդկային բանականութիւն կը յաղթուի, կը ճնշուի և կստրկանայ՝ բնութեան բռնութեան ներքեւ, որն որ իրանցմէ դուրս են մղում երկրային անշէն դրութիւնը, ընկերական վատ մոլութիւնը և վարչական անիրաւութիւնը:

Մեր անբաղդութենէն, Սրբազան, այսօր Հայաստանում ամուսնական կեանքը տեղ տեղ խանգարուած է, դժբաղդ պանդխտութեան պատճառով: Հազար հազարաւոր կանայք և երեխայք երեւի վրայ մնացած են ծնողական խնամքէ դուրիս: Նմանապէս

նաև Պօլսում, բոլորովին շուռ է եկած ամուսնական կարգ կանոն՝ այլ և այլ ներգործութեանց ներքեւ, որոնք ձեռ յայտնի են անշուշտ:

Մնաց հիմա խօսել մի փոքր էլ, ինչպէս երբեմն խօսեցանք, և ըստ ինձ կարեւորագունէն մինն է, Հայոց աշխարհի օգին, սնունդին, հողին և գլխաւորապէս բնութեան հանուր տեսքին և պատկերին արած ներգործութեանց մասին՝ ինչպէս նախնեաց, նոյնպէս և արդեանց կեանքին,

կրօնին և գրականութեան վրայ: Բայց որովհետեւ այդ քննութիւն մեծ պատրաստութեան է կարօտ, այսինքն Հայոց աշխարհի բնական յատկութիւնքը, բնական գիտութեանց օգնութեամբ է կարելի քննել ու մեկնել, որն որ իմ կարողութենէս վեր է, դրա համար վերեւանց միայն անց կը կենամ: Սակայն գիտենալ պէտք է, որ առանց բնական գիտութեանց էլ՝ ինչպէս նաև գրական գիտութեանց, անհնարին է մի աշխարհի և նրա միջում բնակող ազգի պատմութեան բանիքը գտնել: Երբ ազգի պատմութիւն եմ ասում, մինչեւ հիմա ընթերցողը կարծեմ լաւ իմացաւ, որ այդ ազգի վրայ տիրող թագաւորաց պատմութեան համար չեմ ասում, այլ բուն այն աշխարհին ու ազգին ընկերականութեան, գրականութեան, արուեստաւորութեան, վաճառականութեան, երկրագործութեան, ճարտարապետութեան, այսինքն քաղաքայինութեան և իրանց միջում տիրող կրօնին, օրէնքին, մտքին ու հայեացքին պատմութեանը:

Հայոց աշխարհի բնութեան համայն տեսքը, որ սարքուած է լեռնաբլիներով, լեռնամէջերով, դարատափներով, մեծ ու փոքր ծովերով, ծովափներով, գետերով, գետակներով, այլեայլ տեսակ ջերմուկներով, աղբիւրներով, ափներով, մեծ ու պզտի դաշտերով, ձորերով, հովիտներով, որոնք ծովու երեսէն 1500 ոտքէն մինչեւ 6500-7800 ոտք բարձր են, այդ բնութեան կերպարանքն երկրին կճէպինն է, այդ կճէպին ներքեւն ուրիշ աշխարհ է, սանգարամետականը, ուր կան հրահալք նիւթեր, ինչպէս՝ երկաթահանք, ածխահանք, պղնձահանք, արծաթահանք, կապարահանք, քարահանք, աղահանք և ուրիշ շատ անքնին հրահալքներ, որոնք երբեմն բռնկելով՝ ամբողջ աշխարհին շարժեցնում են տալի՝ ահ ու սարսափ ազդելով կճէպի վրայ եղող փառաշէն քաղաքներին, ամուր կերտերին, որոնց շատերն էլ կործանած են, ինչպէս Դուին, Անի, Արզն և ուրիշ քաղաքներ: Հայոց աշխարհի կճէպի այլեայլ գեղեցկութիւնք, իբրեւ մի սիրուն արարած հրապուրել են մեր նախնիք, որոնց յատուկ նկարագիրն են անում Մ. Խորենացի, Ղազար

Պարբեցի, Թովմա Արծրունի և ուրիշ շատեր, այն աստիճան որ մինչեւ անգամ կարծել են թէ՛ դրախտն այդ աշխարհում լինի շինած Աստուած: Բայց արի տես, որ որքան կճէպի վրայ բնական փառաւորութիւն կայ, այնքան էլ սանդարամետն է սարսափելի իր սասանքներով: Մեր նախնիք կարծել են թէ՛ դեւաբնակ մի մութ աշխարհ կայ լերանց տակին, ուր տեղ չարտիրտ մարդիկ բռնուած են ու բանտուած երկաթէ կապերով: Սակայն և այդպէս մեր աշխարհի թէ՛ երեսը, թէ՛ ներքուը աշխարհացոյց վրայ աղ-դեցութիւնն են արել: Եթէ չեմ սխալում, շատ տեղեր քաջութիւնն են չնչել նրանց, շատ տեղեր էլ անդորրութիւն, հովուական կեանք: Օրինակի համար, Սիւնեցիք, Վասպու-րականցիք, Տուրուբերանցիք, Արարատեանք նոյնպէս և Տայք միշտ քաջութեան բնոյթ են ցոյց տուել իրանց վրայ, մինչդեռ դրանց հակառակ՝ Ծոպաց, Բարձր Հայոց, Գու-դարաց աշխարհացիք, Պարսկահայք էլ նոյնպէս անդորրատէր են եղած: Ինձ կերելայ որ, Սրբազան, Հայք, այնքան բնութեան բռնութենէն ահ ու սարսափ չեն ունեցել, նոյնպէս Հռովմայեցոյ և Արեաց զէնքերէն, որքան Անապա-տեցի Արաքներէն և յետոյ Սելջուկեան Թրքերէն, մանա-ւանդ նետողաց աղգերէն, այսինքն Թաթարներէն: Այդ վերջին Դուրանեան աղգ և աղինք, ոչ թէ միայն Հայոց աշխարհը կործանեցին, այլ Չինաստանը, Պարսկաստանը, Արապստանը, Ռուսաստանը և մինչեւ անգամ Գերմանաս-տանն էլ սարսափեցուցին: Դրանց խժեթութիւնը քան զՎանդալացը կատաղի եղաւ. կարծես դրանք, գոթիքէն դուրս փախած դեւեր լինէին աշխարհներ ու աղգեր խոպառ կործանելու: Մեր նախնիք, որքան դրանց աւերումն ու քանդումն կրել են, այնքան ծոմապահութեան և նանրահա-ւատութեան են դիմել, ամէն կողմէն յուսակտուր, միայն իրանց հաւատին են պլլուել փրկուելու համար, ու վերջն ու վերջն թողել են իրանց աշխարհ ու դաղթել: Մի խօսք էլ պահոց խոտութեան մասին, Սրբազան, Հայաստանի բն-դեղէնք և խոտեղէնք շատ առատ են ու տեսակ տեսակ: Դիւղացիք շատ անգամ սոխ ու հացով և մի զուլալ ջրով

կշտանում են ու մնանում: Իսկ ոլորը, ոսպը, սիսեռը, հաճարը և ամենէն գլուխ ցորենը, որմէ հարկւր տեսակ ուտելիք են շինում, սաստիկ սննդարար են իրանց համար: Որ տեղուանք որ, այդ սնունդների պակասութիւն է եղել, պահքը լուծելու համար շատ խնդիրներ դուրս է եկել անտէրնչութեան ժամանակ և իրանց իսլամութեան պատ-ճառ, ըստ աւանդութեան: Լաւ կը լինէր, Սրբազան, քանի որ այժմեան բարբարոսութեան ներքեւ՝ ընդեղէն, խոտե-ղէն և այլ դրանց նման մշակութիւն անելու արգելքներ կան, և գրեթէ մոռացուած է շատ տեղ պարտիզպանու-թեան արհեստը, Հայաստանցոյ սննդին համար, պատառա-հութեան մէջ մի բարեխառնութիւն կամ չափաւորութիւն լինէր, այնպէս լինէր որ՝ մի վոքը արիւն տուող սննդով ապրէին դռնէ:

Այդպէս, Սրբազան, բնական դիտութեանց օգնութեամբ կարող պիտի լինինք՝ Հայոց աշխարհի ու աղգի պատմական կեանքում թագուն մնացած խնդիրները՝ բաց անել և շատ իրողութեանց պատճառներն իմանալ:

Օրինակի համար՝ մի քանի հարցեր կան մեր մէջ անմեկին մնացած. թէ Հայք մի մեծ կառավարութիւն չեն ունեցել Ասորեստանցոյ և այլոց նման. թէ Հայք՝ մեծամեծ շինու-թիւնք չեն թողել իրանց հարեւան աղգաց նման և այլն: Այդ հարցերը չէ կարելի լուծել, մինչեւ որ բաղդատական պատմութեան դիտութեան չդիմենք: Մինչեւ որ երկրի բնական դրութեան և երկրացոյ ընկերական դրութեան մէջ եղած յարաբերութիւնը դիտութենօրէն քննութեան չենթարկենք: Մեր երկրում, աղգը մեծ եղաւ և զօրաւոր իր միջում պարունակող տոհմերով, որոնք իրանց գոյու-թիւն պահպանուեց պարսպանման լեռներով ու սարերով. Իսկ թագաւորութիւնը նուազ եղաւ, նրա համար որ՝ ինչ-պէս ասացի, աղգը մեծ ու զօրաւոր էր: Մեր նախնեաց մէջ մեծամեծ շինութիւնք չեն եղել, իրաւ է, վասնզի նախ՝ բնութեան դեղեցկութիւնը ապարանքների և դրախտների տեղն են բռնել. երկրորդ՝ տեսնում ենք մեծաշինութիւն այն աշխարհներում, ուր տեղ ժողովուրդը կամ աղգ կու-

ուած բանը կայ ոչ, այլ ստրկութիւն կամ մարդանման անասունք, որոնք տարէնք քառսուն յիսուն դահեկանով ապրում են եղել: Այդպէս էր Եղիպատսում, այդպէս և Ասորեստանում և Հնդկաստանում, դրանցմով է շինուած եղիպտական պալատները, տաճարները և բրդերը, դրանցմով են շինուած և Հնդկաց Էլէօրա, Սալէթ քարափոր տաճարները: Բայց և այնպէս մեր մեծ նախարարները զեղեցիկ շէնքեր կառուցած են, մանաւանդ քրիստոնէութեան ժամանակները, Անու, Մանազկերտի, Կարսու, Աղթամարայ, Ոստանու, Հաղբատայ ու Սանահնու և այլ ուրիշ կիսաւեր քաղաքներն ու եկեղեցիքը՝ աղնիւ ճարտարապետութեան նշմարներ են ցոյց տալի: Բաղրատունիք՝ Ախուրեան գետի տակով մի գետուղի (tunnel) են շինել, որն որ մինչեւ այսօր կայ և Էֆէր Կէֆէլ անուն են տուել թրքերը, իսկ եկեղեցւոյ շինութեան և վանքաշինութեան մասին՝ եղական են եղած Հայք: այն աստիճան լաւ են ըմբռնել թէ՛ ինչ հանգի շէնք պէտք է լինի Աստուծոյ տունը, եթէ մէկ մէկ նկարագրենք Հայոց աշխարհի եկեղեցիքն ու վանքայքը, վերջը շատ ուշ կը գայ: միայն չէ կարելի չը յիշել Այրիվանքը Սրբոյ Գեղարդայ, որոյ տաճարը քարամիջումն է փորուած, սինա-մանչաց վանքը, Աղթամարայ եկեղեցին և այլ նրանց պէս-ները, որոնք թէև կիսաւեր են, բայց ցոյց կը տան մեր նախնեաց սրբազան ճարտարապետութեան մասին ունեցած ճաշակը, ինչպէս նաև կիսաւեր քաղաքների շինութիւնն էլ իրանց քաղաքաւորութեան կերպը, որոնց վրայ երեւում է հայկական ազգայնութեան տիպը, որն որ փափագելի էր մեր այժմեան ճարտարապետը ուսումնասիրէին և վերա-կենդանացնէին, և գուցէ՝ մինչեւ այսօր թագուն մնացած արհեստական գիւտեր էլ անէին՝ խիստ նպաստաւոր՝ ճար-տարապետութեան: օրինակի համար, Հայոց որմնաշինու-թեան արհեստին, մինչեւ այսօր քննիչք խելք չեն կարողա-ցել հասցունել թէ՛ ինչպէս այն քառակուսի մեծ մեծ քա-րերն առանց կաշուն մի նիւթի կամ կրի, իրար վրայ դիզելով՝ ահագին պատեր են շինուել անքանդ, նոյնպէս պատամէջե-

րին և այլևայլ ձեւ արձաններին, ինչպէս դառնագլխին, շանագլխին, իշագլխին, ձիագլխին և այլ դրանց նման ձե-ռակերտ արձաններին:

Արդ՝ Սրբազան, այս գրածս մի ծրագիր է Հայոց աշ-խարհի, ազգի և եկեղեցու պատմութեան, մի տեսակ պատ-րաստութիւն հայկական պատմութեան: Իմ նպատակս էր ցոյց տալ՝ տէրութեանց և տէրութեանականաց, որ այսօր Հայոց աշխարհ էլ կայ, Հայոց ազգ էլ, Հայոց եկեղեցի էլ, և թէ ահա այս թուղթս ձեռիս՝ հրապարակ եմ դուրս բերում ձեր առաջ և ձեզմով աշխարհին՝ և ասում եմ Մեր հայրենիք՝ Հայոց աշխարհն է, այսինքն ԱՐՄԵՆԻԱՆ (Arménie), մենք էլ Հայք ենք, այսինքն ԱՐՄԵՆԻԵՆՍ (Arméniens), և մեր եկեղեցին Հայոց է կամ Հայաստանեայց, ԷԿԷԶ ԱՐ-ՄԵՆԻԵՆ ՈՒ Տ'ԱՐՄԵՆԻ (Eglise arménienne ou d'Arménie): Թող վեր կենան մեր հարեւան ազգ և ազինք, Քիւրտ, Ղը-ղըլպաշ, Թաթար, Չէրքէզ մէրքէզ, նոյնպէս և Պաղարք, Քարատաղցիք, Սէրպք և այլ նրանց նմանները, և ասեն թէ ոչ, մենք Հայոց վրայ շատ լաւ, շատ աղնիւ և շատ քաջ աղք ենք եղած:

Ուրեմն կը վերջաբանեմ թուղթս, Սրբազան, քաջ գիտե-նալով, որ այդ՝ թէ՛ պատմաբանական և թէ՛ հեղինակական հայեացքով՝ բանաբնութեան ենթակայ է: Ճարուած ին-թերն առանց դասաւորութեան են, և առաջ բերուած թերն առաւելայքն էլ՝ առանց լուսաբանութեան և Երրեմն էլ կրկնաբանութեամբ: Ձեզ յայտնի է անշուշտ, որ՝ պատմա-կան հեղինակութիւն անել ուղղ մտրգն ամէն կողմէ հան-գիտտ պէտք է լինի, որպէս զի կարող լինի բոլոր իր մտա-ւոր կարողութիւնն այդ բանի վրայ սպառել, վասնզի՝ չկայ մի մտաւոր պարագմունք այնքան մանրաքնին և բազմազգ ին գեղեցիկութիւն պահանջում լինի, ինչպէս՝ պատմական գիտութիւնը: Իսկ ես՝ Սրբազան, զուրկ եմ այն կարողու-թեանէն՝ որով կարող լինէի հանգստութիւն գնել և իմ մտաբերած պատմութիւնը գրել:

Բայց յուսամ որ՝ քիչ շատ յաջողած լինիմ ապացուցանել, որ՝ այսօր Հայոց աշխարհ էլ կայ, Հայոց ազգ էլ, և թէ՛

երկուսն էլ իրար հետ սերա յարաբերութեան մէջն են մի պատմութեամբ, մի եկեղեցւով և մի լեզուով, թէև այդ ազգի կէսն իր բնիկ աշխարհէն դուրս է ապրում, մի օրինաւոր կառավարութեամբ երաշխաւորուած չլինելուն իր հայրենի երկիրը, ուր կարող լինէր հաւաքուելով՝ իր գործունէութեամբ և իրեն կազմող տարերքով զարգանալ: Զարմանքն այն է որ՝ հին և նոր Տիեզերական պատմութեան և Աշխարհագրութեան համար՝ Հայոց ազգ և Հայոց աշխարհ կան: Քրիստոնէութեան պատմութեան մէջ մանաւանդ՝ Հայոց աշխարհի ու ազգի բռնած տեղը շատ նշանաւոր է: Ինչպէս որ տեսաք նաև Վաճառականութեան պատմութեան մէջ, ուրիշ շատ զօրաւոր և տիրող ազգաց վրայ, որոնց անունն անգամ չէ յիշուում այդ պատմութեան մէջ, Հայոցը փառաւորապէս խօսուած է ու գովուած՝ իբրեւ առաջին կարգի վաճառական ազգ: Բայ ի այդ անմահ վկայութեանց Հայոց աշխարհ կայ այսօր, երկրաբանին, բնագիտին, տարրաբանին, աշխարհագրին, ճանապարհորդին և ուրիշ գիտնականաց համար, և, յաւելի է ասելը, այդ աշխարհին տիրող տէրութեանց համար չկայ, և ի՞նչպէս, հակասական և հակաբանական կերպով: Օրինակի համար, Օսմանեան տէրութիւնը՝ Էրֆէն ճանաչում է՝ առանց նրան ծագում տուող երկիրը՝ Էրֆէնի ճանաչելու: Էրֆէն անունը, որ ազգանուն է, նա՛ կրօնի կամ ազանդի անունն տեղ է կամենում ըմբռնել: Այս ասել է՝ որ Օսմանեան քաղաքականութիւնը պատմական և աշխարհագրական ճշմարտութիւնը բանի տեղ չէ դնում: Գրեթէ՝ մի և նոյն քաղաքական հայեացքով է նկատում և Պարսից տէրութիւն Էրֆէն և Էրֆէնի ազգանունն և երկրանունն վրայ: Իսկ Ռուսաց տէրութիւն՝ որմէ սպասում էր աւելի բանական քաղաքականութիւն այդ մասին՝ իբրեւ եւրոպական Տէրութիւն, Անկլիականին, Փրանսիականին և միւսների նման, որոնք՝ իրանց տիրապետած երկիրներին և երկրացոյց անուններն յարգում են ու պատուում, ինչպէս՝ Անկլիացոյցը, Հնդկաստանն ու Հնդկիկը, Փրանսիացոյցը՝ Ճէզայիրն ու Ճէզայիրցին, և իրանց միւս գաղթական երկիրները: Դրանց հակառակ, Ռուսաց տէրու-

թիւնը՝ Կովկաս լեռան անունով է յիշում բոլոր դրա հարաւային նահանգները, որոնց մէջ և Երեսնակի Կաթին, այսինքն Երեսնակու նահանգը և այլն: Իսկ Հայոց կրօնին կամ եկեղեցուն, իր ազգային անունը վերցնելով՝ որ է Հայաստանեայց եկեղեցի, ասում է Կեկեղեցի Գեղեցի, Գրիգորեան ազանդը կամ տաճարը և զգուշանալով՝ որ չլինի թէ այդ ազանդ Ռուսական համարուի, Արֆէն անունը կաշնում է այդ անուանակոչութեան վրայ:

Արդ՝ Սրբազան, յուսանք որ, Պէրլինու Տէրութենաժողովը՝ Օսմանեան և Ռուսաց տէրութեանց այդ հանդի քաղաքական հայեացքին մեր մասին՝ մի վերջ կը դնէ. վերջապէս կը ճանաչէ Արդարութիւն, և մեր հայրենի երկրին անունը քաղաքական անելով՝ նրա մէջ մի ազգային վարչութիւն կը հաստատէ, ի վարձատրութիւն մեր այսքան տարուայ արեւմտեան Ասիայում ամենապատուական տարեւորներէն մինը լինելուն փոխարէն:

Իսկ եթէ երբէք՝ այդ Տէրութենաժողովում, այս տան երկրորդ դարում Արդարութիւնը ձայն չունենայ, այլ միայն Տէրութեանց շահն ու օգուտը նկատողութեան առնուի, ահա՛ մեզ ինչ է մնում անել: Թող ինչպէս որ կամին՝ այնպէս չափեն ու չափչփեն և բանավճռեն այդ տէրութիւնը և Տէրութենականը, թէ իրանց յատուկ դահլճում, և թէ իրանց սրոյնազրեւում: Զարգացման ընթացքում եղող ազգաց, ժողովրդաց, հասարակութեանց ԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ (individualité) որն որ իրանց զգացմունքով, խցմասնքով, և հանճարով է՝ դարելով սնուել, ապրել և արկացել, չեն կարող դրանք՝ մահացնել և մեռելացնել: Այդ ազգային, կարող դրանք և հասարակական ԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ինչպէս պատժողովրդական և հասարակական ԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ինչպէս պատմութիւնը մեզ սորվացնում է, իր միջում կարծես՝ մի աստուածային անմահութիւն ունենայ: Իրաւ է, ակարանում է նա, նուազում և երբեմն կարծես մեռնում էլ է իր ստըրկութեան մէջ: Բայց մինն էլ տեսնես որ՝ յանկարծ վեր է կենում, յարութիւն է առնում, և իբրեւ առաջ մարդ տրիանում է: Ե՛րբ, և ինչպէս՝ մարդ իմանում չէ, իսկ այդ իրանց դահլճներում բարակ մանուկ տէրութենական մար-

դիկ՝ ամենեւին: Այո՛, Սրբազան, ինչպէս որ ԵՍՈՒԹԻՒՆԸ մի պաշտօն ունի մի անհատի միջում, նոյնպէս ունի և մի ազգի, մի Ժողովրդի և մի համասիրտ հասարակութեան միջում: Հայոց ազգի ինքնազգացողութիւնը, այսինքն իր ԵՍՈՒԹԵԱՆ զգացմունքը, որ հինգ դարուց հետէ քաղաքական ստրկութեան մէջ՝ սողալով էր սնանում և ապրում իր եկեղեցւոյը, իր պատմութեան մէջ ու զրականութեամբն և իր սուրբ ընտանեկան կեանքովը, թէ՛ իր բնիկ աշխարհում և թէ՛ պանդխտութեան մէջ, բնակելով՝ գետնափոր տնակներում, պարսպապատ վանքերում, դամանման եկեղեցիներում, առանձին թաղերում, դձուձ աներում, ոչ թէ մի կայսեր կամ Սուլթանի կամ Շահի իշխանութեան ներքեւ, այլ մի ամբողջ հրօսակ կազմող՝ յաղթող, յաղթահարող ազգաց և ազանց ներքեւ: Յանկարծ այս իննետասաներորդ դարու սկզբէն՝ շուշ, հոգի և կեանք առնելով՝ վեր կացաւ և լոյս աշխարհում ապրեց, ինչպէս միւս ազգերը, Ժողովրդները և հասարակութիւնքը:

Այո՛, Սրբազան, իր հոգեկան սնունդն էր եղած մինչեւ այսօր իր նախնեաց հայացուցած Խաչն ու Աւետարանը, մինչ այսօր այդ հայացած Խաչին ու Աւետարանին է պարտական իր ազգային ԵՍՈՒԹԻՒՆԸ: Այսույետոյ այդ Խաչին ու Աւետարանին դիտութեան և ուսման լուսովը պիտի սիրէ ու պաշտէ և իր ԵՍՈՒԹԻՒՆԸ էլ պիտի սնուցանէ և ուղղէ նրանցմով և իր մտաւոր ազատութիւնը, մինչեւ որ ազգային ազատութիւնն էլ նրանց վրայ ստանայ: Մինչեւ հիմա սիրած էր իր պատմութիւնը, զրականութիւնը, այսույետոյ բնական և գրական դիտութեանց լուսով մեր աշխարհի, ազգի և եկեղեցու պատմութիւնը պիտի ուսումնասիրէ, և մեր միջում առհասարակ արանց և կանանց, աղայոց և աղջկանց համար մի Սրբազան մատենան պիտի անէ, իբրեւ իր երկրորդ Սուրբ գիրքը:

Այդ խօսքով, ասել չեմ ուզում, Սրբազան, որ Հայոց ազգն ինքն իրան մոլեռանդ պիտի անէ, իր նախնեաց պատմութեամբ, զրականութեամբ և աւանդական կարգերովն ու սարքերովը, որոնք իրանց ժամանակին իրանց պաշ-

տօնը կատարել են ու պրծել: Ասել չեմ ուզում, որ նորէն՝ մեր նախնեաց ընկերական, կրօնական և գրականական կեանքը, յետ բերենք մեր միջում և վերահաստատենք ու ունայն յուսով և ապարդիւն եռանդով ապրինք, ոչ ամենեւին: Էլ մենք չենք կարող յետ դառնալ մեր նախնեաց գրաբառը խօսելու, մեր նախարարական կեանքը վարելու և ոչ էլ յրիստոնէութեան համար դրանց պէս նահատակութելու: Այդ դարեկան հոգին, միտք ու եռանդն այս մեր դարերում փոխած են իրանց ուղղութիւն մարդկային ազգումը: Այսույետոյ անցուկը՝ մեզ փորձ, գալուկը՝ մեզ դործ պէտք է լինի, անցուկը մոռցուկ չենք անել, հապա անցուկով մեր կեանք կը պարարենք, դալուկով կապրինք: Մեր Հաւատը, մեր Յոյսը, մեր Սէրը պէտք է այսույետոյ ապագայի վրայ լինի: Այդ ապագայն մեզ պիտի փրկէ: Երբ մենք մեր բանականութիւնը զօրացնենք ու զարգացնենք դործունէութեամբ և դաստիարակութեամբ: Մեր Հայոց աշխարհը՝ որքան ծերունի է պատմութեան մէջ, այնքան մանուկ է դեռ բնութեան մէջ: Նրա բնական տեսքը, դիրքը, բերքը, օգը, ջուրը, երկիրը ինչ որ կամենան՝ այնպէս պիտի լինի Հայոց ազգ: Միայն թէ, ինչպէս մեր նախնիք այդ երկրի ծոցումն են ծնուել, սնուել ու ապրել և նրան իրանց մայր ճանաչել, և երկիր և Ժողովրդը իրար սիրել են բնական օրէնքով: Մենք էլ այսույետոյ՝ ոչ թէ միայն պարտինք այդ բնական օրէնքով սիրել այն, այլ դիմիայն պարտինք այդ բնական օրէնքով սիրել այն, որպէսզի նրան դարմանելով՝ մենք դարմանալինք, նրան շնացնելով, մենք շնանանք ու զարգանանք: Բայց, Սրբազան, հերիք չէ որ՝ մեր ազգին մի միայն հոգեկան և մտաւոր բանականութիւնը զօրանայ, այդ զօրութեան վրայ կամ հետք մի ուրիշ զօրութիւն էլ կոյ այսօր, որն որ առաջիններին պէս կարեւոր է. այդ զօրութիւնն է հարստութեանը, այսինքն նիւթական զօրութիւնը, առանց որոյ հոգեկան և մտաւոր զօրութիւնը առանց դործունէութեան են մնում: Այդ երեք զօրութիւնքը, հոգեւոր, մտաւոր և նիւթական, մի տեսակ երրորդութիւն են դարել այսօր ազգաց համար. առանց առաջնոյն՝ երկրորդը

չէ լինում, առանց երկրորդին՝ երրորդը: Հայոց ազգն այդ-
բան այսօր չէ որ իմանում է, այլ շատունց: Բայց դժբաղ-
դութեամբ իր ունեցած հոգեկան զօրութիւն, մտաւոր կա-
րողութիւն և նիւթական հարստութիւնն իր Մայր-հայրեն-
եաց միջում չլինելով՝ այլ օտար երկրներում, իբրև վարձով
տան մէջ ապրող մարդու նման՝ իր այդ զօրութեանց տէր
չէ կարող եղել լինել և չէ էլ կարող լինում արդիւնաւոր
անել և վայելել: Ամեն անգամ որ՝ տեղափոխութիւն անելու
է ստիպւում, կամ իր եղած երկրներում մի յեղաշրջմունք է
պատահում, իր այդ այլևայլ զօրութիւնը փճանում են ու
ոչնչանում: Թող ներեն ուրեմն այն համաշխարհային՝ որ
ասում են թէ՝ «Ուր տեղ անդորրիկ՝ այն տեղ հայրենիք.»
այդ բանավճիռը երբէք Հայոց համար ճշմարտութիւն չէ
ունեցել, Պարսկաստանում, Տաճկաստանում, Լեհաստանում,
Հնդկաստանում և ուրիշ տեղուանք, ինչպէս Իտալիում,
Փրանսիում և Հոլլանտիում: Այս երկու երեք դարուայ
միջոցում՝ Հայոց կուտած հարստութիւն, եթէ իրանց ձե-
ռին մնացած լինէր, ամբողջ Հայաստան ծախու կարող էին
առնել, և եթէ այս դարումս մեր մէջ առաջ եկած հոգեկան
և մտաւոր զօրութիւնը էլ Հայաստանում ունենային իրանց
դորձունէութիւնը, փոխանակ այս ու այն տէրութեանց
օգտին ու շահին վառնելու, փոխանակ անարդիւն դորձու-
նէութեան մէջ սպառելու, կամ անօգուտ աշխատութեան
համար փճացնելու, Հայոց աշխարհը, կարող էինք Արեւ-
մրտեան Ասիում դրախտ չլինել, Հայոց ազգն էլ դրախտա-
բնակ մի Ժողովուրդ: Խնդրենք ուրեմն, մենք Ժողովրդա-
որդիքս՝ Աստուածանից, Սրբազան, որ Չեզ պէս Ներսէս
պաարիարքներ, և Արժանայիշատակ Ներսէս Ե. կաթողիկո-
սին պէս էլ կաթողիկոսներ մեր գլխէն պակաս ոչանէ, որ
մեզ՝ մեր դարեկան օրինաւոր փափաքի հասցունեն և իրանք
էլ իրանց բուն հայրապետական պաշտօնը կատարած լինին:

42-1
807-3

12 MAR 2013

Լ. Ջյուլյան

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0561421

1273